

Меметов А.М., Акъмоллаев Э., Алиева Л.А.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ

9

УДК 811.512.19(075.3)
М49

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 20.03.2017 № 417)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Люманова С. Ф. – вчитель Новоолексіївської ЗОШ № 1 Генічеського району Херсонської області;

Сарибіялова З. М. – вчитель Новоолексіївської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 1;

Тищенко-Монастирська О. О. – молодший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, кандидат філологічних наук;

Годлевська І. В. – експерт з антидискримінаційних питань.

Меметов А. М., Акмаллаєв Е., Алієва Л.А.

М49 Кримськотатарська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою / *Меметов А. М., Акмаллаєв Е., Алієва Л.А.* – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2017. – 208 с. : іл. – Кримськотатарською мовою.

ISBN 978-966-399-861-9

УДК 812.512.19(075.3)

Меметов А. М., Акъмоллаєв Э., Алиева Л.А.

М49 Къырымтатар тили: 9-ынды сыныф ичюн дерслик, окъутув къырымтатар тилинде алып барылган умумтасиль окъув юртлары ичюн / *Меметов А. М., Акъмоллаєв Э., Алиева Л. А.* – Черновцы: «Букрек» нешрият эви, 2017. – 208 с. : ресимли. – Къырымтатар тилинде.

ISBN 978-966-399-861-9

УДК 812.512.19(075.3)

Урьметли талебелер!

Сизлерни янгы окъув йылынен хайырлаймыз ве кене де ана тили алемине давет этемиз. 8-инджи сыныфта биз сизлернен къырымтатар тилининъ синтаксисинен багълы назарий къаиделернен ве нутукъ инкишафына аит меракълы меселелернен таныштыкъ.

Бу окъув йылында да, муреккеп джумле, кочюрильме ве кыя лаф киби, бир сыра синтактик бирлемлер акъкъында малюмат менимсейджексинъиз. Бундан гъайры, сыныфдашларынъызнен барабер субетлешип, метинлер тизип, агъзавий ве язма нутукъларынъызны инкишаф этеджексинъиз.

9-ынджы сыныф дерслиги ашагъыдаки тертипте тизильген: кечкен мевзуларны текрарлав дерслеринден сонъ, муреккеп джумле, кочюрильме ве кыя лафкъа багъышлангъан дерслер бериле. Багълы нутукъкъа аит дерслерде нутукъ чешитлери, шекиллери услюплери акъкъында бильгилеринъиз текрарлана ве янгы малюмат изалана.

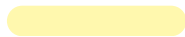
Эр бир дерсте, назарий малюматны текрарламакъ ве пекитмек ичюн, чешит тюрлю мешгъулиетлер (ишлер) бериле. Сиз беджереджек вазифелер ашагъыдаки ренкли бельгилернен къайд этильген:

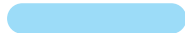
— Къаиделерни эзберле!

— Къайдени текрарла!

— Къайдени къулла!

— Суаллерге джевап бер!

— Эв вазифеси.

Урьметли балалар, деделеримизден кълалма икметли сёзлерни унутманъыз:

Китап — бильги анахтары.

Китап язмакъ — иненен къую кълалмакъ.

Дерсликнен къуллааныр экенсиз, сизден сонъ ана тилини огренеджек кълалашларынъыз акъкъында кълалгъырынъыз: олар ичюн де бу китап бильги анахтары, менбасы олсун. Олар да темиз, бюльбер китаптан тувгъан тилимизнинъ гузеллиги, аэнклиги, назариеси акъкъында бильги алсынлар.

Бильги кълаланмакъ кълалындыр, бунъа бакълмадан, тиль алемине меракълы сеяткъа огъурлы ёллар олсун!

ЭДЕБИЙ ТИЛЬ ВЕ ШИВЕЛЕР

1-инджи иш. Берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз ве услюбини бельгиленъыз.

Инсан джемиетинде эсас алякъа вастасы факъат агъзавий нутукъ шеклинде олгъан. Биринджи девирлерде язы олмагъан. Джемиет инкишафынынъ небеттеки басамакъларында осип баргъан икътисадий ве медений талаплар ихтияджы нетиджесинде, язы мейдангъа келе.

Язынынъ пейда олувы эдебий тильнинъ мейдангъа кельмесине себеп ола. Тильнинъ малюм нормаларгъа кирсетильген, малюм къаиделерге бойсундырылгъан шеклине эдебий тиль дейлер.

Эдебий тиль яваш-яваш шекиллене, теракъкъият эте. Эдебий тильнинъ адамлар арасында даркъалмасында мектеп, радио, газета, журнал, бедий эдебият ве телеяйынар хызмет этелер. Эдебий тильнинъ вазифеси халкънынъ миллет олып шекилленген девринде юкселе, къуветлене; чюнки миллий эдебий тиль ана шу миллет кишилеринынъ бутюн иш фаалиетини къаплап алгъан алда акс эттире.

Миллий эдебий тильнинъ эки шекли бар:

- 1) язма шекли;
- 2) агъзавий шекли.

Миллий тиль тюшюнджеси, эдебий тиль тюшюнджесине коре, баягъы кенъ: миллий тиль маалле шивелерини де озь ичине ала, эдебий тиль исе бир я да бир къач эсас шивелер эсасында пейда ола. Башкъа шивелерден эдебий тильге тек айры характерли лексик ве морфологик элементлер сайланып алына.

Месея, къырымтатар тилинде бир къач шиве бар:

- 1) шималь (къыпчакъ) шивеси;
- 2) дженюп (огъуз) шивеси;
- 3) орта ёлакъ (къарышыкъ огъуз-къыпчакъ) шивеси.

Бу шивелернинъ эр биринде озюне аит фонетик, лексик, грамматик хусусиетлер мевджут. Къырымтатар эдебий тили юкътарыда косьтерильген учь шиведен бирине — орта ёлакъ шивесине эсаслана, чюнки бу шиведе лакъырды эткенлерни эм шималь, эм дженюп шивелеринде лаф эткенлер яхшы анълайлар ве орта ёлакъ шивесининъ фонетик, лексик ве грамматик имкянлары, къалгъан эки шивеге коре, зиядедже, зенгинджедир.

Шуны къайд этмек керек ки, къырымтатар эдебий тилининъ шекилленювинде шималъ ве дженюп шивелерининъ вазифеси гъает буюктир.

(А. Меметов)

Метиннинъ кенъ ве тар мевзуларыны бельгилеп, планыны тизинъыз.

2-нджи иш. Ашагъыдаки аталар сёзлерини окъуп, ифаделеген маналарыны изаланъыз.

Тилини унуткъан илини унутыр.

Тили татлы чокъ яшар.

Тиль — акъыл теразеси.

Тильге итибар — ильге итибар.

Тильден эм бал тамар, эм зеэр.

Тиль — къылычтан кескин.

Тиль таш ярар, янъылса, баш ярар.

Татлы тиль, зеэрли тиль ибарелерини насыл анълайсынъыз.

3-юнджи иш. Юкъарыдаки метин ве аталар сёзлерине, ашагъыдаки икметли сёзлерге эсасланып, «Эдебий тиль ве шивелер» мевзусында икяе метинини язынъыз.

Эдебият бу — ойле лакъырды ки, онынъ давушы узакъларгъа кете, о, ойле бир тиль ки, онынъ давушы бинъ йылдан сонъ да эшитиле биле. Эдебият акъыл ве ахлякъ хазинесидир. Эр бир халкъ бу хазиненинъ саиби олмакъ керек.

(И. Гаспринский)

8-инджи СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

2-нджи дерс

4-юнджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъыз.

1. Грамматика фени насыл болуклерден ибарет?
2. Синтаксис нени огрене?
3. Сёз бирикмеси деп, насыл бирлешмеге айталар?
4. Сёз бирикмелери насыл чешитлерге болюнелер?
5. Тизимине коре, насыл сёз бирикмелерини билесинъыз?
6. Баш сёзнинъ ифаделенмесине коре, сёз бирикмелери насыл чешитлерде оларар?
7. Сербест сёз бирикмелери, тургъун сёз бирикмелери ве муреккеп сёзлер арасында насыл умумий ве фаркълайыджы хусусиетлер бар?
8. Сербест сёз бирикмелеринде сёзлер озъара насыл багъ усулларынен багъланалар?

5-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъыз.

Сёз бирикмелерининъ талиль тертиби:

1. Сёз бирикмесининъ чешити:
 - а) тизимине коре;
 - б) баш сёзнинъ ифаделенмесине коре.
2. Сёз бирикменинъ багъ усулы.

Джемиль, аягъыны къутарып, къолайсыз кевдесине бакъмадан, оны “янбашкъа” алып, ерден баягъы котерип, дераль аркъасы устуне шыпыргъан. Куреш майданында, халкъ бир шей анълап оламагъанындан, буюк гурюльти чыкъкъан. Бир такъымлары: «Акъсыз, акъсыз!» — деп багъыргъанлар. Ерли пельван, еринден турып, халкъкъа элини котерип: «Бу — пельван дегиль, арсландыр!» — деген сонъ, халкъ тынчлангъан. Джемильнинъ янында экинджи пельван пейда олгъан. Кене къушакъларны тешкергенлер. Экиси де, санки бир къыяфетте, затен, бири-бирине ошап келе, атта отургъан ерлеринден турып, ерге текрар отуралмай, чешит юрек алыджы сёзлер иле озъ ватандашларыны рухландыра экенлер. Джемиль базы бир дакъикъаларда атта шубеге къала башлагъан.

(С. Эреджепова)

6-нджи иш. Берильген сёз бирикмелерини учке болип язынъыз: а) сербест сёз бирикмелери; б) тургъун сёз бирикмелери; в) муреккеп сёзлер.

Ачыкъ сары, сары тюс, сары тюс антер, козьден чыкъмакъ, козюне чёп тюшмек, козь бебегидай сакъламакъ, козь-къулакъ олмакъ, сёз бермек, сёз язмакъ, сёз алмакъ, тура язмакъ, мектюп язмакъ, баш язысы, дефтердеки язы, къол къоймакъ, къалемни къоймакъ, имза чекмек, аман бермек, тыныш алмакъ, китап алмакъ, кете бермек, бахшыш бермек, баш айландырмакъ, чапып кетмек.

7-нджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып, исми сёз бирикмелерини асыл этип, бир къач данесини уйдургъан джумлелер ичинде къулланынъыз.

сыфат
замир
сайы
сыфатфииль

гуль

замир
зарф
сыфат
сайы

дюльбер

сайы
сыфат
замир

дёрт

исим
замир

эписи

3-юнджи дерс

8-инджи иш. Ашагъыдаки шиирни окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, ашагъыдаки джедвельге ерлештиринъыз.

Исми сёз бирикмелери	Фииль сёз бирикмелери

Нидже йыллар ягъмурларнен ташкъан гурь озен,
копюрни де алып кеткен базан еринден.
Бир чокъ инсан бу ерлерде белягъа къалгъан,
копюрсиз кой вахший сельни лянетнен анъгъан.

Бир ялыдан дигерине чыктам дегенлер,
кямиль уста тапып, мында алып кельгенлер,
сонъ бирлешип, бу дереге копюр тиккенлер;
кыыр, чёллерге эмек төккен, сачкыан, эккенлер...
Кичик эдим, бир кыыш куню шу копюрден мен
ильки дефа кечип кеттим гыамлы бабамнен.
Эм анъладым: эр бир халкынынъ юрту, ёлу бар,
онъа садыкъ олмакъ керек йигит олгъанлар!..
Ильки дефа шу копюрге далдым хаялгъа:
чабдырылды ашагыда октемли далгъа,
онынъ эпкини окъталувы, шувултысындан,
афатлардан кучлю экен Эмек ве Инсан!

(Р. Мурад)

9-унджы иш. Ашагыдаки суаллерге джевап берингиз.

1. Нутукынынъ насыл бир кысымына джумле дерлер?
2. Джумлелер насыл аляметлерге коре тасниф этилелер?
3. Тизимине коре, джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
4. Макъсадына коре, джумле чешитлерини изалангыз.
5. Бир теркипли джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?

10-унджы иш. Ашагыда берильген метинни окъунгыз. Джумлелерни ашагыдаки тертипте талиль этингиз:

- а) тизимине коре, чешити;
- б) макъсадына коре, чешити;
- в) баш азаларнынъ иштирагине коре, чешити;
- г) экинджи дередже азаларынынъ иштирагине коре, чешити.

Амет уянгъанда, анасы Насибе:

— Саба шерифингиз хайырлы олсун! Буюрынгыз! — деп, сабалыкъ къаве бермекте эди.

— Саба шерифингиз хайырлы олсун! — деди Амет де, софагъа чыккып, анасынынъ-бабасынынъ къаве ичип-отургъанларыны корьген сонъ.

— Эвалла, огълум! Балабан акъай ол! Санъа да сабалар хайыр олсун! — ана ве баба, софадан кечип, азбаргъа чыкыаяткыан Аметнинъ артындан ифтихарнен бакътылар.

Амет эвден чыккыкыанда, мектепке даа эрте эди. О, Юкъары парк тарафкыа кете. Даа эрте олса да, кунеш кыыздыра. Эр вакыт япрачыкъларны кыбырдаткыан серин ель де эсмей. Бош адамлар сабадан денгизге, салкыын сувгъа ашыкълар.

Кокте булут ёкъ. О да, денъиз киби, мас-мавы. Узакъта денъизнинъ уфугъы биле белли олмай. Денъизнен кок, бирге къошулгъан киби, пек буюк. Дюнъя къадар! Озю де даима арекетте. Денъиз — гузель. О да кокке бенъзей. Уджсуз-буджакъсыз, муджизели кокни анъдыра...

(Р. Фазыл, Л. Софу)

11-инджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз. Джумлелерни юкъарыда берильген тертипте талиль этинъиз.

1. Яз ели ярдай атны йыкъар.
2. Яз куню атнынъ учъ аягъы сувда, бир аягъы унда олур.
3. Язнынъ куню къыш беслер.
4. Язнынъ чёплюги — къышнынъ ашы.
5. Яз джарлынынъ, къыш барлынынъ.
6. Языкълар олсун кечкен кунюме, шукюрлер олсун бугунъки кунюме!
7. Яз ягъмуры тез кечер.

4-юнджи дерс

12-нджи иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Сойдаш ве айырылма азалар языда насыл токътав ишаретлеринен къайд олуналар?
2. Грамматикаджа джумле азаларынен багълы олмагъан сёзлер акъкъында малюмат беринъиз.
3. Там олмагъан ве азаларгъа болюнмеген джумлелернинъ хусусиетлерини изаланъыз. Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

13-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Кириш сёзлер ве айырылма азаларнен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъызге язынъыз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Белли олгъаны киби, арбий хызметке чагъырылгъан яшлар ичюн арбий къанунларгъа бойсунув бироз зор келе. Чюнки анда тертип-низам бам-башкъа. Аскерликке чагъырылгъанлар,

эвлеринде олгъаны киби, истеген вакъытларында ятып, истеген вакъытларында турып оламайлар. Анда базылар шараитке тез алышалар, базылар исе баягъы вакъыткъа къадар къыйнала.

Хусусан, даима сафта юрьмесине алышмакъ пек къыйын ола. Кимерде ялынъыз башынъа къалып ойланмакъ, раатланмакъ озь-озюнънинъ гонъюлинъи алмакъ истейсинъ...

Лякин эписи бир инсан эр шейге алыша, белли бир вакъыт кечкен сонъ, атта шу раатсыз омюрден биле, кет-кете лезет алып башлай. Насыл олса да, сонъундан Ордуда хызметлерини битирип кельген яшлар, энди кечирген вакъытларыны истекнен хатырлайлар, эм арбий хызмет яшлар ичюн эрлик мектеби олгъаныны пек яхшы анълайлар.

(Р. Мурад)

14-юнджи иш. Ашагъыдаки метинни окъунгъыз. Бир теркипли джумлелерни кочюрип, синтактик талиль этингъыз.

Эбет, дюньямыз денъише. «Козълеримде денъишмеген тек бир сен къалдынъ», — дегениме бакъма, анам, мен де денъишмейим. Денъишалмам. Билесинъми, аначыгъым, мен бу ерде бир къафес ичинде яшайым. Меним бу къафес аятым шимди дегиль, йыллар эвельси башланды. Яхшы хатырлайдырсынъ, айырылыгъымыз аскерге алынгъан кунюм башлангъан эди. Бираздан дженк чыкъты. Дженкештим. Эсир олдым. Сонъра мустакъиллигиме къавуштым. Амма сенсиз бу мустакъиллик сакъат ве эксик эди. Санъа къайтаджакъ кунюмни йыллар девамында бекледим. Къайтмадым. Къайталмадым. Санъа къайталмайджагъыма къанаат кетиргенимнен, мени аякъта тута биледжегинъе, аятыма керчек дегер ве анълам бере биледжегинъе инандыгъым эр шейимни акъылымда топлап, бу къафеснинъ ичине толдурдым. Ах, шу анъде, яткъан еринъден башынъны котерип, меним бу къафесиме бакъа билсенъ! Нелер ёкъ меним бу къафесимде! Мавы козълеринънинъ мавысындан Гурзуф денъизи, Аюдагъ, Келинкъая, Топкъая ве Адалар; Сары Чёмезинъ тарласы, азбардаки сылавлы фурун ве Пилибашы; эр баарь акъларнынъ энъ акъы иле чечек ачкъан алма тереклери; Къыдырлезде мезарлыкъ къорасы астында чечек фиделерини отурткъан къызлар; Дервиза кунълеринде байракъ туткъан деликъанлылар ве торгъайлар, сакъсагъанлар, къаратавукълар; къасымда яйлягъа ягъгъан ильк къар... ве мен.

(Дж. Дагъджы)

15-инджи иш. «Алиме Абденнанова — халкъымызнынъ къараманы» серлевалы инша язынъыз. Язаджакъ метиннинъ услубини бельгилеп, план тизинъыз. Джумлелеринъизде хитап, айырылма ве сойдаш азаларны къулланынъыз.

5-инджи дерс

16-нджы иш. Шиирни окъунъыз. Хитапнен кельген джумлени сечип, дефтерге кочюринъыз, синтактик талиль этинъыз.

Буюк бир къабристан олып корюне
Кечкен отузынджы-къыркъынды йыллар...
Нидже халкъ ве миллет онъа сюрюне,
Акъсыз олюлерге толды бу ёллар...

Акълымда, огютлер берирди анам:
«Эвлядым, шейтке къульвалла окъу!»
Бугунь миллионларны яныкънен аңам,
Тениме санчыла акъсызлыкъ окъу.

(Ш. Селим)

17-нджы иш. Метинни окъунъыз. Хитапнен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве синтактик талиль этинъыз.

Олар, энишликлер ичинден, чёллер ортасында котерилип тургъан тёпе ве къургъанлар артындан гизленип кеткенлеринден, ёлда ич бир дубарагъа огърамадылар. Къонакъбайнынъ ёллукуь берген чантасындаки отъмек ве къакъач оларгъа эки кунъге — Ор къапусына баргъандже, етти. Ялынъыз сувдан замет чектилер. Ёлларында расткельген гольчиклердеки сув тузлу эди.

— Сагълыкълашмакъ вакъты кельди, достум, — деди Алим Сиваш ялысындаки тарачыкъ ёлнынъ эндегинде аттан тюшип. — Янъы урбанъ, хусусан къаракуль къалпагъынъ, санъа пек яраша. Оны омюрбилля сагълыкъ-селяметликте ташы.

Олар экиси де аз бир вакъыт Сиваш ялысында сусып отурдылар.

— Миша, манъа мектюп язарсынъмы?

— Джан-къурбан, Алим агъа, лякин къайдаларгъа язайым?..

Эм, акъикъатен, ери-дурагъы олмагъан адамгъа мектюп язылырмы?

(Ю. Болат)

18-инджи иш. Метинни окъунъыз. Кириш сёзлернен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъызге язынъыз ве синтактик талиль этинъыз.

Адети узьре, Джемиль, курешнинъ башламасы иле битмеси арасында чокъ вакъыт кечсе, курешчилер болдургъаныны ве рухтан тюшкенлерини халкъ биле сезгенини билип, курешни даима биринджи дакъкъаларда екюнлер экен. Лякин бу сефер къаршысындаки адам, бир тамла сув киби, Джемильге ошай экен... Ниает, Джемиль, курешчинен бир козь-козьге бакъкъан дакъкъасында, онынъ зияде терлегинини ве артыкъ зияде созулса, эллерининъ таяджагъыны ве курешчининъ эльден сыптырыладжагъыны тюшюнген ве бирден, оны ыргъакъкъа алмай котерип, бир сагъгъа, бир солгъа саллап, аркъасы устюне шыпыртып, коксю устюне элинен баскъан...

Он йыл ичинде ильки кере ерде, бала киби, аджиз яткъан курешчини корьген халкъ пек айретте къалып, бир чокълары куреш мейданына чапып тюшкенлер. Халкъны токътатмакъ ичюн, куреш башына чокъ керелер:

— Тынчланынъыз, эфендилер! Бу ерде къувет укюми бар, куреш догърудыр! — деп багъырмакъ керек олгъан. Ниает, халкъ тынчлангъан.

(С. Эреджепова)

19-ынджи иш. Метинни окъунъыз. Айырылма азаларнен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъызге язынъыз ве синтактик талиль этинъыз.

Ай-Петри тюбюнде ерлешкен, къуш ювасына бенъзер, кичик эвнинъ азбарында недендир раатсызлангъан ири, къара козьлю дюльбер къадын тура. Узун сачакълы юнь шалы омузлары устюнден ашагъы саркъкъан. Тюшюнджели козьлерини мавы денъизнинъ кениш уфугъына тикип, ойгъа далгъан. Дженк фелякетинден безген-усангъан яш къадын денъизге, андаки ят гемилерге, биревлернинъ улькесини талайыджы айдутларгъа бакъаракъ, санки кимгедир суаль бермекте: «Инглизлер, я да франсызлар... сизлер кимлерсинъиз? Сизинъ озь топрагъынъыз ёкъмы? Сиз бизлерни не вакъыт тынч быракъаджакъсынъыз?!»

Эбет, ильки эвлядыны-тонгъучыны эеджанлы алда беклеген эр бир ана киби, шу яш къадын да шимди озю ичюн айдын, къуванчлы, тынч шараит истей.

(Р. Фазыл, Л. Софу)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Китапнен чалышув

20-нджи иш. Ашагъыда берильген китап, эдебият акъкъында фикир ве аталар сёзлерини окъунъыз. Икяе этинъиз: бизим омрюмизде китап насыл вазифени беджере? Китапны насыл окъумалы?

Инсан китаплардан эр шейни тапар. Олар адамны эм кульдюир, эм агълатыр. Китап саифелеринде биз къышнынъ энъ зеэрли сувукъларында, омюрнинъ энъ аджджы дакъкъаларында юреклерине кирер, къан дамарларында долашыр, тюшюнджелерини, дуйгъуларыны корер, эшитмеген шейлеримизни эшитир, бизге де бильдирлер.

Китаплар кузьгю кибидирлер. Оларда бутюн омюримиз жанланыр. Юреклеримиздеки энъ чиркин, энъ пис дуйгъуларымызнынъ янындаки энъ гузель ве энъ темиз дуйгъуларымызны да коремиз. Олар бирер ибрет мейданыдыр. Виджданларымыз оларнынъ къатында майышыр, агълар, ишлеримиз догърулыр, юреклеримиз темизленир.

(А. Одабаш)

1. Китап — бильги анахтары.
2. Китап язмакъ — иненен къую къазмакъ.
3. Бильгенинъни сёйле, бильмегенинъни — динъле.
4. Бильги саиби бильгиге тоймаз.

Окъугъан вакъытта, кыскъа языларны алып бармалы: энъ эвеля, муэллифнинъ адыны, окъугъан менбанынъ адыны, серлевасыны (китап, журнал, макъале олсун); не вакъыт, не ерде ве насыл нешриятта дердж олунгъаныны; къач саифеден ибарет олгъаныны; эгер макъале олса, басылгъан журналнынъ дердж олунгъан йылы ве нухасыны къайд этмели.

Языларны тезис я да конспект шеклинде язмакъ мумкюн.

Тезис — кыскъа шекильде тизильген эсас малюмат, китапнынъ (макъале, лекциянынъ) фикирлери.

Тезистеки язылар малюматнынъ эсас фикрини, гъаесини изченликнен ифаделейлер.

Конспект — китап, макъале, джевап, марузанынъ кыыскъартып язылгъан шекли. Конспектке эсас фикир, факт, муэллифнинъ сёзлери, сан ве сайылар, мисаллер языла.

Окъулгъан метинни муэллифнинъ сёзлери иле къайд этмек мумкюн. Бундан гъайры, муэллифнинъ фикирлерини озь сёзлерингъизнен конспектлештирмек мумкюн.

Тезис я да конспект тизюв, маруза я да чыкышкъа азырлангъанда, пек муим вазифени беджере.

21-нджи иш. Берильген метинни окъуп, мундериджесини тезислер шеклинде азынъыз.

Отузынджы сенелердеки кыырымтатар бала эдебиятынынъ шекилленимеси ве осьмесине иссе кыошкъан муэллифлернинъ хызмети гъает буюктир. Оларнынъ эсерлеринде акс олунгъан миллий тасвирий васталар муэллифлернинъ бу саада япкъан юксек хызметлерини исбатлайлар.

Яш несильни тербиелев меселеси бу муэллифлернинъ нокътаиназарындан ич бир вакытта четте кълалмагъаны да эдебият ичюн буюк къазанчтыр. Несильден-несильге етип кельген миллий вариетни темелли огренип, оларны озь эсерлеринде усталыкънен джанландыргъанлары да медений мирасымызнынъ инджилери сайылмакъта.

Бу миллий къазанчлар отузынджы сенелерде ижат эткен муэллифлернинъ эсерлеринде чарелери ве усталыкъларына коре, тасвир олунгъаны ичюн, пек фаркъ этелер. Шу себеп иле бу сенелерде балаларгъа уйгъун эсерлер яратмагъа мувафакъ олгъан баладжанлы шаирлернинъ сырасы шу кълабилиетнинъ тесиринде артты.

Бойле корюмли, аджайип бала рухиятини терен анълагъан шаирлеримизден бири Джемиль Кендже отузынджы сенелердеки бала шириетининъ мевзу ве мундериджесини кенишлетти. Миллий анъанелерни эсерлеринде усталыкъ ве кямилликнен файдаланып, кыырымтатар бала шириетини зенгинлештирди.

(Т. Усеинов)

22-нджи иш. Ашагъыдаки мевзулардан бирине, чыкыш япмакъ ичюн, план, тезис я да конспект тизинъиз.

«Кыырымнынъ энъ дюльбер кошелери», «Сёз чешитлернинъ морфологик хусусиетлери», «Сенинъ адынъ насыл мананы анълата?», «Сен бегенген телевизион яйын акъкъында».

МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

7-нджи дерс

Муреккеп джумле. Багъ усулларына коре, муреккеп джумлелернинъ чешитлери

23-юнджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни ифадели окъунъыз. Муреккеп джумленинъ теркибинде кельген адий джумлелерни къайд этинъиз. Олар озъара насыл усулнен багълангъанлар? Муреккеп джумленинъ интонациясына дикъкъат этинъиз. Муреккеп джумледеки адий джумлелер бири биринен насыл багъ усулынен багъланалар: бири дигерине бойсунмай тизилип келелерми, я да бир къысмы экинджи къысмына таби олып келеми?

1. Ана-бабангъа насыл урмет этсенъ, сангъа да ойле урмет этерлер. (Ат.с.) 2. Бааръ кельгенде, авушуджы къушлар учып келелер. (И.П.) 3. Далгъалар юксек шувултынен къаягъа урула, этрафкъа сув сачрай. (А.О.) 4. Арабаны токътаттылар, Эсма, сыкъ-сыкъ нефес алып, арабанынъ янына якъынлашты. (А.О.)

Муреккеп джумле мана ве интонация джеэттен бирикип кельген эки я да бир къач адий джумледен тизильген ве там фикир ифаделеген джумледир. Муреккеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелер бири дигерине эки тюрлю багъ мунасебети иле багъланырлар: **тизме** ве **табили**. Тизме багъынен багълангъан джумлелерде адий джумлелер бир-бирине бойсунмайып, таби олмайып, бир сырагъа тизилип келирлер. Меселя: *Огъланлар чокъ юридилер, олар ёлда расткельген койлерде чобанлыкъ эттилер.* (Мас.) Табили багъ мунасебетинен бирикип кельген муреккеп джумлелерде къысымлары бири дигерине мана, тизим, интонация вастасынен таби олып келелер. Таби этиджи къысым — **баш джумле**, таби олгъан къысым — **таби джумле** деп адланыр. Меселя: *Ана-бабангъа насыл урмет этсенъ, сангъа да ойле урмет этерлер.* (Ат.с.)

Сангъа да ойле урмет этерлер деген къысымдан биринджи къысымгъа *насыл шартнен?* деген суаль къоюла. Бой-леликнен, бу джумлени ашагъыдаки схеманен косътермек мумкюн:

○ -сенъ, □ . (○ — таби джумле, □ — баш джумле)

24-юнджи иш. Ашагъыдаки метинни окъунъыз. Адий ве муреккеп джумлелерни къайд этинъиз. Муреккеп джумлелерни кочюрип азынъыз, къысымларынынъ сайысыны бельгиленъиз.

Догърусыны айтсам, мен озюм де музыка, чалгъы-чагъана авескъяры эдим. Якъуб агъам къавалны яхшы чала эди, о, дёртбеш яшында экенде, манъа ойнамакъны огретти. Якъуб агъам эвге кельсе, аштан сонъ, боюнджакълар, кумюш дёгмелер иле безели тулуп-зурнадан къавалны чыкъарып чала. «Мен, ерде тешельген кийиз устюнде, акъай киби, эллеримни котерип, аякъларымны ерге урып-урып, эвеля агъыр ава, сонъра къайтарма ойнайым. Бабам, анам, мени макътап, къанфет яхут джеviz чыкъара. «Аферин, балам!» — деп, манъа узата...

Мааллемизде, яхут шеэрде той, джыйын олып да, чалгъы даушыны эшитсем, дераль анда чапам, чалгъыджыларнынъ чалгъаныны авесликнен динълейим. Адети узьре, тойларда ильки оюн, ильки куреш балалардан башлана тургъан. Балаларны ортагъа тюшюрип, утанмакъ, чекинмек ёкъ, джумле халкънынъ назарыны джелъп этемиз. Бир ойнагъан сонъ, мени макътап, текрар ойнаталар. Элиме бакъыр, кумюш акъча туттуралар. Манъа ойнагъаным ичюн берильген акъчаларны чалгъыджыларгъа теслим этмек лязим, мен исе, адетни бильмеген олып, парачыкъларны джебиме къойып, четке чекилем. Буюклер, айнеджилигимни корип, кулюшелер.

(Э. Фаикъ)

25-инджи иш. Шиирни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни тапып, къысымлар озъара таби олгъаныны я да таби олмагъаныны бельгиленъиз.

Акъшам ола, ай догъа,
Къызыл чабакъ аллана.
Уфукъ къангъа бояна,
Елькъанатлар джанлана.

Салкъын тюше, чыкъ къаплай
Чечеклерни, отларны.
Джылкъыджы къарт чыкъара
Къулан чельге атларны.

Йылдызлы кок озенге
Джая пуллу орьтюсин,
Багъчаларда бульбуллер
Тёшей асрет тюркюсин.

(Э. Шемьи-заде)

26-нджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз. Бу джумлелернинъ къысымлары арасында насыл багъ мунасебетлери олгъаныны бельгиленъиз.

О, учакъны эминликнен учув ёлагъына айдап чыкъарды ве, башта моторны бираз ишлетип бакъкъан сонъ, газны арттырып, оны авагъа котере башлады. Амет-Хан асабий алда тишлеринен дудакъларыны сыкъты. Шу ерде эр кес, чым-чырт олып, не олур экен деп, бакъып турды, ве шу аныде акъыл етмейджек адисенинъ шааты олдылар. Учакъ ерге котерильгенинен, ашагъы энип, кене копчеклери ерге тийдилер. Сонъ моторнынъ давушы артты, бираз даа котерильди ве бир кереден мотор давушы, тарс, токътады, «кобра» догъру ерге юварланды ве, къатты урулудан сонъ, къанатлары кырылды, кевдеси исе эки-учь кере баш устюне чевирильди.

Козъ ачып юмгъандже олгъан бу къаза эр кесни айретте къалдырды, олар топларынен къаза олгъан ерге чаптылар. Бахтына, Морозовгъа ич бир шей олмагъан. О, кабинанынъ къапусыны ачып, сагъ-селямет озю чыкъты да, Амет-Хангъа мураджаат этип:

— Сен акълы экенсинъ, мотор акъикъатен бир шейге ярамай, — деди.

Бу вакъиа хусусында лакъырды полк учуджылары арасында чокъ вакъыткъадже девам эткен эди.

(Р. Фазыл, Л. Софу)

27-нджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз, багъ мунасебетлери ве васталарыны къайд этинъиз.

Эфсанелер — халкъ агъыз яратыджылыгъында миллетимизнинъ кечмишини джанландыргъан бир жанр. Несильден несильге кечкен бу жанр халкъымызынъ миллий чизгилерини меракълы ве муджизевий шекильде икяе эте, олар кичкене икяелер шеклинде айтылалар. Кечмиште олып кечкен вакъиалар, буюльтилип, я да кичильтилип, косътериле. Бойле олгъанына бакъмадан, олар, окъуйдыжылар тарафындан акъикъатен олып кечкен вакъиа оларакъ, къабул олуна, чюнки бутюн бу вакъиалар, инсаннынъ аятынен пек сыкъ багълыдырлар.

Демек, акъикъатен олып кечкен вакъиа оларакъ къабул олунгъан ве кечмишни муджизевий бир шекильде тасвирлеген халкъ икяесине эфсане дерлер.

Къырымнынъ тарихы, табиятынен, бу топракъларда яшагъан халкъымызнынъ урф-адетлеринен багълы олгъан пек чокъ эфсанелер бар. Ондан да гъайры, шеэр ве койлернинъ, озенлер ве къаяларнынъ адларыны, тарихыны икяе эткен эфсанелер де бар.

Бу эфсанелернинъ эписи халкъымызнынъ ангында чокъ сенелер девамында сакъланып кельгенлер, олар, несильден несильге кечип, бизим кунюмизге де етип кельгенлер.

(Эдебият дерслигинден)

8-инджи дерс

Муреккеп джумлелернинъ, багъ васталарына коре, чешитлери

Муреккеп джумлелерининъ къысымларыны багъламакъ ичюн, тюрлю багъ васталар къулланыла.

Багъ васталарынынъ ишлетилювине коре, муреккеп джумлелер **багълайыджылы** ве **багълайыджысыз** чешитлерге болуноелер.

Багълайыджылы муреккеп джумлелерни тешкиль эткен къысымлар бири-биринен ашагъыдаки багъ васталарынен багъланырлар: **багълайыджылар**, **мунасебетчилер**, **дереджеликлер**, **ялгъамалар**, **нисбий сёзлер** (замирлер).

Меселя: Асан агъангдан не бир хабер кельди, не де озю корюнди. (С.С.)

Яхшы сёз кульдюре, яман сёз исе куйдюре. (Ат.с.)

Баарь кельсе, авалар къызар. (Э.Ф.)

Шу бар ки, имтианларгъа олгъаны-оладжагъы учь кунь кгалды. (Э.У.)

Багълайыджысыз муреккеп джумлелерни тешкиль эткен къысымлар бири дигеринен багълайыджысыз, **интонация** вастасынен багъланырлар.

Меселя: Эминенинъ сыджагъы чыкты, о, сыкъ-сыкъ нефес алып башлады. (А.О.) Къартанам мектюпни элине алды, онынъ козьлеринде яшлар пейда олды. (Э.А.)

28-инджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, къысымлары насыл багъ васталарынен багълангъаныны изаланъыз.

Татар халкъы эвеллерде, эсасен, эки мусульман байрамы япа: къурбан ве ораза байрамлары. Байрам куню джумле эркеклер —

яшлар, къартлар, саба абдест алып, джамиге намазгъа кетелер. Бойле намаз вакътында Багъчасарай джамилери Врангель аскерлеринен сарылып алына, джамилерден чыккъан (он секизден алтмыш яшына къада) эркеклерни, якъалап, Врангель ордусына алып кетелер. Беяз ордуда къызыл ордугъа къаршы хызмет этмек истемеген эркеклерни, вагонларгъа толдурып, Ор бетке дженкке ёллайлар. О унутылмаз фаджиалы кунълери халкъ арасында «Шомпол ярасына даянамадым» тюркюси догъды, беш-он кунь ичинде бутюн Къырымгъа дагъылды. Мезкюр тюркю безларнынъ джанаварлыгына, Врангельге къаршы олгъаны ичюн, онынъ муэллифини гизлеселер де, онынъ Ашыр уста экени малюм.

(Э. Фаикъ)

29-ынджы иш. Метинни окъунгъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, насыл багъ вастасынен багълангъаныны изалангъыз.

Иштидай девирлерде яратылгъан масалларнынъ чокъусы, эльбетте, табиатта олып кечкен, халкъ турмушында меракълы корюнген вакъиалар устюнде къурула эди. Мында айванлар, къушлар, муджизели адиселер иштирак этелер. Девирнинъ басамагъы юксельген сайын, масалларнынъ мундериджеси, айванларнынъ вазифеси ве аркетлери башкъа ренк ала. Масалларда тасвирленген вакъиалар халкънынъ аятына, омрюне даа да якъынлаша, оларда тенкъидий меселелер, сатирик ёнелишлер кениш ер ала. Айванларнынъ, къушларнынъ аркетлеринде, якъан ишлеринде айры ичтимаий табакъаларнынъ омрю, халкъкъа олгъан мунасебети кинаели шекильде тасвирлене.

(Дж. Бекиров)

30-ынджы иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынгъыз. Муреккеп джумлелернинъ кысымлары насыл васталарнен багълангъаныны къайд этингиз.

1. Яхшы достнынъ файдасы тиймесе де, зарары тиймез.
2. Тар ерге бинъ дост сыгъар, бир душман исе сыгъмаз.
3. Адамнынъ яманы — къаза, яхшысы исе хазнадыр.
4. Бульбульни алтын къафесте тутсанъ да, къуш гуль терегини сагъыныр.

31-ынджы иш. Метинни окъунгъыз. Муреккеп джумлелерни тапып, насыл багъ вастасынен багълангъаныны аңлатынгъыз.

Фукъаренинъ часты — онынъ эв толусы балалары, дей тургъанлар. Бизим аилемизде де докъуз бала олып, энъ кичкенеси

де мен эдим, шу себептен, манъа янъы урбалар да тикильмей эди. Агъаларымнынъ штан-кольмеклери, бири-биринден кечип, энъ сонъунда манъа бериле эди. Шу себептен олса керек, меним штанымда ямавлар эписининъкинден чокъча ола. Аякъкъап меселеси де къолай чезиле, чюнки бизлер, тап сувукъ кузь ягъмурлары ягъып башлагъангъа къадар, ялынаякъ юремиз, сонъ бабам кузьде союлгъан тосуннынъ терисинден эпимизге бирер чифт чий чарыкъ тике, чарыкъларнынъ юнълерини къыркъа эдилер, амма манъа кельгенде: «Зарары ёкъ, юнълери турсун, чокъкъа даянырлар», — деп айтылыр эди, мен де оларнынъ айткъанларына инана эдим. Кимерде агъамлар, бир ерге ашыкъсалар, шашмалап, бири-бирининъ чарыкъларыны алмаштырып, кийген вакъытлары да ола эди, амма менимкилерине кимсе токъунмай, олар юнлю, башкъаларынен адаштырмакъ мумкюн дегиль.

(Дж. Аметов)

Метин насыл усулда язылгъаныны бельгиленъиз.

32-нджи иш. «Къырымтатар миллий байрамлары» серлевалы тариф метинини язынъыз. Бу метинде миллий байрамларымыз неге багъышлангъаныны, насыл тешкиль этильгенини тарифленъиз. Нуткъунгъызда адий ве муреккеп джумлелерни къулланынъыз.

9-ынджы дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

«Окъув, бильги» мевзусында инша язув

33-юнджи иш. Ашагъыдаки метинни диккъатнен окъунъыз. Метин насыл услюпте язылгъан?

Сыджакъ бир яз акъшамы эди. Мен иштен къайта эдим. Озюмни бахтлы ис эте эдим. Къантар сокъагъынынъ башында бабамны расткетирдим. Бабам:

— Кель, Садыкъ, сокъакънынъ о бир тарафына кечейик, о тараф даа да тена... Бир шей айтаджакъ олам санъа, — деди ве элини омузыма къойып, янымда адымламагъа башлады. Чардакъ къавехане алдында бир анъ токътады, козьлеримнинъ ичине бакъты. Бу акъшам онынъ аркъасы бираз даа къамбурлашкъан киби эди, лякин козьлери севинч ве ифтихарнен парылдагъаныны абайладым.

— Не бар, я, баба? — дедим.

— Муим бир иш. Лякин, мен буны айтмаздан эвель, сенинъ разы олманъ шарт, — деп кулюмсиреди ве девам этти, — разысынъмы?

Мен де кулюмсиреп:

— Разым, баба, — дедим.

— Сенинъ бу янтыкъчылыгъынъ насыл кете?

— Фена дегиль, баба... Фазыл уста локъантанынъ саибинен лаф этеджем, — дей, — меним айлыгъымны элли рубледен алтмыш рублеге чыкъармасыны истейджеги акъкъында айта. Фена адам дегиль... Тюневин ярым чувал ун сатты. Паранынъ ярысыны манъа берди.

— Мен ойле пара истемейим.

— Мен де алмагъа истемедим, зорлап берди. Укюмет малы, дей. Мадам ки, укюмет ишчи ве койлю укюмети, мал да ишчи ве койлюнинъдир, деп фельсефе юрьсете.

— Не исе... Мен сенинъ бу янтыкъчылыкътан вазгечменъни истейим.

— Джиддий айтасынъмы, баба?

— Джиддий айтам.

— Лякин айда алтмыш рубле шакъамы?

— Эбет, эбет.

— Яни анавы ун парасы ичюн исе...

— Ёкъ, Садыкъ, башкъа шей бар!

— Башкъа не япа билирим мен? Элимден не келир? Янтыкъчылыкъ комюр арабаларына курекнен комюр атмакътан яхшы дегильми?

— Яхшы, эбет. Лякин дюньяда янтыкъчылыкътан да яхшы ишлер бар.

Бабам сусты, бетиме бакъты ве дудакъларынынъ уджунда пейда олгъан тебессюм иле бир анъ козьлери, яшарып, парылдады:

— Мен сенинъ окъуманъны истейим, Садыкъ, — деди.

— Окъуп, адам олманъны истейим. Санъа ихтияджым олгъаныны билем. Лякин санъа мухтадж олгъан — ялынъыз мен дегиль... Бутюн миллет, сенинъ киби, яшларгъа бакъа. Бутюн миллетнинъ сизге ихтияджы бар...

Кене сусты. Кене бетиме бакъты. Узериме аладжакъ месулиетимнинъ буюклигини анъламагъа тырышам. Эеджан ичинде эдим. Ёлумызны девам эттик. Бабам:

— Башымыздан кечкенлер башкъаларнынъ да башына кельди, фелякетке, бутюн бир миллет оларакъ, огърадыкъ, Садыкъ, — деди. — Бу миллетни сиз киби яшлар къуртармаса, ким къуртараджакъ?

(Дж. Дагъдзы)

34-юнджи иш. Роллерге болип, метинни даа бир кере ифадели окъунъыз (субет иштиракчилери: муэллиф, Садыкънынъ бабасы, Садыкъ). Окъугъанда, мантыкъ ургъу, токътав, суаль, нида интонацияларына риает этинъиз.

35-инджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз. Икметли сёзлернинъ маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз.

Бирисини, серлева оларакъ сайлап, инша язынъыз. Инша язмакъ ичюн, ашагъыдаки тевсиени хатырланъыз.

1. Бильген бильгисине ишаныр, бильмеген неге ишаныр?
2. Окъувны севген — окъур, сонъундан гульдай къокъур.
3. Джаиллик — джан азабыдыр.
4. Окъумакъ, язмакъ — иненен къую къазмакъ.
5. Бильген даа бильмек истер.
6. Бильмемек айып дегиль, огренмемек айыптыр.
7. Окъувсыз бильги ёкъ, бильгисиз кунюнъ ёкъ.

Инша язгъанда, неге эмиет бермели:

1. Инша мевзусыны сечип, бельгиленъиз.
2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.
3. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.
4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий чешит тюрю текрарланмагъан сёзлер къулланынъыз.
5. Язгъан фикирлерни «гонълюнъизден кечиререк» озь дуйгъу ве мунасебетинъизни косътеререк, беян этинъиз.

ТИЗМЕ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

10-унджи дерс

Тизме муреккеп джумлелернинъ багъ усуллары ве багъ васталары

Тизме муреккеп джумлелер эки я да экиден зияде бири бирине бойсунмагъан къысымлардан ибарет олур.

Бу къысымлар озъара интонация ярдымынен ве багълайджылар вастасынен багъланырлар. Багълайджы вазифесинде ашагъыдаки васталар къулланылыр:

тизме багълайыджылар: *ве, эм, исе, лякин, амма, ёкъса, я-я да, не-не;*

багълайыджы вазифесинде ишлетильген *да, де* дереджеликлери.

Меселя: *Куреш аля да девам этмекте, ве бу курешнинъ ичинден янгы, бахтияр, тазе бир шей догъмакъта. (Дж.С.) Онъа отурмагъа ер косътердилер, лякин о, разы олмады. (А.М.) Мен бу копеклерни озюме джелъп этерим, сен исе къачмагъа тырыш. (Э.У.)*

Къошма тизме муреккеп джумлелер

Къошма тизме муреккеп джумлелерде къысымлары тюрлю я да бир вакъыт ичерисинде олып кечкен иш-арекетни бильдирилелер.

Бойле джумлелерде къысымларнынъ хаберлери, эксерий алларда, фииллернинъ бир сой заман шекиллеринен ифаделенирлер.

Меселя: *Кузь келир, япракълар тёкюлир, чечеклер солар, авалар сувур, авушыджы къушлар учып кетер.*

Къошма тизме муреккеп джумлелерни тешкиль эткен джумлелер озъара эки тюрлю багъ васталарынен багъланырлар: **багълайыджысыз** ве **багълайыджылы**. Багълайыджысыз чешитлери интонация ярдымынен багъланыр.

Меселя: *Баягъы дертлер сёкюльди, баягъы адамлар тынчланды. (Э.У.)* , .

Багълайыджылы тизме къошма муреккеп джумлелернинъ къысымлары *ве, эм* багълайыджылары, *да, де* дереджеликлери ярдымынен багъланырлар.

Меселя: *Авалар къызды, ве авушыджы къушлар учып кельдилер. (С.Э.)* , ве .

Кузь келеджек де, багъ-багъчалар алтын урба киеджек. (Э.Ф.) де, .

36-нджы иш. Ашагъыда берильген адий джумлелерни озъара *ве*, *эм* багълайыджыларынен бирлештирип, къошма тизме муреккеп джумлелерини тизингиз.

1. Ель эсе. Эр ер тозланды.
2. Поезд Альма озени бою кете. Ёлджулар мейва багъчаларыны сейир этип, сукъланалар.
3. Къар ягъа. Эр ер бем-без.
4. Ель булутларны учурды. Сыджакъ кунеш пейда олды.
5. Сувукъ чыкъты. Озендеки сув бузлады.
6. Баарь кельди. Авалар къызды.
7. Ава ачылды. Багъ-багъчалар ешерди.

37-нджи иш. Метинни окъунгыз. Муреккеп джумлелерни сайлап, дефтерлерингизге кочюрингиз. Багъ васталары ве усулларына коре чешитлерини бельгиленгиз.

Тереклернинъ япракълары тѣкюльди, ерде отлар-оленлер сарарды-солды. Чюрюк хыяр орькенлери арасында алма тѣкюнтиси чокъып юрьген узун къуйрукълы савускъанларнынъ даушы энди къырыкъ ве гъамлы чыкъмакъта. Бу — хайриетке дегиль, тезден ава денгъишеджек. Топракъ бузлайджакъ, бельки къар ягъаджакъ. Кузь энди битмек узъре, факъат биткени ёкъ. Къадимий чинарлар сусып, улукъта мазюм акъкъан сувнынъ аэнкине дингъленип туралар. Кимерде узакътан, Чаткъал беттен, кучълю ель эсе, даллар салланып алалар.

(Ш. Алядин)

38-инджи иш. Ашагъыда берильген схемагъа бакъып, къошма тизме муреккеп джумлелерни уйдурып, дефтерингизге язынгыз.

1. , .
2. да, .
3. , ве .
4. , эм .

39-ынды иш. Ашагъыда берильген джумлелерни, токътав ишаретлерини къойып, язып алынгыз. Джумлелердеки иш-арекет насыл вакъыт ичерисинде олып кечкенини ангълатынгыз, багъ васталарыны къайд этингиз.

1. Мен онгъа севда олдым ве яш юрегим атеш ичинде кълды. (А.Къ.)
2. Азбарда тавукълар ушкюнелер копек афырмасыны

кесе мышыкъ диварнынъ астындан турып къача. (А.О.) 3. Арабаны токътаттылар Эсма сыкъ-сыкъ нефес алып арабанынъ янына якъынлашты. (А.О.) 4. Чавракъ йылгъасынынъ устуне асылып тургъан туман эксильди боран кесильди сокъакълардаки къарлар ириди. (Ш.А.) 5. Далгъалар юксек шувултынен юксек къаягъа урула этрафкъа сув сачрай. (С.С.)

40-ынджы иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, дефтерингизге кочюрип язынъыз. Виртюллернинъ къоюлувыны изаланъыз.

Чименлерни баарь сюслеген багъча къушларнынъ нагъмелеринен толу. Къарылгъачлар шенъ чивильдешип учушалар чешме фышкъыра. Бу гузеллик ислеринен йигитнинъ козьлери огюнде Академия филиалынынъ заллары ихтиология лабораториялары микроскоплар къыйметли ильмий алетлер ешилтим Арал ландшафты джанландылар: «Шу илядж къокъугъан палата диварлары, без къапулар мени сыкъалар. Мындан тез чыкъмам топалласам да хаялым ёлларына тюшмем керек....»

(Р. Муедин)

11-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Нутукъ чешитлери

41-инджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап берингиз.

Нуткъумыз насыл чешитлерден ибарет?
Икяеде не акъкъында сёз юрютиле?
Тариф эткенде, не акъкъында айтыла?
Фикир юрюткенде, насыл мунасебетлер талиль этиле?
Нутукъ чешитлерини насыл суаллернен бельгилемек мумкюн?

Къаиделерни текрарланъыз!

Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — икяе, тариф, фикир юрютюв.

Икяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрютиле.

Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиатнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. Фикир юрюткенде исе, бир де бир адисе, вакъианынъ себеби, озъара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини, суаль къойып, бельгилемек мумкюн. Икяеге — *не олды?* Тарифке — *насыл?* Фикир юрютювге — *не ичюн?* киби суаллер къоймакъ мумкюн.

42-нджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни ифадели окъунъыз. Метинлер нутукънынъ насыл чешитинде ве услубинде язылгъан? Мевзусыны бельгилеп, метинлерге серлева къоюнъыз.

I. Кочъмеге меджбур олгъан къырымтатарлар иджрет ерлеринде буюк зорлукъларгъа расткелелер. Оларнынъ бир къысмы, ерлешкен улъкелернинъ авасына арсынамайып я да сытма хасталыгъына огърап, яхут асрет къайгъысына даянамайып, хасталана ве оле, бир къысмы да баба-деде топрагъы олгъан гузель Къырымны, башларындан кечирген фелякетлернинъ аджджыларыны анъа-анъа, ильк вакъытларда чешит мухаджир тюркюлерини йырлаяракъ, теселли алалар.

Боyle агъыр бир вазиетте халкъ медений къурулуштан, санаттан, эдебияттан узакъ ола. Лякин къырымтатарлары, юртларындан не дередже узакъ яшамасынлар, озъ эждатларынынъ топрагъы олгъан Къырымны унутмадылар. Ватанына олгъан севги оларнынъ, миллет оларакъ, сакъланып кълмаларына себепчи олды.

(Э. Къуртумеров)

II. Зия. *(эллеринде эки чемодан. Бирининъ устюне плащыны саркъыткъан. Тааджипнен)*. Ба! Шашыладжакъ шей! Не олгъан экен? Джемаат не ичюн мени къаршылап чыкъмады! Шай-шай, Наполеон сеферден магълуп олып къайткъанда, оны да къаршыламагъан эдилер. Лякин менде тек бир гъалибиет! Онъгъа дёнсем — гъалибиет (*дёнер*), солгъа дёнсем — гъалибиет (*дёнер*), огге кетсем — гъалибиет... *(Огге адым атаджакъта чемоданына сюрюнип йыкгылыр)*. Эльбет, инсан бирден козьге чарпмай. Алимлер алими Эдисон да газета саткъан бир бала эди, лякин сонъра мешур физик олып, ады бутюн дюнъяда янъгъырады. Кунъ кечер, ай кечер, йыл кечер, бир кунъ ола мени де «Мына, коресизми, бу кельген мешур алим Зиядыр!» деп, пармакънен косътерирлер. Косътерирлер амма... Шимдилик бу мешурликке азырланмакъ керек: озюмни джиддий ве киббар тутайым, эвден чыкъмайым, элимден китапны тюшюрмейим...

Мени корьгенлер «маш-шалла бу окъумыш адамгъа, не де алим адам экен!» десинлер. (*Къапугъа бакъып*). Ана! А-наа!

Рейан апте (*эв ичинден*). Ким я о, кене багъыргъан (*софагъа чыкып*). Огълум, Зекирья, сенсинъми балам? Я къардашынъ Ибрам къайда къалды?.. Вай балам, асла да танылмайсынъ, текмиль земземер олгъансынъ. (*Зияны баштан-аякъ козьлеринен сюзип чыккъган сонъ*). Бакъ сен онгъа, башына чёюн кийген, козьлюк такъкъан, бант багълагъан... Валлай, текмиль земземер олгъан...

Зия. Ёкъ, анай, мен землемер дегиль, лексикографым!

(Ю. Болат)

III. Иптидаий девирлерде яратылгъан масалларнынъ чокъусы, эльбетте, табиатта олып кечкен, халкъ турмушында меракълы корюнген вакъиалар устюнде къурула эди. Мында айванлар, къушлар, муджизели адиселер иштирак эте эдилер. Бойле масаллар саде, кыскъа олып, иптидаий джемиет адамынынъ аятыны, арекетлерини ве вакъиаларгъа мунасебетлерини акс эттире тургъан. Девирнинъ басамагъы юксельген сайын масалларнынъ мундериджеси, оларда тасвирленген вакъиалар муреккеплеше, айванларнынъ ролю ве арекетлери башкъа ренк ала. Масалларда тасвирленген вакъиалар халкънынъ аятына, омюрине даа да якъынлаша, оларда тенкъидий меселелер, сатирик ёнелишлер кениш ер ала. Айванларнынъ, къушларнынъ арекетлеринде, япкъан ишлеринде айры ичтимаий табакъаларнынъ омюри, халкъкъа олгъан мунасебети кинаели шекильде тасвирленилип башлана. Демек, масаллар сынфий мунасебетлерни ачыкъ-айдын тасвирлеп башлайлар.

Къайсы девирде яратылмасын, масаллар халкънынъ менфаатыны, онынъ яшайышыны енгиллештирмек, яхшылаштырмакъ, залымларны джезаламакъ макъсадынен яратылалар. Бу халкъ арзуларынынъ, истеклерининъ ифадесидир. Инсанлар озьлерининъ келеджеги акъкъында аджайип эсерлер ярата, оларда омюрге, аяткъа сагълам бакъышларны тасвирлеп келе. «Къырымтатар масалында маневий сагълам бир халкънынъ кескин акъыллылыгъы ве къувети джанлы бир шей киби олып корюне, бу кескин акъыллылыкъны, шенъликни ве чыдамлыкъны асырларджа укюм сюрдюн султан, хан ве чар зулумлары зеэрлеп оламадылар».

(Дж. Бекиров)

43-юнджи иш. Берильген аталар сёзлерини окъунъыз. Бирисини сайлап, фикир юрютюв метинини язынъыз. Метининъизнинъ планыны тизинъыз.

1. Сёз — буюкнинъ, сув — кичикнинъ.
2. Сёз, еринде айтылса, сёздир.
3. Сёзнинъ къыскъасы, йипнинъ узуны — яхшы.

12-нджи дерс

Тенъештирме тизме муреккеп джумлелер

Тенъештирме тизме муреккеп джумлелернинъ къысымлары озъара ольчештирилир, оларнынъ арасында олгъан фаркълайджы ве умумий хусусиетлер бельгиленир, тенъештирилир.

Бойле джумлелернинъ къысымлары шекильдже ве манаджа бири-биринен сыкъы суретте багълы олмазлар.

Тенъештирме тизме муреккеп джумлелердеки къысымлар озъара интонация вастасынен, багълайыджысыз ве исе багълайыджысы вастасынен багълана билирлер.

Меселя: 1. *Энъ яхшы дост китаптыр, энъ яхшы зенгинлик бильгидир. (Ат.с.)* , .

2. *Денъизге барып, кезинип, раатлангъандже, эки афта кечти, мен исе аля даа догъмушларымны коръмедим. (С.Э.)* , исе .

3. *О, яшамакъны севе, яшамагъа бильмегенлер исе омюр вакътыны бошуна кечире. (С.Э.)* , исе .

44-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Тизме муреккеп джумлелерни сечип, багъ васталары ве чешитини бельгиленъиз. Тенъештирме тизме муреккеп джумлелерни кочюрип язынъыз ве схеманен тасвирленъиз.

О йылы къыш бирден бастырып кельди, тышта зеэр киби аджджы сувукъ бар эди. Къар ягъгъан эди, эвлер гъарип ве девамлы сюкюнет ичинде эдилер. Ялынъыз денъиз далгъаларыны, къутургъан киби, къаяларгъа ура. Сессиз эвлердеки сёнген оджакълар башында къадынлар, келинлер яваштан агълай-

агълай, сабаны беклей эдилер. Койге мабюслер Ялтадан Акъмесджитке алып кетиледжек, деген хабер кельди. О акъшам мен пек кеч ятым, тышта къар фуртунасы токътамайып улуй. Кичик къардашларым юкълайлар, анам исе оджакъ башында агълай эди. Мен, тѳшегиме ятып, Танърыгъа: «Бабачыгъымы бер!» — деп, ялвара эдим.

(Дж. Дагъджы)

45-инджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эасланып, бир къач тизме муреккеп джумле тизинъыз.

1. , . 2. , ве . 3. , исе .

46-нджы иш. Джумлелерни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни манасы ве багъ васталары боюнджа талиль этинъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Ат арабада сыналыр йигит мейданда сыналыр. (Ат.с.)
2. Эмектен дост артар ошектен душман артар. (Ат. с.) 3. Аш — саибинен ярашыр гуль — япрагъынен ярашыр. (Ат.с.) 4. Яхшы сѳз кульдире яман сѳз куйдюре. (Ат.с.) 5. Къуш ювасыз олмаз инсан эвсиз олмаз. (Ат.с.) 6. Джафер чалышты Сание исе окъувны девам этти. (У.Э.) 7. Юрьмеге бильмеген ёлны бозар сѳйлемеге бильмеген лафны бозар. (Ат.с.) 8. Кимерлерни яш балачыкъларны къучакълап алып, кокке ата, кимерлерни исе чаларгъан сачларыны сыйпайлар. (Дж.А.)

47-нджы иш. Метинни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, дефтерлеринъызге язынъыз. Виргуллернинъ къоюлувыны изаланъыз.

Язнынъ дешетли чиллесинде мен аджеле хызметлерден бошап тынчыкъ шеърден темиз авалы чименликке чыкъып аз да олса истраат этип оламадым. Шимди къыш къапугъа якъынлангъан вакъытта иштен къуртулып, багъча ичиндеки бу къырмызы тула бинагъа кельдим. Къомшу эвлерде кимсе ёкъ. Оларнынъ саиплери языкъ мевсимини битирип шеърдеки къышлыкъ эвлерине къайткъанлар.

Ава кунешли амма сувукъча. Тосат-тосат рузгяр улуй... асфальт узериндеки япракъларыны айландыра — уорюльдире сонъра къайдаларгъадыр къувлап алып кете. Рузгярнынъ инъильтиси юрегимнинъ теренликлеринде уюгъан агъыр ислерни къозгъай. Бир заманларда аятымда юз берген сонъ исе текмиль унутылгъан вакъиаларны хатириме кетире. Ичимде хош агъры асыл ола бу агъры — ич бир вакъыт текрарланмайджакъ къыйын ве намуслы генчлигим.

(Ш. Алядин)

48-инджи иш. Ашагъыда берильген сёз чифтлеринен экишер джумле тизинъиз. Биринджи джумледе багълайдыжылар сойдаш азаларны багъласынлар, экинджи джумледе исе — муреккеп джумленинъ къысымларыны.

Иш орьнеги:

Оджа — талебе

1. Оджалар ве талебелер мектепке кетелер.

2. Оджа сыныфкъа кирди, ве талебелер ерлеринден турдылар.

Кузь — къыш, гуллер — чечеклер, койлю — шеэрли, озен — денъиз, булут — ель.

13-юнджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Сербест мевзуда язылгъан беян

49-юнджи иш. Метинлерни окъунгъыз, насыл усулда язылгъаныны изалангъыз.

I. ... Ава салкъынланып, денъиз аракетке келе башлады. Сонъра денъиз чырайыны сытты. Бираз вакъыт эвель, муляйим къыз киби, юреклерни охшап тургъан денъиз къутурды. Кимгедир ачувланды, кимдендир интикъам алмакъ ичюн, тыныш-тыныш, огюнде юксек къаялар киби, тургъан яргъа окъталды. Мына, къанатларыны керип, салмакълы учкъан акъкъуш киби, бир далгъа келип, яргъа урулды. Лякин такъаты аз, яр къатты. Яргъа бир шей олмады. Ана! Экинджи далгъа келеята. О бириси — даа къоркъунчлы, даа къуветли. Онынъ да бир шей япалмайджагъы белли. Денъиз устю ешилди-коклю. О, копюре. Онынъ чалкъанувындан асыл олгъан шувулты этрафнынъ раатлыгъыны боза. Бельки, шу дакъкъада денъиз устюнде онынъ панджалары арасында абдырагъан, урыккен ёлджулар да бардыр. Лякин бу къутурув — олар ичюн дегиль.

(Ш. Алядин)

II. Ёл-излер рузгарнен къуюлып тюшкен япракъларнынъ тюшмесинен орътюльди. Чырай сыткъан къыр ве дагъларнынъ тёпелерине быланыкъ туманнынъ исли ёргъаны джайылып, кеттикче аша къырларгъа саркъты ве, ниает, орталыкъ бус-бутюн туман эсирлигине тюшип, ер ве кок титсиреп къалды.

Къозгъалгъан табиат инсанларны чёлъ ве тарлалардан къувалап, юваларына кирсетти. Бу сене Копюрли койнинъ этрафындаки дерелер эр вакъыттакинден октемли бир къуветнен ташып акъмагъа башладылар. Зорлу къыш такъатсызлангъан язнынъ пешинден къувып, кунълер кечтикче, ягъмуры, рузгяры, сувугъы — бутюн салтанатынен етип кельмекте эди.

(Ю. Болат)

Метинлернинъ мундериджесини икяе этингиз. Муреккеп джумлелерни насыл чешитте олгъаныны къыяслап изалангыз.

50-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этингиз: сиз табиатшынаслыкъ тегерегине къатнайсынгыз. Тегерек топлашувунда «Табиатны къорув» мевзусунда чыкъыш япмалысынгыз. Юкъарыда берильген метинлерге эасланаракъ, маруза азырлангыз. Нуткъунгызда чешит тюрлю икметли сёзлер, фразеологик ибарелерни къуллангыз.

51-нджи иш. Аталар сёзлерини окъунгыз эр бирининъ ифаделеген манасыны озь сёзлерингизнен, анълагъанынгыз киби, тарифленгиз.

1. Бааръдеки арекет — кузьдеки берекет.
2. Бааръ кельсе, дагъ устюнде багъ олур.
3. Бааръ кельсе, багъ бурьленир, фырдат тюше, халкъ тюрленир.
4. Язда башы пишмегеннинъ къышта ашы пишмез.
5. Язнынъ куню къыш беслер.
6. Къышнынъ къары — кузьге берекет.
7. Къышны яздан къаршыла.

Юкъарыда берильген метинлернинъ мундериджесине ве аталар сёзлерининъ маналарына эасланып, беян язынгыз.

14-юнджи дерс

Къаршылыкъ тизме муреккеп джумлелер

Къаршылыкъ тизме муреккеп джумлелернинъ къысым-ларында ифаделенген фикир, иш-арекет бири-бирине къаршы къоюлыр.

Эгер джумленинъ биринджи къысмында тасдыкъ мана ифаделенсе, экинджи къысмында инкъяр манасы бильдирилир. Джумлелернинъ бу чешити **багълайыджылы** ве **багълайыджысыз** омур:

1. *Мангъа бакъаджакъ олып, айланды, мен четке бурулдым. (С.Э.)* (багълайыджысыз, интонация ярдымынен багълангъан) , .

2. *Бу байрам тек къартларнынъги дегиль, о, яшлар ичюн де къарарлаштырылгъан. (Э.Ф.)* , .

Багълайыджылы къаршылыкъ тизме муреккеп джумлелеринде **амма**, **лякин**, **факъат** киби багълайыджылар къулланылыр.

Меселя:

1. *Эм Ферат, эм Анифени бир дуйгъу теляшландыра, лякин бириси де айтмагъа джесарет эталмай эди. (У.И.)* , лякин .

2. *Эвлерни кгурдылар, амма анда, яшмакъ ичюн, адам кгалмады. (С.Э.)* , амма .

3. *Эр кес юкзугъа далды, факъат узакъ кошеден бала сеси кельмекте эди. (С.Э.)* , факъат .

Бу джумлелернинъ къысымларында тасдыкъ ве инкъяр анълаткъан маналар озъара ольчештириле.

Меселя: *Топракъ — бар, сув — ёкъ. (С.Н.)*

52-нджи иш. Ашагъыда берильген адий джумлелерден **амма**, **факъат**, **лякин** багълайыджылар ярдымынен къаршылыкъ тизме муреккеп джумлелерни уйдурынъыз.

1. Даа ерлер къарнен къаплангъан. Дерелерде ириген сувлар шувулдай.

2. Саба ачыла эди. Кимсе эвге къайтмагъа истемей.

3. Кок гудюрдиси эшитильмей эди. Яшын яшнаы.

4. Къартбаба терек талдасында тура. Терек тюбюнде сыджакътан нефес алмакънынъ чареси ёкъ.

5. Энвер азбаргъа чыкъаджакъ эди. Атларнынъ кишнегенини эшитип, о, токътады.

53-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Тизме муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини бельгиленъиз.

Бир дефа акъшам, юзюм джьюв иши биткен сонъ, менимнен берабер чалышкъан молдаванлар денъиз ялысына кеттилер.

Мен ве Изергиль къртий, юзом асмалары тубюндеки кьою кольгелер алтында денъиз бетке кеткен адамларнынъ къраралары гедженинъ мавы къраранлыгы ичине синъип келеяткъанына бакъып, сессиз-солукъсыз ятыкъ.

Олар эп кете, йырлай ве кулюшелер. Сагълам тенли, гурь къара мыйыкълы эркеклернинъ кьою къувурчыкъ сачлары омузлары устуне тюше, оларнынъ устлеринде къыскъа елеклер ве кенъ шароварлар. Назик беденли, кьою кок козьлю къадынлар ве къызлар да — шенълер, оларнынъ да тенлери — тунч ренкинде. Йипек киби, къара йымшакъ сачлары — дагъыныкъ, джыллы ве хафиф ель, оларны ельпиретип, сачларнынъ уджларына орип багълагъан капиклерни, бири-бирине урып, жангъырдата. Ель кенъиш, тюзгюн далгъанен акъа, амма о, кимерде, насылдыр корюнмез манианы сычрап кечкен киби, кучлю шиддет догъу-раракъ, къадынларнынъ сачларыны башлары этрафында чубалта ве гурьдели ялкынларгъа бенъзете. Бу ал къадынларны, худжур ве эфсаневий этип, косътере. Олар бизден эп узакълашалар, гедже ве хаял исе оларгъа дюльбер урбалар кийсетелер.

(М. Горький)

54-юнджи иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Токътав ишаретле-рининъ кьоюлувыны изаланъыз.

Такъдир — мераметсиз, шевкъатсыз кяде,
Инсанны чокъ шейден айыра биле,
Амма токътаса да юрек тенинъде,
Энъ сонъки нефесте анъла: дост, илле,
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.

(Ш. Селим)

55-юнджи иш. Берильген схемалар боюнджа бир къач кършылыкъ тизме муреккеп джумле уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

1. , амма .
2. , лякин .
3. , факъат .

56-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Тизме муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, багълайыджыларны къайд этинъиз.

1. Заваллы къыз, сонъки чул-чубырларыны сатып, кадысына фал ачтыртты, ырым тѣктюртти, дуа окъутты, лякин ич бир шей

файда бермеди. (Ю.Б.) 2. Ягъмур токътады, лякин кокте кунеш корюнмеди. (Э.У.) 3. Якъуб онынънен джиддий лакъырды этмеге истеди, амма Нияр бир шей анъламагъа истемеди. (У.Э.) 4. Чокъ ишлер апылды, лякин зорлукълар аля бугунъ битмеди. (Ю.Б.)

57-нджи иш. Берильген метинни кечюрип язынъыз. Токътав ишаретлерини догъру къойып, язылувыны анълатынъыз.

Ай энди къаршыдаки къырлар артына гизленди ачыкъ чельде козьге корюнген тереклер черенлер къаранлыкъ ичине синъип кеттилер. Орталыкъны тынчылыкъ басты ялынъыз чырчырмазинлер ёрулмай. Чельде аят олгъаныны бильдирмек истеп озъ йырларыны созмакъта эдилер. Танъ маалинде бир къач адым кенарда отлар ичинде торгъайлар учып фырылдаша эдилер къаршыдаки къырнынъ тѳпеси бирден алланды. Къызарып догъгъан кунеш эп юкъары кок къуббесине котериле эди. Онынъ джыллы муляйим ве тазе шавлелери орталыкъны къаплады бираздан сабанынъ салкъынлыгъыны кунешнинъ сыджагъы денъиштирди. Моторларнынъ гурюльтиси этрафны хош садаларнен толдурып авагъа котерильди.

(Ю. Болат)

15-инджи дерс

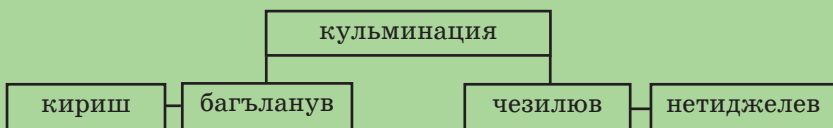
БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Ватан мевзусы узеринде тизильген икяе

Икяе акъкъында бильгилеринъизни текрарланъыз

Икяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сѳз юрьсетиле.

Икяе кириш, эсас ве нетиджелев къысымларындан ибарет олур. Кириште муэллиф икяе этеджек вакъиа не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени изалана. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озъ фикир ве муляазаларынен пайлаша. Адий икяенинъ тизилювини (композициясыны) ашагъыдаки схеманен косътермек мумкюн:

58-инджи иш. Шиирлерни окъуп, насыл мевзугъа багъышланып язылгъаныны таинленъиз. Шиирлернинъ мундериджеси узеринде субет кечиринъиз (эр бир дёртлюкте ифаделенген фикирлерни изаланъыз).

1. Къайдадыр, джюйрекке минип, чапсанъ да,
Думанлар артында ёлсуз къалсанъ да,
Эджнебий топракъта алла олсанъ да,
Козюнънинъ огюнде турсун озъ къулленъ —
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.

Дюнъяда яп-янъгъыз олмайым, десенъ,
Асрет дерьясына чоммайым, десенъ,
Бульбульсиз гуль киби, солмайым, десенъ,
Узакътан сесленген еллерни динъле —
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.

Такъдир — мераметсиз, шефкъатсыз кяде,
Инсанны чокъ шейден айыра биле,
Амма токътаса да юрек тенинъде,
Энъ сонъки нефесте анъла, дост, илле
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.

(Ш. Селим)

2. Ватанынъ ашкъына яшамакъ керексинъ,
Яшамакъ, яшатмакъ, севдирмек, севмек.
Бунынъчюн чокъ кунълер курешмек керексинъ,
Дегиль ки дешетли зинданда ольмек.

(М. Севдияр)

59-инджи иш. Ашагъыда берильген аталар сёзлеринден бирини сайлап, Ватан акъкъында икяе язынъыз. Икяени язгъанда, джумлелеринъизде эпитет, къыяс, ифадели ибарелер киби нутукъ васталарыны къулланынъыз.

1. Ватан севгиси имандыр.
2. Ватансыз адам — йырсыз бульбуль.
3. Ватанынъ — экинджи ананъ.

Кенишлетме тизме муреккеп джумлелер

Кенишлетме тизме муреккеп джумлелернинъ экинджи кысымы биринджи кысымдаки бир де бир джумле азасы акъкъында хабер берип, бутюнлей джумленинъ теркибини, мундериджесини кенишлетир.

Биринджи кысымда кенишлеткен джумле азасы эм баш, эм экинджи дередже азалардан ола билир.

Кенишлетме тизме муреккеп джумлелернинъ тек **багълайджысыз** чешити къулланылыр.

Меселя: *Сание, тез-тез адымлап, огге кетти, озгъарыджылар онынъ артындан бакъып къалдылар.* (У.Э)

, .

60-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, багъ усулларына коре ве багъ васталарына коре чешитлерини къайд этинъиз.

Анамыз аркъамыздан:

— Биринъиз сыгъырны ахыргъа кирсетсин, о биринъиз де бабанъызгъа сув кетирсин, — деп къычырды. Бекир, сыгъырны кетирмек ичюн, къаршы мааллеге, чобанларгъа кетти, мен де, эвимизден гугюмлерни алып, фурунджы Муарремнинъ чешмесине кеттим. Мезарлыкъ янындан кечип, чешмеге якъынлаш-аяткъанымда, эки юз метр къадар авлакъта тюкяннынъ огюнде устю къапалы къара бир машина корьдим. Ёлда манъа расткельген сюнгули аскерлер ичиме гъарип бир къоркъу толдургъан эдилер. Гугюмлерни чешмеден алель-аджеле толдурдым. Бабам тарладан къайтып кельмезден эвель, эвде олмалы эдим. Эр акъшам софрада сувукъ сув олмасы адет олып къалгъан эди. Къардашым Бекир сыгъыр ве эчкилерни ахыргъа къапады, анам эвни сипирди, аш азырлады, софра къойды. Энди бабамызны беклеймиз. Пек яхшы хатырлайым, ач олгъанымдан элимни отъмек табагъына узаттым. Бир парча отъмекни къопарып агъызыма къаптым. Анам манъа серт-серт бакъты, лякин индемеди. Иште, тамам шу анде пенджереден бириси, санки оданынъ сессизлигини бозмагъа къоркъып, яваштан:

— Тизе...а, тизе, — деди.

(Дж. Дагъджы)

61-инджи иш. Берильген схемаларгъа эсасланып, тизме муреккеп джумлелерни уйдурып язынъыз.

1. Не , не . 3. , факъат .
2. , лякин . 4. , исе .

62-нджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз, ифаделеген маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини къайд этинъиз.

1. Дост сёзюни ташлама, ташлап, башынъны къашыма!
2. Зенаатым — къанатым.
3. Инсаннынъ сою — бир, къылыгы бинъдир.
4. Ишлеген демир тотланмаз.
5. Ишлегеннинъ иши битер, ишсизнинъ куню кетер.
6. Иш севмезни эль севмез.
7. Иш — яшта дегиль, баштадыр.
8. Йигитнинъ сёзю бир олур.
9. Окъув ичюн ёкъ бир къарар, зиядеси бермез зарар.
10. Окъувнынъ сонъуна чыкъмагъан джайльден бетер.
11. Окъувны севген окъур, сонъундан гульдай къокъур.

63-юнджи иш. Метинден тизме муреккеп джумлелерни тапып, дефтеринъизге язынъыз. Оларнынъ эр бир джумлесини, адий джумле киби, синтактик талиль этинъиз.

Ашханенинъ къапусыны бираз аралыкъ эттим, одама кирдим. Дерслеримни бакъмагъа башладым, амма сессизлик ве ашханеде кългъан кедерли черенъ ичимни эп кемирмекте эди. Креслогъа отурдым, яры къаранлыкъта яваштан «Къызылташ» тюркюсини йырладым:

Вардым къую башына,
Юзюк къойдым ташына.
Ах, нелер кельди, нелер кечти,
Бу генчликте башыма.

Тюркюнен сессизлик даа да терен, даа да теляшлы олды. Турып, ашханеге кирдим. Соба сёнген, чайник сувугъан. Чай бардакълары аля даа маса усътюнде, сен, ашханенинъ орта еринде скемлеге отурып, оглюгинънен дудакъларынъны къапатып агълай эдинъ.

(Дж. Дагъджы)

Айырыджы тизме муреккеп джумлелер

Айырыджы тизме муреккеп джумлелернинъ кысым-ларында иш-арекет арды-сыра я да небетнен алмашып оладжагъы бильдириле.

Бойле джумлелернинъ кысымлары озъара **я, я да, ёкъса, я... я да, де... де** киби багълайыджылары вастасынен багъланырлар. Бу багълайыджылар эм тек, эм чифт шекиллерде къулланылалар.

Меселя:

1. Яз дейим, ёкъса котек ашарсынъ. (Э.Ф)

, ёкъса .

2. Де олар кедер этти, де озюм хасталандым. (Р.Т.)

Де , де .

64-юнджи иш. Берильген адий джумлелерни къулланып, айырыджы тизме муреккеп джумлелерни уйдуруп язынъыз.

1. Къар ягъа. Ягъмур сепелей.
2. Язда къартбабама бараджагъым. Къартбабам бизге къышта келир.
3. Капу ачыла. Кимнинъдир аякъ давушлары эшитиле.
4. Кунеш йылтырай. Булутлар кокни къаплай.

65-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Тизме муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини ве багъ васталарыны бельгиленъыз.

Акыбырындан аякъкъа турам, кибрит чертип, шандамлар устыюндеки ешилъ ве къырмызы чыракъларны якъам. Оданынъ ичинде азачыкъ мавы, азачыкъ да сары ышыкълы эфсаневий муит укюмран ола. Бир талай вакъыт кече. Чыракълар къыза, алевлери тёпеге созула, ельпирей тосат-тосат кучьлю этип чатлайлар. Абдырап, башымны котерем, орталыкъ балавуз къокъуй. Озюм оданынъ ортасында алчакъ курсю устыюнде отурам, аякъларымны огге узата берип, телевизор бакъам. Килим узеринде Серовнынъ «Театр къадынлары» булуна, кечкен асыр тасвирий санатнынъ юксек нумюнеси. О, долап ичинде кошеде къысылып къалгъан, ята эди, апансыздан козюме чалынды.

Огюмде. Ерге джайып къойдым. Онъа де куръсю усьтюнде отурып, де аякъкъа кълкъып, онъдан-солдан козь этем. (Дж.Д.)

66-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, синтактик талиль этинъыз. Багълайджысыз тизме муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъыз, аляметлерини анълатынъыз.

1. Богъазым тутулды, тилим де тутулып кългъандай олды. (Р.М.) 2. Онъа насылдыр таныш чизгилер корюнген киби олды, о къадынны къайда коръгенини бирден хатырлап оламады. (С.С.) 3. Тимур Абдуллаевич Алименинъ эллери агъырлашкъаныны сезди, о, онынъ ап-акъ кесильген юзюни коръди. (С.С.) 4. Дагъны, ташны ель бозар, адам огълуны сёз бозар. (Ат.с.) 5. Сейдамет деде бу фикирни торунунынъ козьлеринде окъуды, Асие буны анълап шу саат куледжек олды. (Р.А.) 6. Озенчик энди бираз сакин акъмакъта, онынъ чевре-четинде отлар осип чыкъкъан. («Йылд.») 7. Ачув — душман, акъыл — дост. (Ат.с.) 8. Адамларнынъ кольгелери айдынланды, бир анъден сонъ эр шей кене зифт къаранлыгъына чёкти. (И.П.) 9. Къызлардан базылары помидор туршусыны догърады, дигерлери отъмек ве пенир кести, чанакъ-чельмекни азырладылар. (И.П.) 10. Тама-тама голь олур, акъа-акъа сель олур. (Ат.с.) 11. Шерфе аптенинъ козьлери атешленди, чересине бирден шенълик ортъюлди. (У.Э.)

67-нджы иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, бир къач тизме муреккеп джумле уйдурып, дефтеринъизге язынъыз, багъ васталарыны ве чешитлерини бельгиленъыз.

1. Де , де . 3. , амма .
2. , ве . 4. Я , я .

68-инджи иш. Метинни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

Пенджерере огюндеки шымшыр ельден сынып кетер киби ашагъы эгиле сонъра кевдесини тим-тик догърулта. Эбедий ешиль япракълы терек. Оны кичик экенде топрагъы такъымнен Къуш-Къаядан кетирип бу ерде отурткъан эдим энди эппи вакъыт олды. Учъ дане эдилер отуртылгъан сонъ экиси къызарды когерди кзурып ёкъ олдылар. Пенджерере огюндекиси бирден гондже атты ешерди бойгъа кетти. Шимди эв ичинден бакъсанъ тёпеси

корюнмей. Шымшыр — узун омюр ве метинлик тимсали эсап этиле. Кучью терек. Пармакъ къадар кесеги сувгъа тюше батып кете ойле агъыр. Эвнинъ ичи улькюн, дивардаки саатнынъ елькъуваны къайсы ракъам устюнде экенлиги ачыкъ сечильмей. Кунъдюз электрик чырагъы якъып оламайым якъсам козьлерим ёрула яшлана. Эвельде ойле олмай эди. Эвде бу арада озюмден башкъа кимсе ёкъ.

(Дж. Дагъджы)

18-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Нутукъ ве къонушув

Къаиделерни текрарлангъыз!

Къонушувнынъ эсас къаиделери

Инсанлар даима бири-биринен лакъырды эте, къонушалар: озъара билги ве фикирлернен пайлаша, меслеатлашалар, бир шей акъкъында анълашалар. Къонушкъан вакъытта олар бири дигерини динълей, хаберлер айта, бирисининъ язгъаныны окъуй, я да озю яза, демек, нутукънен къулланалар.

Лакъырды эткен ве язгъан вакъытта не макъсатнен ве кимге мураджаат эткенимизни бильмелимиз.

69-инджи иш. Агъзавий шекильде достларынгъыз, агъангъыз, къардашынгъызнен селямлашынгъыз. Селямлашкъан сонъ, бир де бир суаль я да риджанен мураджаат этингъиз.

Къонушувнынъ эсас къаиделери

1. Лакъырды эткен вакъытта, сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына аракет этингъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынгъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этингъиз.

3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренингъиз.

4. Хатырангъызда олсун: субетдешининъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъынгъызда пек чокъ сёйлемек чиркиндир.

5. Субетдешингъизнинъ яшы, табиатыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисингъиз.

70-инджи иш. Ашагыдаки вазиятти тасавур этинъиз: достунъыз, хасталанып, бир афта мектепке кельмеди. Телефоннен багъланып, ал-хатыр сорамакъ ве эв вазифелерини анълатмакъ керек. Роллерге болип, телефонлашув диалогыны тизинъиз.

71-инджи иш. Берильген джедвельге эсасланып, «Къонушув къаиделери» мевзусында сыныфдашларыныз огюнде чыкъыш япыныз. Къаиделерни мисалернен исбатланъыз.

Нутукъкъа къоюлгъан талапларны окъунъыз ве оларгъа даима риает этинъиз.

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикринъиз эсас мевзугъа айт олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.
Изчен	Фикринъизни белли бир тертипте беян этинъиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланыныз.
Ерине уйгъун	Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз.
Догъру	Теляффюз этив къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.

72-нджи иш. Шиирни окъунъыз. Шиирнинъ мевзусыны бельгиленъиз. Шиирнинъ мундериджеси узеринде субет кечиринъиз (эр бир дёртлюкте ифаделенген фикирлерни изаланъыз).

Достларгъа

Дава этип, гонъюллерни ынджытманъыз:
 Достлукъ сёнер, янып биткен чыракъдайын,
 Келеджекке назар ташлап, барышынъыз:
 Баыда ель къуветленир, кеткен сайын!

Барышынъыз, бунъа даа имкянлар бар,
 Мен де сизге кетиририм чечек, ышыкъ,
 Юзюнъизге кунеш кене тѳксюн нурлар,
 Чыракъ олсун гонъюль охшар сѳз — барышыкъ!

(Р. Халид)

73-юнджи иш. Берильген аталар сёзлерини окъуп, ифаделеген маналарыны изаланъыз. Икметли сёзлерден бирисини, серлева оларакъ, сайлап, достлукъ акъкъында инша язынъыз. Метининъизде тизме муреккеп джумлелерни къулланынъыз.

1. Достсуз адам — къанатсыз къуш.
2. Къуш къанатына ишана, инсан — достуна.
3. Сырасы кельгенде, дост ичюн атеште ян.
4. Дост къара кунъде белли олур.
5. Эль арасында элли достунъ олсун.
6. Эмектен дост артар, ошектен — душман.

19-юнджи дерс

Инкяр тизме муреккеп джумлелер

Инкяр тизме муреккеп джумлелернинъ къысымларында инкяр манасы ифаделенир. Войле джумленинъ къысымлары *не ...*, *не* киби текрарлы багълайыджысы вастасынен багъланып келирлер.

Меселя :

1. *Оларнынъ эвинде не ашамагъа аш тапылыр, не ичмеге сув. (Р.Т.)* не , не .

2. *Тюневин не кок гудюрдеди, не ягъмур ягъды. (Ю.В.)* не , не .

74-юнджи иш. Ашагъыда берильген адий джумлелерден инкяр тизме муреккеп джумлелерни уйдурьп, дефтеринъизге язынъыз.

1. Тереклернинъ япракълары къыбырдай. Озендеки сувнынъ шувултысы эшитиле.
2. Этрафта чыракъ корюне. Эвлерден бир тюрлю сес чыкъмай.
3. Экрем дерс япа. Исмет шиир эзберлей.

75-юнджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Муреккеп джумлелерде баш ве таби къысымларны къайд этинъиз. Токътав ишаретлерини къойып, джумлелерни дефтеринъизге язынъыз.

1. Не айвангъа бир тутам ем не де инсангъа бир авуч ун... (Дж.С.)
2. Тёлемеге не малым бар не акъчам бар тек бир джаным къалды

джанымны алынъыз. (Ю.Б.) 3. Не батакътан къркъасынъ не гольден. (Ч.А.) 4. Эвинде не савут кългъан не пенджере. (Ю.Б.) 5. Этраф чыр-чыплакъ. Не эв не терек. (Ч.А.) 6. Факъат Лейля не сенинъ олды не меним гузель эмшире Ватан дженкинде эляк олды. (Р.М.) 7. Сание ичюн не фенолыгъы бар эди ве не де — севгиси. («Йылд.»)

76-нджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз, ифаделеген маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини къайд этинъиз.

1. Акъыл — акъылгъа пахыл.
2. Акъыл — акъылдан устюн.
3. Акъыллы душман акъылсыз досттан эйдир.
4. Акъыллы ишине бакъар, акъылсыз — тишине.
5. Акъылынъа акъыл къркъш, ачувынъа — сабыр.
6. Алим олмакъ — къркълай, адам олмакъ къркъиндыр.

77-нджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Джумлелерде кълдырылгъан вергулларни къркъйып, оларнынъ язылувыны изаланъыз.

Амет-Хан исе энди балаларыны да терекни де унутты. Юкърарыдан онынъ козю огюнде ич бир шейнен тенъештирмек мумкюн олмагъан дюльбер манзара ачылды. Бутюн Алупка онынъ аягъы тубюнде — ем-ешиль багъчалар багълар бем-безд эвчиклер ... мас-мавы йылтыравукъ денъиз онынъ устюнде кезген катерлер гемилер гуя яваш-яваш йылышып кеткен майыс боджеклерини анъдыралар. Сагъ тарафта Симеиз корюнип тура солда — Мисхор Кореиз Гаспра узеринде маягъы ве мешур «Кърарылгъач ювасы» сарайы олгъан Ай-Тодор буруны. Этрафта исе тик къраялар кийик дагълар аман-аман озьлерининъ та кърдимий заманларда ильки асыл олгъандаки киби хусусий дюльберликлерини акс этмектелер. Башы узеринде исе къранатларыны джайып эки къраргал авелемекте олар Амет-Ханнынъ бутюн дикъкъатыны джелъп эттилер. «Ах, бу къранатлар менде олса эди», — деп хаялланды о. Шу къранатларнен даа юксекке котерилип эр бир ерни шеэр ве койлерни насыл этип сейир этеджегини козь огюне кетирди...

(Р. Фазыл)

Метинде олгъан замирлерни тапып, морфологик талиль этинъиз. Бу метин парчасы насыл ушлюпте азылгъан?

78-инджи иш. Окъунъыз. Тизме муреккеп джумлелерни тешкиль эткен эр бир къысымны, адий джумле киби, талиль этинъыз.

1. **Баарь**, лякин авалар аля даа къызмай. (Т.Х.)
2. Шиддетли ель эсти, эр **ер** къаранлыкъкъа батты. (И.А.)
3. Гедже, амма **айнынъ** сачкъан зиясы этрафны ярыкълата. (Э.Ш.)
4. Къаранлыкълашты, шеэр эалиси юкъугъа далды. (Ф.М.)
5. Ава къызды, къушчыкълар **шенъ** чивильдешелер. (И.А.)
6. Танъ **маали**, койлюлер юкъудан уянмакъта. (Р.М.)

Къайд олунгъан сёзлерни фонетик талиль этинъыз.

79-ынды иш. Ашагъыда берильген джумлелерден къошма, къаршылыкъ, инкяр маналарыны бильдирген тизме муреккеп джумлелерни айры-айры язып алынъыз. Багълайджыларны къайд этинъыз.

1. Арабаны токътаттылар, Эсма, сыкъ-сыкъ нефес алып, арабанынъ янына якъынлашты. (А.О.)
2. Чавракъ йылгъасынынъ устуне асылып тургъан туман эксильди, боран кесильди, сокъакълардаки къарлар ириди. (Ш.А.)
3. Чешит идарелерге мураджаат эте, оны кимсе динълемей. (Э.У.)
4. Бала багъыраджакъ олды, лякин сеси чыкъмады. (Э.У.)
5. Мавы ве къаверенки козьлер бири-бирине бакъып къалдылар, бакъышлар бири-бирине синъдилер. (С.С.)
6. Ойнагъанлар яваш-яваш кенаргъа чекильдилер, сонъ гармонь сусты. (Р.М.)
7. Далгъалар юксек шувултыннен юксек къаягъа урула, этрафкъа сув сачрай. (С.С.)
8. Чокъ вакъыт кечти, севги ярасы тюзельмеди. (С.С.)
9. Асан агъанъдан не бир хабер кельди, не де озю корюнди. (С.С.)

80-инджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз, ифаделеген маналарыны озь сёзлерингизнен изаланъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини къайд этинъыз.

1. Акъикъат атеште янмаз, сувда батмаз.
2. Акъикъий сёз акъкъан сувны токътатыр.
3. Алла сабырлы къулуны север.
4. Бааръдеки арекет — кузьдеки берекет.
5. Барлы олгъандже, бильгили ол!

6. Башкѡа — тадж, дертке — илядж.
7. Баш сагълыгъы — дюнья барлыгъы.
8. Баш сагъ олсун, мал тапылыр.

81-инджи иш. Метин парчасыны, вергуллерни кѡойып, кочюрингиз.

Эр йыл баарь кунеши ер **юзюни** кѡыздырып орталыкѡ ем-ешиль **макѡаткѡа** орытюнген бинѡ бир тюрлю чечек ве ильк ачылгѡан **эрылгѡанларнен** ярашкѡан вакѡытта Хыдырлез байрамы эр кес ичюн шенѡ ве джошкѡун бир байрам ола.

Шу куньлерде мен де эр кес киби кѡуванам ве севинем. Лякин севинчнен берабер менде бир **раатсызлыкѡ** да догѡа. Санки пек сагъынгѡан бир **мусафиримни** беклеген киби олам я да узакѡта ёлгѡа кетеджек киби кѡасеветленип башлайым ве бармагѡа ер тапалмай юрем. Кѡыскѡасы шу куньлерде мен озюмни бир тарафтан бахытлы деп экинджи тарафтан исе бахытсыз деп саям. Мына шу экинджи тарафыны башындан башлап этрафлыджа айтмакѡ истейим.

(Дж. Аметов)

Кѡайд олунгѡан исимлерни морфологик талиль этингиз.

82-нджи иш. Джумлелерни кочюрп язынгыз ве синтактик талиль этингиз.

1. Мурат четке чекильди, проводникке ёл берди, о, аджиз кулюмсиреди. (Э.У.) 2. Эсма болдурды, анасы оны кѡучагѡына ала, опе. (А.О.) 3. Кѡуш ювасыз олмаз, инсан эвсиз олмаз. (Ат.с.) 14. Ибраим тынып отура, кѡбааты бардыр, ёкѡса сен онѡа бир шейлер айтынѡмы? (И.П.) 5. Нияр, бир шей эшитмеген киби, сусты, онынѡ бутюн вуджуды атеш ичинде янмакѡта эди. (У.Э.) 6. Джафер чалышты, Сание исе окѡувны девам этти. (У.Э.) 7. Базы кѡоранталап пек муаббет яшайлар, базылары исе кѡавгѡа-давадан кѡуртулмайлар. («Йылд.») 8. Яхшы сёз кульдюре, яман сёз куйдюре. (Ат.с.) 9. Тек бир Бекмуратовнынѡ кулер череси денѡишмеди, онынѡ козьлери буллурдай парылдады. (Ю.Б.)

ТИЗМЕ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР (умумийлештирюв ве текрарлав дерси)

83-юнджи иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Насыл джумлелерге тизме муреккеп джумле дерлер?
2. Тизме муреккеп джумлелерни тешкиль эткен адий джумлелер арасындаки багъ васталары акъкъында айтынъыз?
3. Тизме муреккеп джумлелерде токътав ишаретлерининъ къоюлувыны хатырланъыз. Мисаллер кетиринъиз.
4. Тизме муреккеп джумлелер акъкъында менимсеген бильгилеринъизни, умумийлештирип, беян этинъиз.

84-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Тизме муреккеп джумлелерни сечип, ашагъыда берильген тертипте синтактик талиль этинъиз.

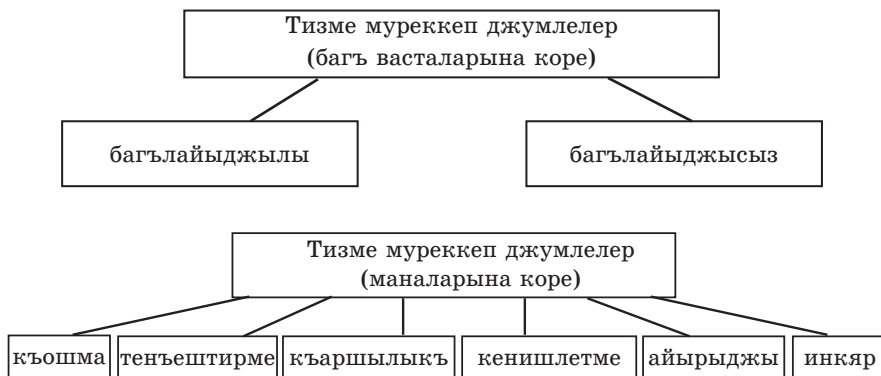
Шеэрнинъ чети пек яхшы эди, яз вакъты эди. Чёллерде чавдарлар сараргъан, джылап ешерип тура. Пиченлер кебен япылгъан, ешиль тогъай бою узун баджакъ лейлек долаша ве мысыр тилинде мырылдай. Чёллер ве тогъайлыкънынъ артында балабан орманлар узанып кете, орманларда терен голлер бар эди. Папий де мында кулюк ята эди, ахыр-сонъу йымырталарнынъ къабукълары чатлады. Папийчиклер йымырта къабугъындан зар-зорнен чыкъты ве, этрафкъа козь кездирип, ешиль къампа япракъларына бакъмагъа башладылар. Папий озюнинъ бутюн къорантасынен кетти, былт этип, сувгъа тюшти.

(Г. Андерсен)

Тизме муреккеп джумлелернинъ синтактик талили:

1. Муреккеп джумле тизме олгъаныны къайд этинъиз ве исбатланъыз.
2. Муреккеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелерни тапып, оларнынъ арасындаки багъ васталарыны бельгиленъиз.
3. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны анълатынъыз.
4. Муреккеп джумлелернинъ теркибиндеки эр бир къысымны адий джумле киби талиль этинъиз.

85-нджи иш. Берильген джедвеллерге эсасланып, «Тизме муреккеп джумлелер» серлевалы ильмий услюпте метин язынъыз. Метининъизде олгъан муреккеп джумлелерни талиль этинъиз.

86-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Тизме муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, багълайыджыларны къайд этинъиз.

1. Эр ишнинъ устасы бар, эр устанынъ устазы бар. (Ат.с.)
 2. Мына бу талаплардан не ана къуртулып олур, не Керим озю къачып олур. (М.Р.)
 3. Ягъмур токътады, лякин кокте кунеш корюнмеди. (Э.У.)
 4. Бири куле, дигери агълай. (Дж.А.)
 5. Ки-мерлери яш балачыкъларны къучакълап алып, кокке ата, ки-мерлери исе чаларгъан сачларыны сыйпайлар. (Дж.А.)
 6. Эр кес ашыкъта, эр кес бир янъылыкъ беклемекте. (Дж.А.)
 7. Сулейман, ачувындан озь-озюни унытып, атылып тураджакъ олды, лякин мийинде буюк бир агъры дуйды. (Р.А.)

87-нджи иш. Берильген джумлелерни девам этип, ашагъыдаки джумле чешитлерини тизинъиз:

- а) сойдаш азалы адий джумле;
- б) айны шу багълайыджынен кельген тизме муреккеп джумле.

Меселя: *Кунь чыкъты ве трафны къыздырды. (адий джумле)*

Кунь чыкъты, ве ава къызды. (тизме муреккеп джумле)

- 1. Кунь чыкъты
- 2. Баарь кельди
- 3. Дуракъкъа автобус якъынлашты
- 4. Серин ель эсти

5. Сабадан ягъмур ягъа
6. Аким меракълы китап окъуй

88-инджи иш. Эфсанеден алынган парчаны окъунъыз. Тизме муреккеп джумлелерни сечип, дефтерге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Гузель Арзыны нишанлагъанлар. Нишан дуасына дост къызлары джыйылышкъан, нишан джыйыны япылган. Къыш кечкен, ве шенъ баарь кельген. Абий агъанынъ багъчасындаки тереклер, къыз киби, чешит тюсте чечеклернен доналган, дюльбер Арзынынъ янакълары, баарь гуллер киби, алланганлар.

Къурбан байрамы якъынлаша, тойлар-дюгюнлер сыкълашып башлайлар. Бутюн кой шенъликлер ичинде гъаркъ ола. Арзынынъ тоюны да байрамнынъ дёртюджи куню япмагъа къарар бергенлер. Той якъынлашкъан сайын, Арзы ялыдаки чешмесинден, тувганларындан, багъчасындан, догъып-оськен коюнден айырыладжагъыны хатырлап, къасеветлене экен.

О йылы, кичик Мисхор койчиги учь байрамны бир кереден япкъан: Къурбан байрамы, баарь байрамы, бир де гузель Арзынынъ дюгюни. Ярашыкълы койнинъ шенъ яшлары ве къызлары дам тёпелеринде къоран тепип, «Ай, варирач, варирач» тюркюсини йырлай, дамдан-дама айтышып, явлукъ алып берише экенлер. Энъ шенъ, энъ къалабалыкъ маалле Абий агъанынъ яшагъан мааллеси экен. Мисхор коюнинъ севимли чечеги олган Арзы къызнынъ дамлы эвинде, аман-аман бутюн кой халкъы топланган. Узакъ койлерден, та Дерекой, Айвасылдан биле, сайгъылы Абий агъанынъ япкъан дюгюнине, пек чокъ мусафирлер, оны севип-сайып, кельгенлер, ёллар, сокъакълар халкънен толган.

(«Арзы къыз» эфсанеси)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Иншанынъ талили

89-ынджы иш. Ашагъыдаки метинни дикъкъатнен окъуп, тар ве кенъ мевзусыны бельгиленъиз.

Къырымтатар халкъынынъ чокъ меракълы ве зевкълы урф-адетлери бар. Олардан бири джыйындыр. Джыйынлар къыш вакъты, койлюлернинъ азбарда, чайырларда ве багъ-багъчаларда, къызгъын ишлери биткен сонъ, кечириле тургъан. Яшлар ве къызлар, бир де-бир достларынынъ эвинде къонушмакъ ве эглен-мек ичюн, невбетнен топлаша эдилер.

Топлашкъанлар, къошулып, халкъ йырларыны йырлайлар. Яшлар шакъалаша, лятифелер айтып, кулюшелер.

Джыйында, чешит зевкълы оюнлар ойнап, эгленмек де адет олгъан. Яшларнынъ, «Юзюк», «Телефон», «Къушакъ» киби, оюнлары пек шенъ кече эди.

Истидатлы яшлар ве къызлар озьлери уйдургъан чынъ, мане, шакъаларны койдешлерине такъдим эте эди.

Наврез — шаркъ халкъларында Янъы йыл байрамы. Наврез сёзю эки сёзден ибарет: нав — янъы, рез — кунъ. Наврез байрамы кунъ ве гедже тенъ олгъан март айынынъ 21-инджи кунюне келе. Наврезде янъы йыл башлай ве бааръ келе. Койлерде топракъ ишлери башлай. Къырымтатарларда Наврез байрамыны къадимий девирлерде шерейлеп башлагъанлар.

(А. Велиулаева)

90-ынджы иш. Метинге эасланып, «Миллий байрамлар» серлевалы инша азынъыз. Язгъан иншангъызны дикъкъатнен окъунъыз ве мевзуны насыл дереджеде толу ачып къысхартынгъызны бельгиленъиз.

Иншангъыз әдебий тиль къаиделерине риает этилип азылгъаныны ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз:

1. Талиль этип, бакъынъыз: фикринъизни беян эткенде, тизилев джееттен, багълы нуткъунъызда янълышлар япмадынъызмы?

2. Къуллангъан сёзлеринъиз, истила ве ибарелер ашагъыдаки талапларгъа джевап бермели:

- а) сёзлерни асыл лексик маналарында кѳулламанмакъ лязим;
 б) ишлетильген услюпке коре, синонимик сырлардан сёзлерни догъру сечип алмалы;
 в) бир сёзни бир кѳач кере текрар кѳулламанмакъ олмай;
 г) эдебий тильге аит олмагъан сёзлерни ишлетменъиз.
3. Сёзлерни морфологик джеэтен догъру шекиллерде кѳулламанмакъ керек.
4. Сёз бирикмелери ве джумлелерни догъру тизмели.
5. Сёзлерни озъара бириктирмек ичюн ве джумлелерни багъламакъ ичюн, догъру багъ васталарыны сайламакъ лязимдир.
6. Имля кѳаиделерине ве токѳтав ишаретлерининъ кѳоюлув кѳаиделерине риает этмели.

ТАБИЛИ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

23-юнджи дерс

Табили муреккеп джумлелер, онынъ багъ усуллары ве васталары

Табили муреккеп джумлелер бири-бирине таби олып кельген эки кѳысымдан ибарет олурлар. Таби этиджи кѳысым — **баш джумле**, таби олгъан кѳысым — **таби джумле** олур.

Табили муреккеп джумлелерде баш ве таби джумле бири-биринен эки тюрлю багъ вастасынен багъланалар:

1) багълайыджысыз, интонация вастасынен;

2) багълайыджы васталарнен: **багълайыджылар** (*чюнки, онынъ ичюн, ки, эгер* ве иляхре); **мунасебетчилер** (*сайын, биле*); **дереджеликлер** (*да, де, мы, ми*); **ялгъамалар** (*са, се*).

Табили муреккеп джумлелернинъ кѳысымлары озъара ашагъыдаки мана хусусиетлеринен багълана билерлер: **муптеда, хабер, тамамлайыджы, айырыджы, ер, вакъыт, себеп, макъсат, шарт, тарз-арекет, микъдар-дередже, керилеме.**

Табили муреккеп джумлелерни схеманен косътергенде, ашагъыдаки шартлы бельгилерден кѳулланыла:

баш джумле — , таби джумле — .

Муптеда табили муреккеп джумлелер

Муптеда табили муреккеп джумлелерде таби джумленинъ муптедасы баш джумленинъ муптедасынен нисбетлешип келир. Баш джумледен таби джумлеге *ким?* я да *не?* суали бериле.

Муптеда табили муреккеп джумлелер эки тюрлю олурлар:

1. Таби джумле баш джумледен эвель келир. Таби джумленинъ хаберинде *-са, -се* ялгъамалары олур, олар шарт фииллеринен ифаделенирлер. Баш джумленинъ муптедасы *о, олар* замирлеринен ифаделенир.

Таби джумленинъ муптедасы исе *ким, не* замирлеринен ифаделенир. Таби джумленинъ муптедасы баш джумленинъ муптедасынен нисбетлешип келирлер.

Меселя:

Ким эвельдже кельсе, о, энъ паалы бахшышнынъ саиби олур. (У.И.)

Базы джумлелерде баш джумленинъ муптедасы, тюшюрильген олып, тек назарда тутулыр.

Меселя:

Ким гузельдже беджерсе, уста сайылыр. (Р.Т.)

2. Муптеда табили муреккеп джумлелернинъ экинджи чешити ашагъыдаки хусусиетлерге маликтир:

баш джумле, таби джумледен эвель келип, таби джумлеге *ки* багълайыджысы вастасынен багъланыр. Баш джумледе муптеда вазифесинде *бу, шу* ишарет замирлери келир, хабер исе *олур* сёзюнен ифаделенир.

Меселя:

Шу бар ки, о, бир вакъыт догъмушларыны корьмеген. (Ю.Б.)

91-инджи иш. Ашагъыда берильген муптеда табили муреккеп джумлелерни кочюрип язынъыз. Баш ве таби джумлени тапып, баш джумлени, адий джумле киби, синтактик талиль этинъиз.

1. Кимнинъ чантасында не де олса, эписи ортагъа чыкъты. (С.Э.)
2. Къабаат кимде олса, о, разылыкъ сорамакъ борджлу.
3. Ким эвель чыкъса, мукаяфатны о, алыр. (Ч.А.)

4. Тек шу бар ки, биз учь куньден берли ягъмурдан бир ерге чыкып оламаймыз. (С.С.)

5. Мектепке ким биринджи кельсе, о, копечикке аш бере эди. (С.Э.)

92-нджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа бакъып, муштеда табили муреккеп джумлелернинъ эр бир чешитине экишер джумле уйдурьп, дефтерге язынъыз.

1. Ким -са, .

2. ки, .

93-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, багъ усулына коре, чешитини бельгиленъыз. Табили муреккеп джумлелерде баш ве таби джумлелерни къайд этинъыз.

Белли олгъаны киби, къырымтатар халкы Къырымда яшагъан къадимий халкълардан мейдангъа келип, онынъ тили де эски заманлардан башлап, яваш-яваш шекилленип кельген. Къырымда, къадимий заманлардан берли, киммерийлер, скифлер, юнанларнен берабер тюрк къабилелери яшап кельдилер. IV асырдан башлап, тюрк къабилелери ерли киммерийлер, скифлернен къарышып, Къырым халкынынъ негизини тешкиль этелер. Бу къарышув нетиджесинде, тюрк тили устюн чыкъа, киммерийлер ве скифлернинъ къалымтылары къадимий тюрк тилинде лаф этмеге башлайлар.

Къырымтатар эдебий тили пейда олгъанына къадар, къырымтатар халкы озь дуйгъуларыны, арзу-истеклерини, къасеветлерини агъыз яратыджылыгъында акс эттире эди. Къадимий заманлардан берли, къырымтатар халкы агъыз яратыджылыгъынынъ чешит жанрларыны (чынълар, манелер, масаллар, эфсанелер, дестанлар ве тапмаджалар) къулланып кельмекте.

(А. Меметов)

94-юнджи иш. Берильген аталар сёзлерини кочюрип, джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъыз.

1. Не сачсанъ, оны орасынъ.
2. Не берсенъ элинънен, о, кетер сенинънен.
3. Не еринъ агъырса, джанынъ шу ердедир.
4. Ана-бабангъа не япсанъ, алдынгъа шу келир.

95-инджи иш. Берильген джумлелерни окъунъыз. Баш ве таби джумлелерни къайд этинъиз. Токътав ишаретлерини догъру къойып, джумлелерни дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

1. Кене шу къайд этиле ки тенкъид ичюн такъип этмек къатиен ясакъ этиле. (С.Э.) 2. Ким бу мудхиш джанаваргъа бакъса о козьлерини гъайып эте. (Мас.) 3. Ачкъа ким аш берсе о къардаш. (Ат.с.) 4. Тек шусы бар ки Исмет энъ теджрибели реберлерден бири. (Р.А.) 5. Ким де чалса уста экен. (Ат.с.) 6. Имтианнынъ энъ муим шарты шу ки янъы адам бутюн суаллерге тутулмайып джевапланмалы. (З.Н.) 7. Къазанынъа не ташласанъ чомучынъа о чыкъар. (Ат.с.) 8. Ким бу меселени чезе бильсе о акъикъий уста экен. (Ч.А.) 9. Ким ярышта гъалип чыкъса о мукъяфатланыр. (Р.Т.)

24-юнджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Адий ве муреккеп план

Къаиделерни текрарланъыз!

Метиннинъ планы адий ве муреккеп ола билир. Адий план метиннинъ эсас къысымларына къоюлгъан серлевалардан тизилир. Муреккеп планнынъ теркибине бир къач суаль кире. Бу суаллер метиннинъ къысымларына къоюлгъан серлеваларнен багълы ве бир къач уфакъ парчалардан ибарет олурлар.

Муреккеп план узеринде чалышкъанда, биз малюматны умумийлештирмеге, тертипке чекмеге огренемиз.

96-нджы иш. Ашагъыда берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз. Мундериджесине эсасланып, серлева къоюнъыз.

Бедий эсерлерде инсаннынъ аяты насыл шекильде язылгъанына бакъып, биз эсернинъ жанрыны, джынсыны айырамыз. Эдебият алеминде язылгъан бутюн эсерлер язылув шеклине коре эпос, лирика ве драма киби джынысларгъа болюнелер.

Ширий шекильде язылгъан эсер лирик эсер сайыла. Лирик эсерлерде аятий вазиетлернинъ тесири алтында пейда олгъан инсаннынъ гъам-къасеветлери тасвирлене. Лирик къараманнынъ

айры тюшюнджелери, дуйгъулары, рухий вазиети, алы ширий эсернинъ сатырларында косътериле.

Рус эдебиятында лирик эсерлернинъ шиир, басня, баллада, ода, эпиграмма, поэма киби, чешитлери бар. Къырымтатар ве туркий эдебиятларында лирик джыныснынъ, шиир, рубаи, гъазель, къошма киби жанрлары бар.

Лирик эсерде шаирнинъ шахсий дуйгъусы ве фикирлери ифаделене. Лирик образларда олгъан дуйгъудашлыкъ сезгиси лирик эсерлернинъ тесирини къуветлендире.

Лирик эсерлерге менсюп бир къач хусусиетлерни айырмакъ мумкюн. Биринджиден, бойле эсерде муэллиф эсернинъ эсас къараманы ола биле. Мында тасвирленген рухиет ички дюньясында муэллифининъ ички дюньясы косътериле.

Экинджиден, лирик эсернинъ инсангъа олгъан дуйгъудашлыкъ тесири гъает буюктир. Лирик эсерде бильдирилген дуйгъулар окъуйджынынъ гонъюль теллерини чимирдете.

Учюнджиден исе, лирик (ширий) эсерлерде этрафта олып кечкен денъишмелер шаирнинъ дюньябакъышы, ис-дуйгъулары, мунасебети ярдымынен тасвирлене.

Лирик эсерлер, мевзусына коре, фельсефий, ичтимаий лирика, ватанперверлик, ватандашлыкъ, севги, табиат левхасы (пейзаж) лирикасы киби, чешитлерге болюнелер.

(Эдебият дерслигинден)

Ашагъыда берильген анълатманы дикъкъатнен окъуп, метиннинъ планыны тизинъиз.

Къаиделерни текрарланъыз!

Метиннинъ планыны насыл тизмели?

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны аныкъланъыз.
2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.
3. Метинни мундеридже джеэттен къысымларгъа болунъиз.
4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планны метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планынъ къысымлары бири-биринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?
5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?
6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

97-нджи иш. Ашагъады берильген аталар сёзлеринден бирини мевзу оларакъ алып, инша язынъыз. Иншанъызнынъ планыны тизмеге унутманъыз.

1. Джаиллик факъырлыкътан бетердир.
2. Эмек къойсанъ, таш устюне гуль битер.
3. Эмек омюрнинъ зийнетидир.
4. Энъ эшрефи акъылдыр, энъ буюги илимдир, энъ гузели эдептир.
5. Энъ яхшы гузеллик эдеп ве бильги гузеллигидир.

25-инджи дерс

Хабер табили муреккеп джумлелер

Хабер табили муреккеп джумлелерде таби джумле, баш джумленинъ хаберины муайенлештирип, баш джумледен сонъ келир. Баш джумленинъ хабери ишарет ве айырыджы-умумийлештириджи замирлернен ифаделенир, **ки** багълайы-джысы джумленинъ эки къысмыны багълар.

Меселя: *Меракълысы шунда ки, Тевиде оны эвель де биле экен. (Т.Х.)*

98-инджи иш. Ашагъады берильген хабер табили муреккеп джумлелерни кочюрип язынъыз. Баш ве таби джумлени тапып, баш джумлени, адий джумле киби, синтактик талиль этинъиз.

1. Бутюн фаркъ шунда ки, бизим къызларымыз пек тербиели ве утанчакълар. (С.С.) 2. Сусувнынъ манасы шунда ки, стакан ерине не тюшюнип чыкъармакъ мумкюн? (Э.А.) 3. Бу китапнынъ меракълыгъы шунда ки, дикъкъатынъны топламагъа меджбур эте. (Р.М.) 4. Фаркъы шунда ки, биз бу баланы озъ къызымыз киби къабул эттик. (Б.В.) 5. Меракълысы шунда ки, бу алетнен тек муэндислер дегиль де, экин сачкъан койлюлер де къуллана билерлер. (Р.А.) 6. Бойлеликнен, меселе шунда ки, къую къазгъанда, мукъайт олмакъ лязимдир. (Ч.А.) 7. Энъ худжуры шунда ки, Сервер бир насиатыма къулакъ асмады. (С.Э.)

99-ынджы иш. Ашагъыда кетирильген схемаларгъа эсасланып, бир къач хабер табили муреккеп джумлелерни уйдуруп, дефтерингизге язынгыз. Баш джумлени, адий джумле киби, синтактик талиль этингиз.

1. Шунда ки, ○ . 3. Меселе шунда ки, ○ .
2. Меракълысы шунда ки, ○ .

100-юнджы иш. Метинден муреккеп джумлелерни сечип, дефтерингизге язынгыз ве схеманен косътерингиз.

Аксине, шеэрде бундан фена алларны да корьмек мумкюн. Джамилер огюнде турып, намаздан чыкъкъанларгъа: «Фелянча киши сыкъылгъан... гоньлюнгизден къопкъаныны берингиз!» — сёзлери иле мураджаат этип, явлукъ ачкъан гъарип адамлар ёкъсуллыкънынъ къурбаны олдугъына шубе этилемез. Шеэрде бир рус гимназиясы ишлей, анда сийрек-терпек татар балалары да тасиль корьмектелер. Эр маалленинъ озюнде булунгъан татар мектебининъ дёрт сыныфыны бир оджа, бир ода ичинде невбет-невбет окъутмакъта. Земский мектеплерде сыныфларнынъ оджалары — айры-айры. Мен оларны, о оджаларнынъ эксериесини, саям-севем, о себептен адларыны къайд этмек истейим. Ахмед Нуредин, Ягъя Байбуртлы, Ахмед Нагъаев, Ибраим Меинов, Абдураман Усни, Сулейман Бадракълы, Якъуб Шакир-Али, Осман Заатов... бу генчлер татар балаларына илим-фен эсасларыны огретмектелер. Меним ичюн гъает къыйметли бу шеэрде меракълы адамлар да чокъ, олардан энъ олмагъанда, экиси акъкъында эки сёз айтмамакъ ич мумкюн дегиль. Бири — газетаджы Садыкъ. Къуру кевдели, чубарджа бетли, алчакъ гоньюлли, арекетчен бу адамнынъ бир къолу тирсегинден ёкъ, не вакъыт бакъсанъ, чантасы «Терджиман» иле толу. Сокъакъларны, беш-баш доланып, газета даркъатмакъта. Кимсеге пара борджу ёкъ, кимсе онъа борджлу дегиль. Иши-кучю, хаялы... эмели бу — хызмет. Аякъларында даима — йыртыкъ чабалар, къарны — даима бош.

(Э. Фаикъ)

101-инджи иш. Берильген аталар сёзлерини окъунъыз. Тизме муреккеп джумлелерни бир тарафкъа, табили чешитлерини экинджи тарафкъа кочюрип язынъыз.

1. Гонълю ачыкънынъ къолу ачыкъ, къолу ачыкънынъ ёлу ачыкъ.
2. Бабанынъ юреги дагъдан буюк, ананынъ юреги денъизден де терен.
3. Ана-бабагъа урьмет этсенъ, озюнъе урьмет корерсинъ.
4. Тильнинъ яхшысы саибине бал едирир, яманы башына беля кетирир.
5. Эмек къойсанъ, таш устуне гуль битер.
6. Биревге яманлыкъ истегендже, озюнъе яхшылыкъ исте.

102-нджи иш. Ашагъыда берильген хабер табили муреккеп джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Лякин энъ муими шунда ки тешеббюсчи бир шейни эки япмагъа тырышмай. (У.Э.) 2. «Меселе шунда ки къардашым бу ишни пек аджеле япмакъ кереким», — деп элиндеки ярым газета бичиминде къагъыт табагъы косътерди. (У.Э.) 3. Лякин меселе шунда ки Фариданынъ айткъаны киби эр кеске насип олмай. (У.Э.) 4. Энъ меракълысы шунда ки озю айта озю де куле. (Р.А.) 5. Фаркъы шу ки мен озюмнинъ вазиятимни козь огюне алып Сафиени аджыйым. (Р.А.) 6. Меселе шунда ки бу агълавларнынъ буллюр киби уйрюлип чыкъкъан козьашларнынъ сонъу олмайджакъ. (И.П.) 7. Меселе ойле ки мен бирден бу телюкели вакъиагъа адым атмаз эдим. (И.П.) 8. Фаркъы шунда ки авалени Акимов дегиль меним акъраным ве реберим Русинов бере. (М.А.)

26-нджы дерс

Тамамлайджы табили муреккеп джумлелер

Тамамлайджы табили муреккеп джумлелерде таби джумленинъ хабери баш джумледе анълатылгъан мананынъ битмесини талап этер.

Тамамлайджы табили муреккеп джумлелернинъ бир къач чешити бар:

1. Баш джумле таби джумледен сонъ келир. Таби джумленинъ хабери шарт фиилинен ифаделенип, *-са, -се* ялгъамаларынен келир. Эки къысымнынъ теркибинде нисбетлешкен замирлер ишлетилир. Олар джумле ичинде тамамлайджы олып келирлер.

Меселя: *Сиз кимге мураджаат эткен олсангыз, онынънен лакъырды этмелисингиз. (Кимнен лакъырды этмелисингиз?) (С.Э.)*

2. Тамамлайджы табили муреккеп джумлелернинъ экинджи чешитинде таби джумле, баш джумледен сонъ келип, *ки* багълайджысынен багъланыр. Баш джумледе хабер махсус бир сыра фииллернен ифаделенир: *демек, бильмек, корьмек, тюшюнмек, олмакъ, ялмакъ, къайд этмек, тариф этмек* ве иляхре.

Меселя: *Шуны тасдыкъламакъ керек ки (нени тасдыкъламакъ керек?), олар бу ишни аля дереджеде беджергенлер. (Э.А.)*

3. Тамамлайджы табили муреккеп джумлелернинъ даа бир чешитинде баш ве таби джумле *мы, ми* дереджеликлери вастасынен багъланып келирлер. Бойле джумлелерде баш джумле таби джумледен эвель келир.

Меселя: *Анъладынгъмы, (нени анъладынгъмы?) ананъ тез мында кельсин. (Э.Ф.)*

4. Багълайджысыз тамамлайджы муреккеп джумле.

Интонация вастасынен багълангъан тамамлайджы табили муреккеп джумлелерде баш джумленинъ хаберине багълы олып таби джумле келир. Таби джумленинъ хабери баш джумледе анълатылгъан мананынъ битмесини сорар. Баш джумленинъ хабери *анъламакъ, айтмакъ, дуймакъ, зан этмек, фарз этмек, бильмек* киби фииллернен ифаделенир.

Меселя: *Тиземизнинъ джошкъун гонгълонден биз анъладыкъ (нени анъладыкъ?), бугунъ бир тантана оладжакъ. (И.П.)*

103-юнджи иш. Ашагъыда берильген тамамлайджы табили муреккеп джумлелерни окъунгыз. Токътав ишаретлерини къойып, джумлелерни кочюрип язынгыз.

1. Сиз кимге мектюп язгъан олсангыз онынъ иле корюшмек керексингиз. («Йылд.») 2. Бала не корьсе шуны япар. (Ат.с.) 3. Билесингъми биз бугунъ яызджылар топлашувына бараджакъ-

мыз. (Р.М.) 4. Корюне ки бу йыл берекет номай оладжакъ. (Р.Т.) 5. Биз эмин эдик тезден бизим аскерлер бутюн фронтларда уджюмге кечер ве душманны бизим топракътан айдап чыкъарыр. (М.А.) 6. Эми-ним ки олар илле келирлер. (А.Д.) 7. Коресизми коюмизнинъ бутюн адамлары башларыны астылар. (Ю.Б.) 8. Ялынъыз шуны къайд этмек керек ки бизге къаршы атылгъан бу фелякетли къара кучьни биз эп бир енъермиз. (М.А.)

104-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни бельгилеп, табили муреккеп джумлелерни къайд этинъиз.

Бу интервьюде Амет-Ханнынъ журналистлерге айткъан сонъки ресмий сёзлери ве фикирлери акс эттирилгени ичюн, Е. Месяцевнинъ макъалесинден шу сёзлерни, олгъаны киби, кетиремиз.

«— Озь зенаатынъызгъа мунасебетинъизнинъ эм муим хусу-сieti неден ибарет? — деп сорай мухбир.

— Эгер бир процент биле ишанч олса, мен машинаны терк эттем, — дей Амет-Хан.

— Энъ севмеген шейинъиз — не?

— Зеин зайыфлыгъы. Сынав учувларында бир де бир шейни унутмакъ, сонъ, энъ эйи алда, вазифенинъ эда олунмаювынен, энъ фена алда исе, фелякетнен битер. Учув вакътындаки янълышлар, зеин ве дикъкъат янълышлыгъыдыр.

— Сынавджы учуджылардан анги бирине айрыджа урьмет этесинъиз?

— Багъышла, аркъадаш, мен оларны бир заман буюк-кичиклерге айырмадым. Амет-Хан эки йылдыз алды. Оларны Иванов да Сидоров да ала биле эди. Иште, меним ишим онъ келе, авада мен эр вакъыт фашистлерни расткетире эдим. Ве шу дакъикъада озюмни урушкъа азырлай эдим: «Къана, Султан, эгер сен оларны урмасанъ, олар сенинъ мукъаддес Ватанынъны, халкъынъны ураджакълар...»

— Сынавджы учуджынынъ тешеббюс косьтермеге акъкъы бармы?

— Къазагъа огърагъан вакъытларда тешеббюс мытлакъ керек. Менджесине, учуджы башта белли олмагъан, лякин учушнынъ муайен вазифеси артында гизленип къалгъан базы «шейлер»ни де сынап бакъмагъа акълы. Лякин буны, бойле адымнынъ кереклигине бутюнлей къаний олгъан сонъ, япмакъ керек.

— Учув интуициясы — не демек?

— Учуджынынъ теджрибеси...»

(Р. Фазыл, Л. Софу)

105-инджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып, тамамлайджы табили муреккеп джумлелерни уйдурьп язынъыз.

1. **Олар** -селер, . 3. **Бильдим** ки, .
2. **Эшиттинъ** -ми, . 4. **Дуйдыкъ**, .

106-нджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Муреккеп джумлелерни бельгилеп, тизме ве табили чешитлерини къайд этинъиз.

Мамметни ойле гонъюльсизлик делемети сарьп алгъан эди ки, о, кимсени, атта апакъайыны биле, динълемек истемеди. Рессамны къандыраджакъ, догъру ёлгъа саладжакъ бир адам олса, о да къардашы Мамедидир, деп ойланды Зекие. Эртеси куню о, акъайына Мамедининъ эвине бараджакъыны сёйлегенде, Маммет къадынынен къаиль олмады. Афакъанланды.

— Керекмей, ишиме къарышманъыз, — деди серт-серт, — манъа раат чалышмагъа имкъян бермейсинъиз. Эм энди кеч олды. Мен артыкъ ишимден чыкътым.

Зекие къоджасыны динълемеди. Мамметке, шубесиз, маневий ярдым, къандырыджы огют, баба насиаты керек, деп ойланды о. Буны, къардашы Мамедиден башкъа, кимсе япып оламаз эди, Зекие, къоджасынынъ шалтырагъан такъдирини къайгъырып, эзиедни онынънен берабер чекти, пайлашты. Бу дуйгъулар оны эртеси куню Мамедининъ эвине алып кельди. Акъшам, еди къарарлары, акъайы эвде ёкъ эди. Олса, ихтимал, дава этер, ёлламаз эди.

(Р. Муедин)

27-нджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Маруза

Маруза бир де бир меселенинъ эсас мундериджесининъ агъзавий беяныдыр.

Маруза, тизим джеэттен, учь къысымдан ибарет олур: кириш, эсас къысым, нетидже. Марузагъа азырлангъанда, эр бир къысым узеринде чалышмалы.

Марузанынъ кириш сёзюнде мевзуны сечип алувнынъ себеплери бельгилене (меселенинъ актуаллиги, макъсады).

Эсас кысымда икяе этильген меселенинъ энъ муим хусусиетлери изалана.

Марузанынъ нетиджесинде мантыкый хуляса чыкъарыла.

Марузаны язгъанда, ашагъыдаки тертипте иш алып барылмалы

1. Эдебиятны козьден кечирип, мевзуны эр тарафлама огренип чыкъмакъ.
2. Малюматны топлагъанда, динълейиджилерге меракълы оладжакъ фактларны къайд этмек.
3. Ишнинъ планыны тизмек ве онъа бакъып, топлангъан малюматны тертипке чекмек.
4. Эсас меселелерни конспектлештирип, марузанынъ метинини язмакъ.
5. Истилаларны, янъы сёзлерни къайд этмек.
6. Чыкъышта булунгъанда, сёзлерни догъру теляффюз этмек, изченликнен ифадели икяе этмели.
7. Эвде метинни бир къач кере текрарламакъ ве 15-20 дакъикъа девамьнда марузанынъ мундериджесини беян этмеге огренмек.

107-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Мевзусыны бельгилеп, маруза шеклинде мундериджесини икяе этинъиз. Шакир Селим акъкъында бильген малюматнен марузанъызны кенишлетинъиз.

Шакир Селим поэтик образларда терен, оригиналь фикирлер, мулязалар айтмагъа биле. Аят адиселерининъ кимсе корип оламагъан джеэтлерини, хусусиетлерини коръмеге, исрарлы араштырувларда булунмасыны талап эте.

Шаир, эр анги мевзуда язгъанда, поэзиянынъ эсас талабы — образлы фикирлемеге, араштырувлар нетиджесинде янъылыкълар кешф этмеге биле. Инсаннынъ ич доньясыны терен ачмагъа тырыша.

Шакир Селим «Багъышлав» шиирини язды. Атамызгъа (И. Гаспринскийге), халкъымызнынъ башына кельген беляларны юрек яныгъынен икяе этти. «Бизлер сенинъ киби кунешимизден де, Ватанымьздан да махрум олдыкъ. Лякин динимизни, тилимизни сакълап кълалмагъа тырыштыкъ», — дей шаир.

Бу яланджы-фани юртта йыкъынтылар тикленир,
Мермер ташкъа шу мукъаддес ад, исминъни оярмыз.
Акъсызлыкълар эксан олур, адалетли кунъ келир,
Къырым узьре сен котерген байракъларны къоярмыз.

(Б. Мамбет)

108-инджи иш. Ашагъыда берильген аталар сёзлерини окъуп, маналарыны изалангъыз. Бирисини язаджакъ марузангъызгъа сайлап, эвде, малюмат топлап, маруза язынгъыз.

1. Татлы сёз демир къапуларны ачар.
2. Татлы тиль йыланни ювасындан чыкъарыр, яман тиль — инсанни имандан.
3. Татлы тиль къартны яшарта, къуветсизни къуветлендире.
4. Татлы тиль саибине бал едирир, аджджы тиль — башына беля кетирир.

28-инджи дерс

Айырыджы табиле муреккеп джумлелер

Айырыджы табиле муреккеп джумлелернинъ таби джумлеси умумий мананы билдире, баш джуле исе муайен мана ангълатыр. Таби джумле баш джумледен чыккъан *насыл? кимнинъ? ненинъ?* суаллерине джевап берир.

Айырыджы табиле муреккеп джумлелер, тизим ве мана хусусиетлерине коре, эки чешитте олалар:

1. Баш джумле таби джумледен сонъ келир. Таби джумледеки хабер *-са, -се* ялгъамасынен кельген шарт фиилинен ифаделенир. Таби джумленен баш джумленинъ теркибинде нисбетлешкен сёзлер ишлетилир. Чифтлеп, бу сёзлерни бойле косьтермек мумкюн: *кимнинъ ..., онынъ; насыл ..., ойле; ким ..., онынъ* ве дигерлери.

Меселя: *Омюр девамында насыл бала тербиелесенъ, (насыл инсан ве огъулгъа наиль олурсынъ?) ойле де инсан ве огъулгъа наиль олурсынъ. (Э.Ф.)*

2. Айырыджы табиле муреккеп джумлелернинъ экинджи чешитинде баш ве таби джумле *ки* багълайдыжысы вастасынен багъланып келирлер. Баш джумле таби джумледен эвель келип, онынъ теркибинде *ойле бир, о къадар* киби замирлер ишлетилир.

Меселя: *Бу китапта ойле муджизелер тасвирленген ки, (насыл муджизелер тасвирленген?) эр кесни айретте кгалдыралар. (Дж. Д.)*

109-ынджы иш. Берильген джумлелерни окъуп, баш ве таби джумлелернинъ ерини ве багъ васталарыны бельгиленъиз.

1. Кимнинъ арабасына минсе, онынъ атыны макътай. (Ат.с.)
2. Саниенинъ алдында мен насыл ялтакъланып юрсем, Сание де меним алдымда ойле ялтакълана. (Р.Т.)
3. Мен артыма бакъып етиштирамадым Ильяс янагъыма ойле шамар тюшюрди ки, аякъ устюнде зорнен турдым. (Р.Т.)
4. Партизанларны гъайып этмеге кельген немселер ойле дубарагъа огърагъанлар ки, яры аскерлерини гъайып этип, табана къувет бергенлер. (Р.Т.)
5. Кийинмеге кийиндим, амма, даа бутюн тюймелеримни тюймелеп етиштирмеден эвель, ода ичерисинде ойле шамата къопты ки, бир анъ ичинде ёргъанымны кенаргъа фырлатып, аякъ устуне турдым. (Э.Ф.)
6. Эсерлер арасында ойле сойлары расткельдилер ки, онъа даир ягъдырылгъан муляазаларгъа инанаджагъынъ биле кельмей эди. (Р.Ф.)
7. Эв ве азбар бир къач саат ойле сююнет ичине чомдылар ки, атта тавукъларнынъ чивильдиси биле кесильди. (Ю.Б.)
8. Сабри озю эвлениджек къызында насыл къабилиетлер олгъаныны истесе, Алиде о къабилиетлернинъ эписини тапты. (Э.Ф.)
9. О исе: «Насыл кеткен олсанъ, ойле келирсинъ», — деди. (Ю.Б.)
10. Ойле бир ахмакълыкъ яптым ки, озюмни багъышлап оламайым... (Ю.Б.)

110-унджы иш. Берильген схема узъре айырыджы табили муреккеп джумлелерни уйдурьп, дефтеринъызге язынъыз.

1. ○ -се, □ . 2. □ ки, ○ .

111-инджи иш. Компьютер оюнларындан энъ бегенгенинъиз акъкъында метин язынъыз. Метиннинъ услубини бельгиленъиз. Муреккеп джумлелерни къулланынъыз.

112-нджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни бельгилеп, тизме ве табили чешитлерини къайд этинъиз.

Али-бабанынъ елькенли гемиси, артыкъ денъиз далгъалары устюнде чалкъалана ве Арзыны узакъ Стамбулгъа алып кете.

Бутюн кой шенъликлерден вазгечип, къаралар кийип, бульбуль киби сёйленген къызчыкънынъ къарасыны туткъанлар. Эвельден шенъ тюркюлер сёйлеп акъкъан бол сувлу чешмеси де, бойле бир къоркъунчлы джинаеттен сонъ, яваш-яваш сувуны эксильтмеге ве энъ сонъу, козь яшлары киби тамчы-тамчы акъмагъа башлагъан.

Ялынъыз, ялыда бир кере дюльбер Арзынынъ чалынмасына тамам бир йыл толгъанда, кене шу баарь акъшамында, ялыдаки чешменинъ суву бол-бол акъмагъа башлай экен. Тамам шу саатте Къара денъизнинъ далгъалары арасындан бир денъиз анасы къучагъындаки баласынен ялыгъа чыккъан. Ялыдаки чешмеге якъынлашып, сувдан янгъан адам киби, чешменинъ сумегине дудакъларыны япыштырып ичкен сонъ, эллерини, юзюни ювгъан. Беяз эллеринен чешменинъ ташларыны муаббетнен сыйпап, ялы кенарына ерлешип отургъан. Денъизнинъ коклернен бирлешкен кениш юзюне бакъып, терен тюшюнджеге далгъан. Койге догъру дюльбер юзюни чевирип, ичини чекип, терен бир «ах» чеккен сонъ, текрар денъизнинъ далгъалары арасында гъайып олып кеткен.

Арадан бир къач йыл кечкен, Абий агъа къааринден ольген. Эслилер къартлангъанлар, яшлар эслилер сырасына кечкенлер.

Мисхор койлюлери эр йыл денъиз анасынынъ къучагъында балачыгынен ялыгъа чыккъаныны, чешмеден къана-къана сув ичкенини корип, пек къоркъуша экенлер.

Амма, онынъ ким экенини, не ерден кельгенини бильмей экенлер.

(«Арзы къыз» эфсанеси)

113-юнджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни, токътав ишаретлерини къойып, дефтеринъизге кочюринъиз.

1. Шимди кене де эвелькиси киби сакинлик укъом сюрмекте исе де бутюн олып кечкен аллар орталыккъа ойле бир титислик догъургъан эди ки дигер тереклер де айны алнынъ озъ башларына келеджегини беклеп титсинип турмакъталар. (Ю.Б.) 2. Эгер элимни юрегиме къойып ачыкътан-ачыкъ догърусыны айтаджакъ олсам мен бир вакъыт талий мени ондан айыргъаны ичюн окюнмейим деп оламайым чюнки ойле дакъкъалар ойле кунълер ола ки гонгълюмни окюнч сарып азап ичинде къыйналам чекишем. (Ю.Б.) 3. Ойле адамлар бар ки олар ичюн джанымны бермеге азырым. (Э.Ф.) 4. Ойле адамлар бар ки сабадан акъшамгъадже оларнен лакъырды этмеге истейсинъ. (Р.Т.) 5. Мен инанмакъ кереким ойле кунъ келир ки умют йылдызы манъа узакътан кене липильдеп янар кене къуванчлы бахт нурларыны сачар. (Р.Т.) 6. Омюринъ насыл олса олюминъ де шойле олур. (Ат.с.) 7. Омюр не къадар татлы олса олюм шу къадар аджджы олур. (Ат.с.) 8. Асан акъай буны ойле бир давушнен сёйледи ки эки дакъкъа ичинде орталыкъ чым-чырт олды. (Р.Т.) 9. Япмаз беллединъ эм ойле дубаралар чыкъардым ки атта милициягъа чагъырттылар. (Э.Ф.) 10. Аякъларындан мийине ойле агъры далгъалары келип урулдылар ки Гульджиан шу дакъкъасы эсини джойды. (Р.Ф.)

Вакъыт табили муреккеп джумлелер

Вакъыт табили муреккеп джумлелерде таби джумле олайткъан иш-арекетининъ вакътыны бильдирип, *не вакъыт?*, *къачан?* киби суаллерге джевап берир.

Тизим ве мана хусусиетлерине коре, вакъыт табили муреккеп джумлелери бир къач чешитке болюнелер:

1. Таби джумле баш джумлеге *-мы, -ми* дереджеликлер вастасынен багъланырлар ве баш джумледен эвель ерлешир.

Меселя: *Эвге кирдимми, къоранта азаларынынъ кейфиети шу арада котериле. (С.А.)*

2. Таби джумленинъ хабер *-са, -се* ялгъамаларынен келип, шарт фиилинен ифаделенир, баш джумленинъ хабер *исе* шимдики заман я васталы кечкен заман фиилинен ифаделенир. Базы джумлелерде хабер *бар, ёкъ* сёзлеринен ифаделенир. Бойле джумлелерде де таби джумле баш сёзден эвель келир.

Меселя: *Баарь кельсе (не вакъыт авалар къызар?), авалар къызар. (Ю.Б.)*

3. Таби ве баш джумлелернинъ теркибинде вакъыт манасыны анълаткъан нисбетлешкен сёзлер къулланылыр. Баш джумле таби джумледен сонъ келир.

Меселя: *Бу койге не вакъыт кельсенъ (не вакъыт даима той-дюгюнге тюшесинъ?), даима той-дюгюнге тюшесинъ. (У.Э.)*

4. Баш джумле таби джумледен сонъ келип, бири дигеринен багълайдыжысыз, интонация вастасынен бирлешип келирлер.

Меселя: *Талелелер мектепке барып етмеген эдилер (не вакъыт зиль чалынды?), зиль чалынды. (У.Э.)*

5. Баш ве таби джумле *-къанда, -гъанда, -кенде, -генде* киби ялгъамалар вастасынен багъланырлар.

Меселя: *О, эсас меселеге кечкенде, эр кес сесини кесип, дикъкъатнен динъледиди. (не вакъыт эр кес сесини кесип, дикъкъатнен динъледиди?) (Ш.А.)*

6. Баш ве таби джумле *сонъ* мунасебетчиси ярдымынен багъланалар.

Меселя: *Кузь кельген сонъ, авалар бозулып, ягъмурлар ягъмагъа башлады. (не вакъыт авалар бозулып, ягъмурлар ягъмагъа башлады?) (У.И.)*

7. Таби джумленинъ хабери *берли, киби, -нен* мунасебетчилеринен кельген сыфатфииль шеклинен ифаделенир.

Меселя: *Дагъгга киргенлеринен, кунеш нурлары корюнмей кгалды. (не вакъыт кунеш нурлары корюнмей кгалды?)* (Э.Ф.)

8. Таби джумледеки хабер сыфатфиильден *-да -де, -джа, -дже* ялгъамалары вастасынен япылгъан алфииллернен ифаделенир.

Меселя: *Мусафирлер кельгенде, Алим аман еринден атылып турды. (не вакъыт Алим аман еринден атылып турды?)* (Э.Ф.)

114-юнджи иш. Ашагъыда берильген адий джумлелерни къулланып, вакъыт табили муреккеп джумлелерни язынъыз. Багълайджы вастасында тюрю ялгъама, дереджелик ве мунасебетчилерни къулланынъыз.

1. Мен эвге къайттым. Меним аптелерим байрамгъа азырлана эдилер.

2. Бизим къоранта багъчада чалыша эди. Мен мектепте эдим.

3. Баарь кельди. Авушыджы къушлар учып кельдилер.

4. Кунь догъды. Сеятчылар ёлгъа чыкътылар.

5. Бутюн ерни кубреледилер. Мысырбогъдай, гурь олып, осьти.

6. Поезд кочъмесине ярым саат къалды. Балалар вокзалгъа кельдилер.

7. Тракторны токътаттылар. Эр ер чым-чырт олды.

8. Дерслер битти. Биз эвге къайтаджакъмыз.

115-инджи иш. Ер ве вакъыт табили муреккеп джумлелерден файдаланып, терджимейялынгъызны язынъыз. Метинде олгъан сайыларны морфологик талиль этинъиз.

116-нджы иш. Берильген джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрп язынъыз.

1. Машина кочътими онынъ басамагъына атылып мине. (С.Э.)

2. Алиман акъкъында не вакъыт лаф чыкъса Айрие эр вакъыт индемей тура эди. (Ч.А.)

3. Бир къач адам бир ерге кельдими аман дженк лакъырдысы башлана. (М.А.)

4. Динълеп бакъсанъ ичериден даушлар эшитиле. (Э.А.)

5. Ат севдалары бир ерге топланып джюйрюклер акъкъында лаф ачтылармы о озюнъкини макътай. (Ю.Б.)

6. Ерге ярыкъ тюше башладымы алчачыкъ бойлю бу къадыннынъ козюне юкъу кирмей. (М.Д.)

7. Къандырыджы

джевап алгъаны киби шу саат эджаны токътaды. (И.П.) 8. Башы шинельге тийер-тиймез юкълап къалды. (Ш.А.) 9. Бу сёзлерни эшиткенимнен юрегим еринден кочкен киби олды. (Э.Ф.) 10. Мен къарт арабаджынен эсаплашып битирир-битирмез Диляра къазанны кетирип къойды. (М.А.) 11. Арсланов кеткенинден берли Эскендер эр кунь кечикип къайта. (Ч.А.) 12. Чокъ йыллар кечкен сонъ дженк акъкъында хатырлавлары эксиле башлады. («Йылд.»)

117-нджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып, секиз дане вакъыт табили муреккеп джумле уйдурып язынъыз.

1. ○ сонъ, ____ .	5. ○ -генде, ____ .
2. ○ -ми, ____ .	6. ○ -нен, ____ .
3. ○ -дже, ____ .	7. ○ , ____ .
4. ○ -се, ____ .	8. ○ -де, ____ .

118-инджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини бельгиленъиз (багъ васталарына, усулларына коре). Табили муреккеп джумлелерни талиль этинъиз.

Назик дуйгъулар шаири Абдулла Лятиф-заде Кезлев шеэринде Абиль оджанынъ къорантасында догъды. Онынъ ильк оджасы — озъ бабасы олды. Абиль оджа онъа ана тилинен берабер рус тилини де огрете. Бабасынынъ ярдымынен докъуз яшында Абдулла энди улу Пушкиннинъ эсерлерини де сербест окъуп башлай. Кой мектебини тамамлагъан сонъ, о, Симферополь Рушдие мектебине кире. Рушдиени битирген сонъ, гимназиянынъ единджи сынфына кире. Лякин Абдуллагъа гимназияны битирмек къысмет олмай. Бир дефа дерс маалинде оджа балалардан бирине: «Ах, сени къоюн!» — деп къыгчыргъанда, Абдулла бунъа зияде акъаретленип, еринден атылып тургъан ве оджагъа: «О, къоюн олса, демек сиз чобансынъыз», — дей. Абдулла бу сёзлери ичюн къайда олса олсун, окъув укъукъындан марум этилип, гимназиядан чыкъарыла. Оны, керчектен де ич бир ерге окъувгъа къабул этмейлер. Абиль агъа чокъ тырыша, чокъ чарелер коре, лякин чар мемурулары огълунынъ окъув ёлуны текмиль къапаткъанларына эмин олгъан сонъ, Абдулланы 1908 сенеси Стамбулгъа ёллай.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Инсан къыяфетининъ тарифи

119-ынджы иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз. Эр бирининъ мундериджесине эмиет берип, услюп ве мевзуларыны къайд этинъыз.

I. Мен энди, пармакъ эсабы иле, он дёрт яшына кирем. Койде экенде, уп-узун фидандай осе эдим. Бир-эки йыл арасында этлендим, мучелерим къабарды... Къыз чагъына кирдим десем оладжакъ. Агъызым, буруным яшлыкъта тюзгюн эди. Этленген сонъдаа ярашты. Къумрал сачлар къоюрды, окъадаросьти, башыма сыгъмай. Кузьгюге бакъып-бакъып, озюми бегенем. Приютта шай да балабан яхшы кузьгюлер бар, янындан айырыладжакъым кельмей. Найленен мен приютнынъ энъ балабан къызларындан сайыламыз. О да мен яшта, тек бираз нечар озю де сарышын тарта. Бетинде сепкиллиси де бар. Лякин аялама кюю дегиль, сийрек-серпек. Сачлары да сарышын, менимкидай гуръ дегиль. Мавы козьлери бетине пек яраша. Агъызы, дудакълары оймакъ киби. Озю шеэрли олгъанынамы, бильмем, юрюши, ойланашы, лакъырдысы биримизге ошамай. Илле сеси пек хош. Лакъырды эткенде, сеси къулакъкъа пек назлы уруна. Оджапчелеримиз оны да Къуддусдай айыра, севелер. Севильмейджекдай да бир къыз дегиль. Пек табиятлы, пек акъыллы, пек де варымлы.

Асты бойдан-бой магъаза, устю — экинджи къаты, буюк пенджерелерден, кениш одалардан ибарет мухтешем бинада, къырымтатар балаларыны рус тилинде окъутмакъ ичюн, шеэр идареси тарафындан махсус мектеп ачылгъан эди. О вакъытта рушдиеде, айтувлы Хан-мааллесинде ве дигер мааллелердеки мектептерде окъумакъта олгъан балалар, озь мектеплеринден чыкъып, бу мектепте экинджи невбет окъувгъа кирмеге меджбур этильген эдилер.

(А. Ильмий)

II. Биз Багъчасарайда Туз базары янында земство мектебинде окъугъан вакътымызда, шеэрнинъ урьметли, зиялы адамларындан бири, оджамыз Эмиралли Къаишев эмек, ишкирлик, усталыкъ акъкъында сёз чыкъкъанда, Ашыр устадан мисаль кетире

эди. Ашыр уста мектепнинъ учъ сынфыны битирген. Факъыр адамнынъ баласы эди ки, отъмекке, кийимге мухтадж олып, илериде окъуп оламагъан. Амма о, кучлю ираде, эмек, гъайрет нетиджесинде, озъ санъаты саасында юксеклерге котерильген.

Эмиралы Къаишев 1904 сенеси Багъчасарайда драма дернеги мейдангъа кетирген, озю, махсус «Къувушта янгъын» пьесасыны язып, санагъа къойгъан, 1923 сенеси субетлери юреклеримизден ич силинмез! Симферопольде докъуз йыллыкъ нумюне ве теджрибе мектебинде окъугъан вакътымызда белли композиторымыз Асан Рефатов бизге музыка дерси бере, хор тегереги ишлерини алып бара эди. Бир дефа Кучюк-Озенбашлы, авескяр кеманеджи Мемет хор тегереги мешгъулиетине кеманесини алып кельди.

— Чаласынъмы? — деп сорады ондан Асан Рефатов.

— Э! Текаран... — деди утанып, къызарып Мемет.

— Элинге бу алетни алдынъмы, оны, Ашыр устанынъ кеманеси киби, сэйлендирмейджек олсанъ, быракъ, кеманени чекиштирме, — деди оджа. — «Я бу девейи кутъмели, я бу диярдан кетмели». Гъайрет эт! Бельки, Ашыр уста киби, шанлы-шерефли уста олурсынъ.

(Р. Фазыл)

III. Бизлер тахтадаки арифлерни язаяткъанда, эр баланынъ башы уджунда, бойнуны азачыкъ къыйышча тутып, эпимизнинъ язаяткъанымызны тебессюм ве муляйимликнен тешкерип тургъан бу оджа — Абдурашид Медиев эди.

Медиев юксек бойлу, сарышын, арыкъ черели, кок козьлю ве гъает яваш сэйлеген, муляйим муамеле саиби ве эр кеске гъает буюк тазим, урьмет косътерген бир зат эди. Онынъ бутюн арекети, тербиеси ве эдеби, акъикъатен, зиялылар ичюн, бир нумюне эди. Башындаки Ялта къалпагъы, бойнундаки къаттырма якъасы, эллериндеки манжетлери ве устюнде кок костюми онъа айрыджа шырныкълыкъ ве ярашыкълыкъ бере эдилер. Бу адамнынъ пек буюк гъайретини, метанетини, сабырыны ве себатыны тариф этмек ве оны язып косътермек бизим ичюн пек кучъ, чюнки онынъ тарифи битмез-тюкенмез саифелер тешкиль этер эди.

О, бир рус тили оджасы олмакъле берабер, онынъ биринджи хызмети Къарасувбазар шеэриндеки бутюн зиялыларны озюне якъынлаштырув эди ки, бу огъурда буюк тешвикъат япмакъ керек олды. О, къыскъа бир вакъыт ичерсинде зиялыларнынъ, бутюн Къарасувбазар халкъынынъ сайгъы ве севгисини къазанды ки, бу озъ башына олмады. Бунынъ ичюн о, гедже-куньдюз зиялыларнен ве джемаатнынъ алдында юрген белли-башлы адамларнен субетлер, музакере ве мунакъашалар алып барувда чокъ къувет сарф этти.

(С. Ильясов)

120-нджи иш. Метинлер боюнджа суаллерге джевап берингиз:

1. Муэллифлер озь къараманларынынъ образларыны насыл тарифлей?

2. Инсанларнынъ тышкъы кыяфетлери ве табиат чизгилерини тасвирлейджи васта, ибаре, эпитетлерни сечип алынъыз.

121-нджи иш. Юкъарыда берильген метинлерге эасланып, бир де бир инсаннынъ табиатыны ве кыяфетини тарифлейджи беян язынъыз.

Беян язмагъа азырланув тертиби:

1. Метинни окъунъыз.

2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъыз.

3. Беянынъызны насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъыз (икъе, тариф, фикир этюв)?

4. Насыл нутукъ услубинден къулланаджакъсынъыз (лакъырды, бедий)?

5. Беянынъ планыны тизинъиз.

6. Беянынъ кысымларыны озъара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулланаджакъсынъыз?

7. Беянынъ къаралама шеклини тешкерип, хаталарыны тюзеткен сонъ, кочюрп дефтерингизге язынъыз.

31-нджи дерс

Себеп табили муреккеп джумлелер

Себеп табили муреккеп джумлелерде таби джумле баш джумледеки иш-арекетининъ себебини анълатыр ве *не себептен? не ичюн?* киби суаллерге джевап берир.

Багъ васталарына коре, бойле джумлелер **багълайыджылы** ве **багълайыджысыз** олурлар:

Меселя: *Балалар, дефтерингизни теслим этингиз, (не себептен дефтерингизни теслим этингиз?) чанъ къакъылды. (Э.Ф.)* (багълайыджысыз)

Таби джумле баш джумледен сонъ келир.

Багълайыджылы себеп табили муреккеп джумлелернинъ кысымлары **чюнки** багълайыджысынен багъланырлар.

Меселя: *Бу, адамларнынъ юреклеринде нефрет, исьян котере, (не себептен бу, адамларнынъ юреклеринде нефрет, исьян котере?) чюнки олар озь юртларыны джан-юректен севе эдилер. (З.Н.)*

Багълайыджылы себеп табили джумлелернинъ таби джумлеси баш джумлеге **ичюн** мунасебетчиси я да сыфат-фиильге къошулгъан чыкыш келиши ялгъамасынен де багълана билир.

Меселя: *Оджа кельмегени ичюн (не себептен дерс олмады?), дерс олмады. (Э.У.) Яшагъан коюмиз уфакъ олгъанындан (не себептен бир къач кунь ичинде хабер бутюн сокъакъларны айланып чыкъты?), бир къач кунь ичинде хабер бутюн сокъакъларны айланып чыкъты. (Т.Х.)*

122-нджи иш. Ашагъыда берильген схемалар узьре себеп табили муреккеп джумлелерни уйдурьп, дефтеринъизге язынъыз. Баш джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

- не ичюн?
┌───────────┴───────────
↓ ↓
1. , . (багълайыджысыз)
 2. , чюнки . (багълайыджылы)
 3. ичюн, . (мунасебетчи)
 4. -дан, . (-дан, -ден келиш ялгъамасы)

123-юнджи иш. Сыныфдашларынъыз **не ичюн?** деген сёзюнен башлагъан суаллер уйдурсынлар. Сизлер исе бу суаллерге толу джевапларны язып, бу джумлелернинъ чешитини бельгиленъиз; баш ве таби джумлелерни къайд этинъиз.

124-юнджи иш. Ашагъыда берильген адий джумлелернинъ эр бир чифтинден себеп табили муреккеп джумлелер тизип, дефтеринъизге язынъыз.

1. Меним агъам рессамджылыкъ мектебине окъумагъа кирди. О, ресим сызмагъа пек севе.
2. Йыланларны ольдюрмек олмай. Олар — файдалы махлюкълар.
3. Къартанам хасталанды. Адиле

экимни чагырмалы. 4. Ай-Петри ёлу пек узун ве энгишли-ёктушлы эди. Сеяатчылар болдурдылар. 5. Гульзар — акъыллы, шенъ ве мераметли къыз. Янғы сыныфдашлары оны бегендилер. 6. Буз чатлап, экиге болюнди. Аюв балачыгыны сув акъымы ачыкъ денъизге алып кетти.

125-инджи иш. Ашагъыда берильген баш джумлелерге себеп табили джумлелерни уйдурып, табили муреккеп джумлелер тизинъиз. Дефтеринъизге язгъанда, токътав ишаретлерини догъру къоюнъыз.

1. Ресуль пек азды, 2. Сыджакъ урба киймек керек олды, 3. Биз бугунъ къартбабамызгъа ярдым эттик, 4. Мен тарих дерслерини пек севем, 5. Китап энъ яхшы достумыздыр, 6. Мен иншамны сонъунадже язып оламадым, 7. Биз пек ашыкъа эдик,

126-нджи иш. Ашагъыда берильген себеп табили муреккеп джумлелерни язып, багъ васталарыны бельгиленъиз.

1. О, магълубиетке огърамады, чюнки алыш-вериш къаиделерини, усул ве ёлларыны къарт Тайгъакъ онъа яхшы огретти. (Р.А.) 2. Мусафирлернинъ гонъюллеринде белли дередже енгиллик пейда олды, чюнки олар эндиден сонъ де бу меселени чезювде бутюн месюлиетликни озъ бойнуна алгъаныны ис эттилер. (Р.А.) 3. Факъат козьлеген ерине урып оламады, чюнки Сеитбекир, атиклик этип, къулакътозу ерине тирсегини къойды. (Р.А.) 4. Бекирнинъ бир озю япаджакъ ишни оларнынъ бир топу япып оламаз деп, ёлгъа чыкъты. (Р.А.) 5. Мусафирлер, той олмагъанына юректен языкъсынып, догъмушларынынъ эвинде бир гедже яттылар да, къайттылар. (Р.А.) 6. Бунынъ нетиджесинде къуруджылыкънынъ кейфиети олдукъча зайыфлаша, анда джиддий эксиклер бар. (Р.А.) 7. Айны муддетке бельгиленген ишлер юз процент толдурылмады, отъкен айларындан къалма бордж огдеки айгъа кечирильген сонъ, план баягъы кергинлешти. (Р.А.)

127-нджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрив язынъыз.

1. Арамызда сенинъ киби низам бозуджылар олгъанына энъ эвеля бизлер къабаатлымыз йымшакълыкъ этип айын-оюнлар ичюн фурсат беремиз. (Р.А.) 2. Оны лафындан таныгъан киби олды онынъ

къуруджылар акъкъында язгъан очерклерини о мытлакъа окъуй. (Р.А.) 3. Артыкъ озь огютлерини онъа аскъы оламагъанындан меслеатлары Сервер Махмудовичке мусбет тесир эте. (Р.А.) 4. Буны озюне ляйкъкъ корьмегенинден озюни бойле ярдымгъа мухтадж адам деп саймай. (Р.А.) 5. Тевиде артыкъ ич бир ерге шикъает язалмагъанындан ракъибелеринден интикъам алмакънынъ башкъа ёлларыны араштырды. (Р.А.) 6. Тендеки бу агъырлыкъ оны озь яшындан баягъы эслидже этип косътергенинден Фикрет адамлар янында Асиенен берабер корюнмеге чекине. (Р.А.) 7. О мен-менликке берилип эп баштакълангъанындан меселени тап мында котерип кельмеге меджбур олдыкъ. (Р.А.) 8. Фикретке мураджаат эткени ичюн онъа яшлар бакъкъанына гъурурлана. (Р.А.)

128-инджи иш. Метинни окъунгъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини бельгиленгиз (багъ васталарына, усулларына коре). Табили муреккеп джумлелерни талиль этингиз.

Алтынлар, йипеклер, ниметлер ичинде гъаркъ олгъан ве султаннынъ озь муаббетине наиль олгъан дюльбер Арзыны ич бир шей къувандырмагъан. Бахытсыз Арзы, ватанына, ана ве бабасына, Эмир-Асанына, ялы чешмесине олгъан асретинден, сарарып-солгъан. Оны ич бир шей севиндирмеген, бир шей онынъ гонгълюни алмагъан. Аремде эр шейден эрек, эр кестен чет отура экен. Бир йыл ичинде олгъан балачыгъы биле онынъ къырыкъ гонгълюни шенглендирмей экен.

Севимли Къырымнынъ ялысындан чалынгъан кунюне тамам бир йыл толгъанда, Арзы баласынен, султан сарайынынъ денгизге бакъкъан къуллеси устюне чыкъып, озюни денгизге аткъан. Стамбул богъазынынъ кумюш тюз далгъалары арасында гъайып олып кеткен. Иште, о акъшам да Арзы, денгиз анасы олып, къучагъындаки балачыгъынен Мисхор ялысындаки чешмеге биринджи кере чыкъкъан экен.

(«Арзы къыз» эфсенеси)

129-ынджи иш. Берильген джумлелерге баш джумлелер уйдуруп табили муреккеп джумлелер язынгиз. Токътав ишаретлерини догъру къойып, баш джумлелерни синтактик талиль этингиз.

1. ..., чюнки къырымтатар тили тувгъан тилимиздир. 2. ..., чюнки мен истегиме ириштим. 3. Оджамыз хасталангъаны ичюн, 4. Оларнынъ кою мектептен узакъ олгъанындан, 5. Зиль чалынгъаны ичюн, 6. Эр кес болдургъанындан, 7. ..., чюнки гуллер сувсузлыкътан къурып къалалар.

Ер табили муреккеп джумлелер

Ер табили муреккеп джумлелерде таби джумле баш джумледеки иш-арекетнинъ ерини косътерир ве *къайда?*, *не ерде?*, *не ерден?* киби суаллерге джевап берир.

Бойле джумлелерде таби джумле баш джумледен эвель келир ве, умумен алгъанда, бир чешиттен ибарет олур. Шу чешити ичинде исе бир къач чешити къайд этилир. Ер табили муреккеп джумленинъ, тизим аляметлерине коре, ашагъыдаки чешитлери бар:

1. Таби джумленинъ хабери, *-са*, *-се* ялгъамаларынен кельген шарт фиилинен ифаделенип, баш ве таби джумленинъ теркибинде ер манасыны англаткъан замирлернен берабер къошулып кельген нисбетлешкен сёзлер ишлетилир: *не якъкъа ...*, *о якъкъа*; *не еринъ ...*, *шу ерде*; *не ерге ...*, *шу ерге*.

Меселя: *Не ерге урлукъ ташласанъ (не ерде берекет олур?)*, *о ерде берекет олур.* (Ат.с.)

2. Ер табили джумлелернинъ даа бир чешитинде таби джумленинъ нисбетлешкен сёзю тюшюрильген олур, лякин назарда тутулыр.

Меселя: *Къайсы тарафынъа чевирилъсенъ (не ерде сагълам ве шенъ инсанлар юре?)*, *сагълам ве шенъ инсанлар юре.* (Э.Ф.)

Ер табили муреккеп джумлелерининъ тизим хусусиетлери шундан ибарет: баш джумледе кельген нисбет сёзлери мытлакъа догърултув, ер, чыкъыш келишлеринде олмалылар. Таби джумледеки нисбет сёзлер исе башкъа келишлерде де ола билир:

Не якънынъ ..., *о якъкъа ...* .

Не якъкъа ..., *о якъкъа ...* .

Не якънынъ ..., *о якътан ...* .

130-ынджи иш. Ашагъыда берильген схемалар боюнджа бирер ер табили муреккеп джумлелер уйдурып, дефтерингизге язынгъыз.

1. **не ерге** -са, **о ерге** (догърултув келиши).
2. **къайда** -ма, **анда** (ер келиши).
3. **не якътан**, **о якъта** (чыкъыш келиши).

131-инджи иш. Метинни окъунгъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, талиль этингъыз.

Джамлы долаптан шиир дефтеримни алып, тѣшегимде узанам. Бакъышларымнынъ ичине сыгъдыра биледжегим — эр ер ве эр шей манъа якъын. Аяттан узақъмыз, сускъунмыз. Козьнен корюльмеген, лякин пенджере пердесини хафифтен учурткъан ель биле сускъун, эргъуваннынъ далларында кечкен яздан къалмакъта тек-тюк япракълар — сускъун. Одама акъшамнынъ къаранлыгъы чѣке, керчектен де бу сускъунлыкъ — сонъсузмы? Токъта, динъле, сускъунлыкъ биткен ерде гурюльти башлар. Антика саат чала: дынънынъ... дынънынъ... дынънынъ...

(Дж. Дагъджи)

132-нджи иш. Берильген джумлелерни окъунгъыз. Баш джумледен таби джумлеге суаль къоюнгъыз. Эр бир джумленинъ схемасыны сызынгъыз.

1. Кунъ къонгъанда, биз озен боюна чыкътыкъ.
2. Кузь кельгенинен, авушыджы къушлар сыджакъ мемлекет-лерге учып кетелер.
3. Зиль чалынгъанынен, талебелер дерске кирелер.
4. Даа бир кере терекке бакъкъанда, сансарчыкъны корьмедим.
5. Юсуф шиирни эзберден айткъандже, сыныф талебелери чымчырт отурды.
6. Чобан хасталангъанда, оны вертолѣтнен хастаханеге кетир-дилер.
7. Кунъ чыкъар-чыкъмаз, къушлар чивильдешип башладылар.

133-юнджи иш. Джумлелерни окъунгъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынгъыз.

1. Не ерге урлукъ ташласанъ о ерде берекет олур. (Ч.А.)
2. Къаернинъ тарысы онъ о ернинъ боденеси. (Ат.с.)

3. Маджар къайда кетсе Къозукурпеч де анда кете. (Эфс.)
4. Айриени не якъкъа ёлласалар о да онынъ артындан къалмай эди. (Ч.А.) 5. Къайсы тарафынъга чевирилсенъ сагълам ве шенъ адамлар. (А.О.)

134-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Муреккеп джумле-
лери сайлап, багъ мунасебети ве васталарыны къайд этинъиз.

Февраль айынынъ сонъки куню эди.

Биринджи дерстен чыкътыкъ. Афталарнен озюни ер юзюнден сакълагъан кунеш о куню парча булутлар арасындан чыкъты, инсанларгъа ер юзюни унутмагъаныны хатырлатмакъ истегендай, къаршыдаки раатлыкъ багъчасыны козь къамаштырыджы ышыкълар ичине комъди.

Учъ-беш талебе, къалдырымда турып, андан-мындан бир шей-лер акъкъында лаф эте эдик. Насыл мевзу узеринде лакъырды эткенимизни хатырлап оламайым, лякин мевзу марксизм диалектикасы дегиль эди. Джогърафия факультетинден чыкъкъан учъ талебе къыз къаршыдаки къалдырымнынъ четинде тура эдилер. Татар къызлары эди, учюнинъ къоллары арасында китаплары бар. Экисининъ башы ченъге астларында къызыл чечеклернен сюсю шалларнен багълы, бириси — шалсыз. Шаллы эки къыз раатлыкъ багъчасынынъ япракъсыз, лякин даллары кунешнинъ ышыкълары алтында алтын сувларнен парылдагъан кестане тереклерине бакъа эдилер; шалсыз къызнынъ бакъышлары исе бизге, даа догърусы манъа, догърултылгъан эдилер. Ёкъ, бельки манъа догърултылмагъандыр, лякин мен къызгъа бакъа эдим.

(Дж. Дагъджы)

33-юнджи дерс

Макъсат табили муреккеп джумлелер

Макъсат табили муреккеп джумлелерде таби джумле баш джумледе оладжакъ иш-арекетнинъ макъсадыны бильдирир.

Багъ васталарына коре, бойле джумлелер **багълайджылы** ве **багълайджысыз** олурлар.

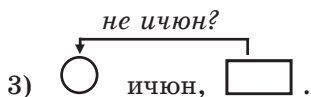
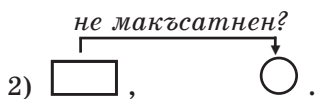
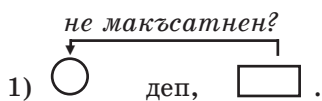
Багълайыджысыз макъсат табили муреккеп джумлелерде баш джумледеки хабер биринджи шахыста кельген истек я да эмир фииллеринен, таби джумледе исе хабер учюнджи шахыста кельген эмир-истек фииллеринен ифаделенир. Таби джумле *не макъсатнен?* *не ичюн?* киби суаллерине джевап берир.

Меселя: *Онга чокъ емиш ашамакъ лязимдир (не макъсатнен онга чокъ емиш ашамакъ лязимдир?), хасталанмасын. (Р.Т.)*

Багълайыджылы макъсат табили муреккеп джумлелерде таби джумле баш джумледен эвель келип, *деп* сёзюнен багъланыр. Таби джумледе баш макъсады ифаделенир. Таби джумле баш джумледен *не макъсатнен*, *не ичюн* киби суаллерге джевап берир. Таби джумленинъ хабери учюнджи шахыста кельген эмир-истек я да эмир фииллеринен ифаделенир.

Меселя: *Бир де бириси эшитмесин деп (не макъсатнен Кериме тез-тез къапуны къапатты?), Кериме тез-тез къапуны къапатты. (С.Э.)*

135-инджи иш. Берильген схемалар боюнджа бир къач себеп табили муреккеп джумлелер уйдурьп, дефтеринъизге язынъыз.

136-нджы иш. Метинни окъунъыз. Макъсат табили муреккеп джумлелерни сечип, талиль этинъыз.

Эр кунъки киби, бугунъ акъшам да таячыгъынен ёл араштырып, Алимни къаршыламакъ ичюн, кой юкъарысына догърулды. Бираздан акъшам тынчлыгъыны бозьп, кой сокъакълары отлакътан къайткъан айванларнынъ сеслеринен джанланды.

Азамат акъай, сокъакъ башындаки эв диварына таянып, беклеп турды. Шу арада сыгъырларнынъ бири онъа догърулып, бир къач керелер мунъреди, тилинен онынъ къолларыны ялады. Азамат акъай, сыгъырыны танып, онынъ къашкъа башыны сыйпады.

(Ю. Болат)

137-нджи иш. Метинни окъунъыз. Табили муреккеп джумлелерни сечип, талиль этинъиз.

Мен дикъкъатнен къулакъ салып турдым. Лякин не яшлар, не къызлар, джыйын тамам олгъандже, эр кеске белли, трафаретке чевирилип къалгъан чынълардан ич бирисини текрарламадылар. Мени айретте къалдыргъан бир шей даа олса, о да айтылгъан чынъларнынъ пек чокъусынынъ биринджи сатырлары эп табиат адиселерини акс эттирген ве чынъджыларнынъ табиатны денъев кучълери буюк олгъаныны тасдыкъ эткен бедий сёзлерден ибарет олмасы эди.

Меним къонакъбайым Мемет оджа манъа: «Эмиет бердинъми, яшларнынъ чынълары анги арифнен битсе, къызларнынъ чынълары шу арифнен башлай» — деди. Динъледим, акъикъатен, ойле экен. Мен шу яшыма келип, бизим кедайларымыз, чынъджыларымыз арасында ярышны аселет къыйынлаштыргъан бойле сёз ве ариф оюнлары да оладыр деп, ич ойланмагъан эдим.

(Э. Шемъи-заде)

138-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Чешитлерини бельгилеп, схеманен косътеринъиз.

1. Ишинъ битти, денъиз боюна кетерсинъ. («Йылд.»)
2. Къартлар гъафлет къалмасын деп, ашыкъып къайттыкъ. (А.Д.)
3. Бир де-бириси эшитир деп, Зейнеп къапуны къапатты. (И.П.)
4. Бу — адамларнынъ юреклеринде нефрет исьян котере, чюнки олар озь юртларыны джан-юректен севе эдилер. (З.Н.)
5. О, бу операция вакътында берильген эмирини гузель иджра этмекни тюшюнди, онынъ ичюн олар душманнынъ къаравулларыны ёкъ этмеге ёл ачтылар. (Дж.С.)
6. Нефисе пек дюльбер антер кийген эди, онынъ ичюн онъа сукъландыкъ. (Ю.Б.)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Тарифлейиджи инша

Къаиделерни текрарланъыз!

Биз кунде бир де бир инсанны, предметни, айванни тарифлеймиз. Тарифлемек — предмет я да адисенинъ аляметлерини ачып косьтермек, изаламакъ, тариф этмек.

139-ынджы иш. Метинлерни окъунъыз. Бу метинлерге насыл суаль къоймакъ мумкюн? Метинлернинъ чешитини бельгиленъыз: икяе, тариф, фикир юрютов. Оларнынъ тилине, тизилювине эмиет беринъыз.

I. Халиль, кок таш эвлернинъ, чыпкакъ терекли азбарларнынъ диварлары янындан кечип, шеэрнинъ тышына чыкъаракъ, коюне догъру ёнельди. Ёлларда сувукътан къаткъан чамурлар устюнден юрип, шеэр кенарындаки къыргъа чыкъты ве артына айланып, шеэрге бакъты. Уфукъта къызармагъа башлагъан акъшам кунеши сарылы-къырмазылы зиясыны гурь будакълы сельбилернинъ башына ташлады. Бу кольгелер беш-он дакъикъа къалтырадылар. Сонъ, чамур ренкли булутлар арасына чомгъан кунешнен гъайып олдылар. Шеэр ве этрафтаки чёллер, ёллар, тереклер янъыдан ыссызландылар. Халиль оджа озюнде бир янъгъызылыкъ дуйды. Онынъ башында хаста огълунынъ хаялы, беязларнынъ онынъ огюне чыкъаджагъы къоркъусы, Бектемирнинъ сёзлери бир-бирине къарыштылар. Башы, котерильмейджек киби, агъырлашты. Янындан айдап кечкен атлы арабагъа айланып биле бакъмады. Сыкъ адымларнен ёлуну девам этти.

(Дж. Сейдамет)

II. Кунеш артыкъ озюнинъ сачакълы беяз зиясыны денъиштирген, къоюджа къызарып узакътан мунарлангъан тюзлюкке келип къошулгъан. Онынъ четинден ярым къалакъай шеклинде пейда олгъан къою аллыкънынъ кенарлары акъшам къаранлыгъы башлангъаныны хабер бериджи шинген когюльдирымликлернен къаплана башлагъан эди. Башларында сачакълы сары пускюллери эсе башлагъан салкъынджа ельден япракъларыны бири-бирине ышкъалай. Къя яваштан, къя котеринки сеснен къытыкълашып ойнашкъан мысырбогъдайлар арасында юксельген, лякин башы-

нынъ агъырлыгъыны котералмагъанларындан себеп, боюнларыны бурып тургъан кунъ табакълар артыкъ комюлип, гъайып олгъан кунешнинъ кеткен ягъына мугъайышып бурулгъанлар. Джеммай ызаннынъ башына кельгенде, онынъ сырт ёлгъа барып къошулгъан ашагъы башы аладжа къаранлыкъта талдаланып къарышкъан эди ки, санки, сонъсузлыкъкъа узанып кеткендайын олып, тура. Кокман, къокълана-къокълана, мысырбогъдай сабакъларына сыйпаланып, оларны абдыратыр тарзда силькиндирип, ызан ичини бойдан бойгъа акътарып чыкъмакъны озъ устюне алгъан эди.

(Дж. Гъафар)

III. Денъиз — сакинлик ичинде. Онынъ юзю, кузгю киби, йылтырамакъта. Бираз эвель Ялтадан чыкъкъан ёлджу гемиси энди Гурзуфнынъ яры ёлуны кечкен эди. Ёлджулар, бу гузель манзараны сейир этип тоямагъанлары ичюн, вакъытнынъ кечкенини дуймай эдилер. Кимиси когертеде, кениш шемсиелер тюбюнде ерлештирилген отургъычларгъа отургъан, кимиси аякъ устюнде тураракъ, когертенинъ этрафыны сарып алгъан ве гемининъ пешинден къалмагъан, ойнакълап-ойнакълап кеткен юнус балыкъларнынъ сув узеринде фырлангъанларыны сейир эте эдилер.

Манзаранынъ гузеллиги онынъ бутюн барлыгъыны сарып алды, гонълюни ташырды. Теэсуратларыны шимди бирисине сёйлемесе, бутюн зевкъы гъайып олып кетеджек киби, корюнмекте.

— Не къадар хош манзара, э! — деди йигит.

Къызнынъ юзюнде тебессюм пейда олды.

— Эльбет, пек хош, — деди. — Мени бу гузеллик озюне эсир этмекте.

— Бу багълар арасындан айланып кечкен асфальт тёшевли ёлгъа бакъынъыз.

— Я, къаршы ёкъуштаки чечек тарласына не дерсинъиз?

— Орасы гелинджиклерле пападиелернинъ межяны экен. Ренклерге ренклер къошула, инсангъа аятнынъ лезетини таттыралар. Чокъ гузель ерлер корьген эдим, амма, бугунъки киби, зевкъны бир вакъыт ис этмеген эдим.

(М. Севдияр)

Бу метинлерни окъугъанда, сизде насыл дуйгъулар пейда ола? Метинлернинъ эсас фикирлерини къайд этинъиз. Табиатны тарифлемек ичюн, муэллифлер къуллаангъан сыфатларны, къыяслав сёзлерини сечип, кочюрп язынъыз. Бир метиннинъ планыны тизип, тарифлейиджи инша язынъыз.

Шарт табили муреккеп джумлелер

Шарт табили муреккеп джумлелерде баш джумледеки ишарекетнинъ олувы таби джумледе къоюлгъан шартларнен багълы олгъаны бильдирилир.

Багъ васталарына коре, бойле джумлелер **багълайджысыз** ве **багълайджылы** олурлар.

Багълайджылы шарт муреккеп джумлелернинъ кысымлары ашагъыдаки васталарнен багълана билірлер:

1. **-са, -се** ялгъамаларынен.

Меселя: *Халкъымыз озь омюрлерини къурбан этмесе (насыл шартнен гъалебе къазанмаз эдик?), гъалебе къазанмаз эдик. (Э.Ф.)*

2. **Эгер** багълайджысы таби джумленинъ башында къулланылыр.

Меселя: *Эгер къасевет олмаса (насыл шартнен къуванч олмаз?), къуванч да олмаз. (Ат.с.)*

3. **Исе** мунасебетчисинен.

Меселя: *Бал ашамакъ истер исенъ,*

Къоркъма балкъурт чакъгышындан.

Балыкъ тутмакъ истер исенъ,

Къоркъма озен акъгышындан. (Р.Б.)

4. **-май, -мей, -майынджа, -мейиндже, -мадан, -меден** киби ялгъамаларынен кельген ве сыфатфииллерден **-джа, -дже** ялгъамаларынен япылгъан алфииллернен ифаделенген хаберлернен кельген кысымлар.

Меселя: *Танъ атмай (насыл шартнен кунь догъмаз?), кунь догъмаз. (Ат.с.)*

Ель эмеден (насыл шартнен япракъ тепренмез?), япракъ тепренмез. (Ат.с.)

140-ынджи иш. Шиирни ифадели окъунгъыз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изалангъыз.

Дюнъяда яп-янъгъыз олмайым десенъ,
Асрет дерьясына чоммайым десенъ,
Бульбульсиз гуль киби, солмайым десенъ,
Узакътан сесленген еллерни дингъле.
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.

(Ш. Селим)

141-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Эгер къурбанлар олмагъан олса гъалебе де олмаз эди. (З.Н.)
2. Къасевет олмаса къуванч да олмаз. (Ат.с.) 3. Эгер адам ишчен олса бойле адамгъа эр кес къол тута. («Йылд.») 4. Койде ким эв къураджакъ олса о анда пейда ола эв саибине ярдым эте. (Ш.А.)
5. Эмек къойсанъ таш устуне гуль битер. (Ат.с.) 6. Эгер мектюптеки малюмат догъру олса не ичюн оны язгъанлар имзаларыны къоймагъанлар? (Дж.С.)

142-нджи иш. Шарт табили муреккеп джумлелерни къулланып, «Риязят дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Иштиракчилер: риязят оджасы ве талебе. Оджа риязят меселелерини чезмекни авале эте, талебе суаллерге джевап бере.

143-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Табили муреккеп джумлени сечип, синтактик талиль этинъиз.

Миллет озь ана юртуны севе эди. Эр шейден, озюнден де зияде севе эди, бунынъ ичюн де сессиз эди. Эр зулумгъа, эр шейге разы, тек аталар, деделер топрагъында яшасын. Бу сонъки он йыл ичинде тарихлерининъ энъ къанлы фаджиаларыны яшап кечирген ялыбою койлюлери кене де яваш-яваш аякъкъа турып башладылар. Багъларнынъ колхоз малы оларакъ илян этильгенине бакъмадан, койлю эски ата топракъларыны, козьбебеги киби, севе эди. Махсулыны, мейвасыны топлап, девлетке теслим эте, сонъра барып, кооперативнинъ къапуларында бир кило богъдай ичюн, невбетке турар, яры геджегедже беклер эди. Элинден чекип алынгъан тарласында, багъында, багъчасында эки букюлип чалышыр экен, аталар топрагъына тѣккен козьашларыны ялынъыз озю билир эди. Кимсеге белли этмез, чюнки бу топракъ, бу юрт — онынъки эди.

(Дж. Дагъджы)

144-юнджи иш. Берильген шиирни окъунъыз. Сонъки дѣртлюкни кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

Азиз миллет, ят къолунда
Къала юртнынъ дагъ, ташы.
Буны корьген юрек инълей,
Бир бильгенинъ — козьашы...

Сенинъ мында къыркъ асырлыкъ
Вариединъ, изинъ бар.
Бу алтын юрт — санъа мирас,
Бешигинъдир бу дияр!

Сен дешетли сынавлардан
Енъип чыкътынъ мейдангъа.
Къыркъ йыл кураш...
 мешакъатлар...
Етип кельдинъ Ватангъа...

Котериль сен, кокъус керип,
Вакъыт джойма сен, юксель,
Юрт саибин беклей бугунъ,
Кельгенинъни бильсин Иль!

(И. Асанин)

36-нджы дерс

Керилеме табили муреккеп джумлелер

Керилеме табили муреккеп джумлелерде таби джумледе олгъан иш-арекет баш джумледекине кедер этсе де, баш джумледеки иш-арекет эписи бир оладжагъы ифаделенир. Тизим хусусиетлерине коре, ашагъыдаки чешитлерде олурлар:

1. Таби ве баш джумле **-са, -се** шарт фиильнинъ ялгъамалары, **-да, -де** дереджеликлери, **биле** мунасебетчи вастасынен багъланырлар.

Меселя: *Алим сѣз берген олса да (не кедер этсе де, мен онъа инанмам?), мен онъа инанмам.*

2. Керилеме джумлелернинъ экинджи чешитинде **амма** багълайыджысы ишлетилер.

Меселя: *Авасы къызды амма (не кедер этсе де, эвден чыкъмагъа истемейим?), эвден чыкъмагъа истемейим. (Р.Т.)*

3. Таби джумленинъ хабири **биле, сонъ биле** мунасебетчисинен кельген сыфатфииллернен ифаделенир.

Меселя: *Саба ачылгъан сонъ биле (не кедер этсе де, кѳоркъу ичимден кетмедим?), кѳоркъу ичимден кетмедим. (Ю.Б.)*

145-инджи иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Токътав ишарет-лерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Къайдадыр джуйрюкке минип чапсанъ да,
Думанлар артында ёлсуз къалсанъ да,
Эджнебий топракъта Алла олсанъ да,
Козюнънинъ огюнде турсун озъ къуллиенъ.
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.

(Ш. Селим)

146-нджи иш. Ашагъыда берильген керилеме табиле муреккеп джумлелерни кочюрип, багъ васталарыны къайд этинъиз.

1. О, там кейфинде эди. Муфтинен олгъан лакъырды юрегиндеки тёметлерини сильмесе де, ич олмадым акъыл танышмагъа адам тапмаса биле, онынъ тюшондже къозгъалышларыны белли дередже ятыштыргъан ве гонълюни джоштургъан эди. (А.Д.)
2. Сале, озю кызарса биле, сабырнен башыны эки тарафкъа саллады ве кулюмсиреди. (У.И.)
3. О, насыл усулларнен олса биле, буны япаджакъ! (Р.Т.)
Мурат Джеват акъайдан чокъ сорамаса биле, къоюн дефтерине бир шейлер язды. (А.Д.)
4. Омюрининъ элли бешине аякъ басса биле, кене сагълам. (У.И.)
5. Ибраим акъай ырджая берип кульсе биле, «иш битирмек» ичюн, фукъаре топлашувына догъру ёнельди. (А.Д.)
6. Багъышлагъан амма, бунунъ къаршылыгъына талийини ынджыткъан. (А.Д.)
7. Берди амма, шу саат юреги алевленип янды. (У.И.)
8. Ашыкъты амма, дженкнинъ якъыджы-йыкъыджы алеви бу койни де вирангъа чевирген, таш устюнде таш къалдырмагъан. (Р.Т.)
9. Таир шеэрге кете амма, ич кимсени бильмей. (У.И.)

147-нджи иш. Берильген схемалар боюнджа бир къач керилеме табиле муреккеп джумлелер уйдурып язынъыз, баш джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

1. ○ -се биле, □ . (-са, -се, биле)
2. ○ , амма □ . (амма)
3. ○ -мадан, □ . (-мадан, -меден, -май, -мей)
4. ○ сонъ биле, □ . (сонъ биле)

148-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Артыкъ чокъ зийнетли бир шеэрчик юкъугъа кетип сакин къаранлыкъкъа дала амма бундан онынъ чевре-этрафы чокътан-чокъ къуветли прожектор ве лампаларнынъ ярыгъындан гурь ышыкъ алкъасы киби айдынлана. (Р.Т.) 2. Идрис буны айта да юребере амма бу кересинде озенден эр кунъки зевкъыны аламай къайта. (Ю.Б.) 3. Вакъыт ихтимал тапылыр амма истекке кельгенде Идрис пек яман талапкъяр. (Ю.Б.) 4. Алддан кельген давушлар эп къабарды ве чокъкъа бармадан ёл ичинден тельгенип тургъан колеткилер сечильдилер. (Р.Т.) 5. Кериме енге козь яшларыны гизлеп Азамат акъайгъа бакъмадан къызаргъан козьлерини къолунен окъалады. (Ю.Б.) 6. Ниает о ич бир шейге бакъмадан коюне тувгъанларына етмек арзусына къапылды. (Р.Т.) 7. Алим озюнинъ хабери олмадан чапып баланынъ пешине етти. (Ю.Б.) 8. Шамрат аскерликтен къайтып кельген сонъ, озюнинъ кичкене огъулчыгъынен мына бу эвге ерлешти ве геджелернен козь юммадан Айгульни тюшюнип сабаларыны юкъусыз къаршылап алды. (Ю.Б.) 9. Сара зынджырланып кеткен фикирлерининъ бу ерине кельгенде озюнинъ хабери олмадан Кериме татайнынъ аркъасындаки элинен оны кендине чекти. (Ю.Б.) 10. Сервер болдурмадан янъы ишке башлады. (Р.Т.) 11. Акъчасы олгъанлар иш саиплерини беклемеден агъыр-агъыр къаве иче джеплерине сюме тюшкенлер исе башларыны салындырып азбарда меджнунлар киби сыкълетленип юре эдилер. (Ю.Б.)

149-инджи иш. Метинни окъунъыз. Табили муреккеп джумлелерни сечип, талиль этинъыз.

Арадан эки йыл сонъ, кузь куню эди. Отыкъюр сувукънен къошулгъан сувлу туман эр шейнинъ ренкини учургъан, эр шейге сарыла эди. Иште, бойле бир кунъде ёл бою кетяйткъанда, аркъамдан бириси къычырды:

— Мераба, джигит, амансынъмы, балабан акъай болгъан да кеткенсинъ...

Айланып бакъсам, Джемай акъай экен. Онынъ сач-сакъалында къара къыллары сайыладжакъ къадар аз къалса да, озю пек тирнекли корюне. Аманлыкъ, эсенлик сорапкъандан сонъ, биринджи сёзюм огълу Керимни сорамакъ олды. Джемай, меним соравыма бир кереден джевап бермеди, алдына бакъып турды.

(Дж. Гъафар)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Мушавере

Мушавере — бир де бир муим меселени агъзавий я да язма шекильде кенъ суретте музакере этюв. Язма шекильде газета, журнал саифелериндеки макъалелерде бир де-бир меселе котериле ве музакере этиле. Агъзавий шекильде исе топлашувларда мушаверелер кечирилип, инсанлар бакъылгъан меселе боюнджа озъ фикир-муляазаларыны ифаделеп, исбатлайлар.

150-нджи иш. Метинни окъунгъыз, мевзусыны ве насыл ушлопке аит олгъаныны белгиленгиз.

Идрис Асанин озъ иждадында яшларгъа да махсус ер айыра. О, озъ шиирлеринде генч несильнен субет эте, оларгъа насиат бере, Ватан ичюн курешке эр вакъыт азыр олмаларыны истей ве оларгъа бир сыра шиирлер багъышлай.

«Бизим къызлар» шииринде исе къызларымыз дюльберликте, бильгиде, иште башкъа миллет къызларындан къалышмагъанларыны косътере:

Бизим къызлар — шанлы къызлар
 Менлик ичюн талашмайлар.
 Акъылдане, чеберликте
 Френклилерден къалышмайлар...

Миллетимизнинъ келеджеги къызларымызгъа багълы олгъаныны айта. Озьлерине къошакъ тек бизим миллеттен сайламаларыны риджа эте ве къызларымызгъа буюк ишанч беслей. Къадын-къызларнынъ дюльберлигини шеревлеген бу шиирде шаир урф-адетлеримизнинъ кутюлип келинмесине къолтута. Чюнки асырлар теренлигинден етип кельген бу урф-адетлернинъ негизинде намус ве ар киби умуминсаний дегерликлер сакълыдыр. Намус ве ар халкъымызнынъ келеджегини ве аилелернинъ чечекленмесини пекитеджек миллий чизгидир.

Эй, мелеклер, сыра кельди
 Сёйлемеге юзюнгизге,
 Кенди миллет арасындан
 Къошакъ сечинъ озюнгизге.

Эй, перилер, первер олунъ!
Буюк ишанч эпинъизге.
Азиз юртнынъ шан-шурети,
Эманеттир факъат сизге.

(Эдебият дерслигинден)

151-инджи иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Идрис Асанин озь иджадында кимлерге махсус ер айыра?
2. О, озь шиирлеринде генч несильге насыл насиат бере?
3. «Бизим къызлар» шииринде шаир къызларымызнынъ насыл чизгилерини косътере? Сиз онынъ фикирлерине къошула-сынъызмы? Джевабынъызны мисаллернен исбатланъыз.
4. Сизинъ фикринъиздже, миллетимизнинъ келеджеги ким-лерге багълы?

Юкъарыда берильген метин, шиир парчалары ве омрюнъизде олып кечкен вакъиаларгъа эсасланып, «Къадын-къызларнынъ дюльберлиги» мевзусында мушавере кечиринъиз.

Музакере нетиджесинде асыл олгъан фикир ве мулязаларынъызны газетагъа макъале шеклинде беян азынъыз.

38-инджи дерс

Микъдар-дередже табили муреккеп джумлелер

Микъдар-дередже табили муреккеп джумлелерде таби джумле баш джумледеки иш-арекетнинъ я да вазиетнинъ микъдарыны, дереджесини бильдирир.

Бойле джумлелер, тизим хусусиетлерине коре, эки чешитке болюнирлер:

1. Таби джумле, баш джумледен сонъ ерлешип, баш джумленинъ иш-арекетинден чыккъан *не дереджеде? не къадар?* суаллеринден бирине джевап олып келир.

Месея: *Сени корьгенимден о къадар севиндим ки, (не дереджеде севиндим?) агълап йибердим. (И.П.)*

Баш ве таби джумле *ки* багълайыджысы вастасынен багъланырлар. Баш джумледе *шу дереджеде, о къадар* деген сёзлер, умумий мана бильдирип, хабернен багъланырлар. Таби джумледе умумий мана муайенлештирилир.

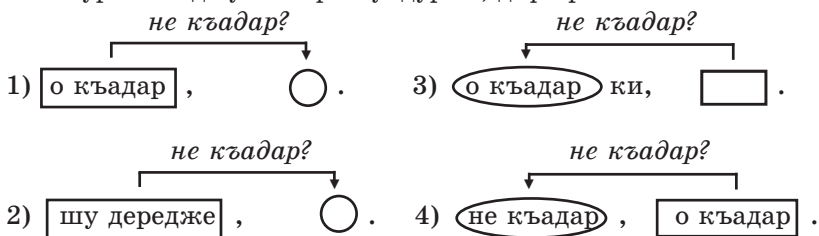
2. Микъдар дередже муреккеп джумленинъ даа бир чешитинде таби джумле, баш джумледен эвель келип, онынъ теркибинде *не къадар?* сёзю ишлетилир. Баш джумле теркибинде исе *о къадар* сёзю ишлетилир.

Меселя: *Не къадар чокъ окъусанъ (не къадар бильгили олурсынъ?), о къадар бильгили олурсынъ. (Ат.с.)*

152-нджи иш. Ашагъыда берильген микъдар дередже табили муреккеп джумлелерни кочюринъыз. Багъ васталарыны бельгилеп, схемаларыны сызынъыз.

1. Демек, бу эки генч арасында эвельден олгъан танышлыкъ, оларнынъ юреклеринде энди чокъ вакъыттан берли сёнмей кельген назик ис-дуйгъулар онынъ теразесинде шу къадар енгиль чеке ки, о, ялынъыз джемаат огюнде озюнинъ юзю къызараджагъы акъкъында тюшюне. (Ш.А.) 2. Тевиде, къызлыкъ чагъыны баягъы кечкен олса да, озюнинъ тазелигини шу дереджеде сакълап кельди ки, онъа озюнинъ яшыны ич де бермессинъ. (Ш.А.) 3. Берабер олгъанда, вакъыт шу дереджеде тез кече ки, оларнынъ экиси де акъшам олгъаныны дуймайлар. (Ш.А.) 4. О къадар аз ки, чокъкъа сюрмеди. (Р.А.) 5. Яныгъы кет-кете о къадар кучлю джерьян этти ки, агъры та юрегине учып тийгени кенардан сезильди. (Ш.А.) 6. Не къадар къабилиетинъ олса, бу иште эписини косътермек керексинъ! (Ш.А.) 7. Бу алельхусус вазиет оны о къадар хошландырды ки, о, атта озюни кенаргъа чекти. (Р.Т.)

153-юнджи иш. Берильген схемалар ярдымынен микъдар-дередже табили муреккеп джумлелерни уйдуруп, дефтеринъызге язынъыз.

154-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюруп язынъыз.

1. Омюр не къадар татлы олса олюм шу къадар аджджы олур. (Ат.с.) 2. Не къадар къоркъарсынъ о къадар огърарсынъ. (Ат.с.)

3. Соргъу акими не къадар серт олса Мемет о къадар саде йымшакъ эди. (И.П.) 4. Не къадар тез ве чокъ кочип кельсек о къадар яхшы. (И.П.) 5. Ильки адымларындан не къадар йыкъылса бурну къанаса о къадар агълагъаныны кимсе корьмеди. (Р.Т.) 6. Султан огълуны не къадар севсе де о къадар онъа джиддий олмагъа тырыша эди. (Р.Т.) 7. Не къадар чокъ шей бильсе о къадар даа чокъ бильмек истей. (Р.Т.)

155-инджи иш. Метинни окъунъыз. Адий ве муреккеп джумлелерни бельгиленъиз. Табили муреккеп джумлелерни кочюрип, талиль этинъиз.

Эшреф Шемьи-заде озюнинъ иджадий ишинде не къадар буюк талапчанлыкъта олса, месулиет ташыса, меслекдешлери, кедайлар ве шаирлерден де айны шуны талап эте эди. Онынъ иле берабер оларгъа ярдым эте, косьтере, огютлей ве тазирлей эди. О, бутюн генч шаирлернинъ оджасы, устазы эди. Озю исе эдебият ве санат ашыгъы, поэзия севдасы, меним медений, окъумыш джан-достум эди.

Эшреф Шемьи-заде халкъ тарафындан танылгъан ве урмет къазангъан истидатлы шаирлеримизден. О, озь омрюнинъ къыскъа бир девринде эдебиятымыз ве медениетимизнинъ юкселюви ве инкишафы саасында чокъ хызметлер косьтерди. Озюни матбуат ве нешрият ишлеринде, чалышкъыр ве мукътадир мутехассыс оларакъ, амелий ишлеринен косьтерди. Бу алидженап фаалиети ичюн, Озбекистанда нам къазангъан медениет хадими унваны берильди.

(З. Джавтобели)

39-ынджи дерс

Тарз-арекет табили муреккеп джумлелер

Тарз-арекет табили муреккеп джумлелерде таби джумле баш джумледен сонъ келир. Таби джумле баш джумледеки иш-арекетнинъ эда этюв тарзыны, алыны бильдирир. Таби джумле баш джумленинъ иш-арекетинден келип чыкъкъан *насыл тарзда?* суалине джевап олып келир.

Меселя: *Акиме ойле ишлер беджерди ки, (насыл тарзда ишлер беджерди?) эр кес айретте кгалды. (Т.Х.)*

Баш джумле таби джумленен **ки** багълайджысы вастасынен багъланып келир. Баш джумленинъ теркибинде **ойле, ойле бир, шойле, бойле** ишарет замирлери ишлетилир. Олар, умумий мана анълатып хаберге багъланып келирлер. Таби джумленинъ мундериджеси баш джумледе ифаделенген умумий мананы муайенлештирир.

Меселя: *Кимерде ггам-къасеветлер инсанны ойле бир сыкга ки, (насыл тарзда ггам-къасеветлер инсанны сыкга?) багъырып агълайджагъынъ келе. (С.Э.)*

Базы бир тарз-арекет табили джумлелерде **гуя, санки** багълайджылары, **дерсинъ** сёзю къулланылыр.

Меселя: *Кеманеджи кеманесини ойле бир чалды ки, (насыл тарзда кеманеджи кеманесини чалды?) дерсинъ дагълар агълады. (И.П.)*

156-нджы иш. Ашагъыда берильген схемалар узъре бир къач тарзарекет табили муреккеп джумлелерни уйдурып язынъыз.

- 1) ки, ○ . 2) ки, гуя ○ .

157-нджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни тапып, талиль этинъиз. Тарз-арекет табили муреккеп джумлени бельгиленъиз.

... Дженкнинъ биткени беш йыл олды. Пек чокъ адамлар дженктен къайтып, озъ ишлерини девам этип башладылар, дигерлери исе бир заманлар джойгъан тувгъанларыны таптылар.

Къартларнынъ екаяне огъулары дженктен къайтып кельмеди, ггам-къасевет ве асретликтен къартларнынъ экиси де къамбурайып къалдылар. Огъуларындан хабер-тебер ёкъ эди. Кунълернинъ биринде таныш олмагъан бир адам оларнынъ къапусыны къакъты. О, къартларнен муляйимликнен селямлашты, баланынъ сачларыны сыйпады ве бираз сускъандан сонъ:

— Сизинъ огълунъыз, гвардиялы... лейтенант... — девамыны айтып оламады. Арада бир анъ тынчлыкъ укюм сюръди. — Дженкнинъ сонъки кунюнедже мен огълунъызнен омуз-омузгъа берип, уруштыкъ. Берлинни бирликте алдыкъ. Урушнынъ сонъки кунълери минадан...

— Огълум!.. — къартнынъ агъызындан ойле дешетли сес атылып чыкъты, дерсинъ бутюн дюнья сарсытылды. Олар кельген адамнынъ чыкъып кеткенини биле дуймадылар.

(Э. Фаикъ)

158-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Къасевет кимерде юрегинъни ойле сыкъа ки нефес алмасы агъырлаша. (Р.Т.) 2. Мында кузьде алмалар ойле къокъуйлар ки гуя эфсанеге кирген киби оласынъ. («Йылд.») 3. Манъа ойле келе эди ки санки о ерде де джебэде олгъаны киби. («Йылд.») 4. Асан акъай буны ойле бир давушнен сёйледи ки эки дакъкъа ичинде орталыкъ чым-чырт олды. (Дж.Гъ.) 5. Юреги ойле дюкюльдеди ки гуя беденини чёкючлейлер. («Йылд.») 6. Койнинъ яшлары оны о къадар севип къалгъан эдилер ки махсус кичик ыргъачыкъ багъышлагъан эдилер. (Р.М.)

159-инджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини бельгиленъиз. Баш джумлелерни, адий джумле киби, талиль этинъиз.

Озюнинъ ильк ве севимли эдебият оджасы Сеит Абдулькерим Шерифий вефат эткен сонъ, Умер медресени быракъа ве, озь севген зенаатына — озю язгъан шиирлерине, къошмаларына макъамлар уйдурып, кедайлыккъа тутуна ве, Кезлевенинъ энъ мутебер, къатнавлы къавеханесинде отураракъ, саз чалып, тюркюлер айтмагъа башлай. Аджайип сес сайби, талантлы бу кедайгъа, «Ашыкъ Умер» деп, нам къоялар. «Ашыкъ Умер» деген ад аз бир вакъыт ичинде бутюн ярымадагъа ве онынъ дживарларына эшитиле. Онынъ шиирлерини, гъазеллерини хаттатлар (эльнен нусха кочюриджилер) язып, кочюрип етиштирамайлар. Оны корьмек, онынъ тюркюлерини озь къулакъларынен эшитмек ичюн, онынъ макъамларыны огренип алмакъ ичюн, башкъа шеэрлерден яш авескяр чалгъыджылар, йырджылар Кезлевге келелер.

Бир къач йыллардан сонъ, Ашыкъ Умер къомшу тюркий диярларгъа сеферге чыкъа.

(Э. Шемьи-заде)

160-инджи иш. Метинни окъунъыз. Табили муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Шимдики хаялымда бир адисе джанланды. Куньлернинъ биринде, мени эвде къалдырып, къомшу койге кеткен эдинъ, тизеанам пек агъыр хасталангъан эди. Бир афта бабамнен ве агъамларнен яшадым. Эгер бильген олсанъ, сенсиз насыл тарсыкъкъанымны... О вакъыт манъа бир афта, эбедиен олып,

корюнди. Ниает, агъамлар: «Ана келе!» — деп, ёлгъа чаптылар. Сенинъ келеяткъанынъны эшитип, юрегим коксюмден чыкъып кетезды. Мен де агъамларнынъ артындан чаптым. Дюнъямны унутып, ля-такъат олып, талагъым къатып, чапып барып, сенинъ бойнунъа сарылдым... Анам, джигерим, анам. Эгер, омрюнъде анги дакъкъа энъ бахытлы деп, сорасанъ, шубесиз, о вакъытта сенинъ къучагъынъда бойнунъа сарылгъан дакъкъадыр... Эгер лянетли дженк башланмагъан олса, аят не къадар бахытлы, кунешли ола биле эди!.. Дюнъя дарма-дагъын олып кетти, гуя кокте кунеш тутулды, дерсинъ, ерге къаранлыкъ чёкти. Ана, бу оладжакъ шейми?! Сенсиз насыл омюр ола биле? Мени ташладынъ, кеттинъ... Инъле, дертли къавал, къулакъларымны чынълат! Юрегимни чиль-парча эт!..

(Дж. Дагъджы)

40-ынджы дерс

161-инджи иш. Берильген метинден табили муреккеп джумлелерни сечип, оларны талиль этинъиз.

80—90-ынджы сенелернинъ сонълары Рамазан Усеинов иджадынынъ экинджи — онъа эм маневий, эм маддий эйиаллылыкъ, мемнюнлик кетирген девирдир. О заманда пейда олгъан эсерлери эвелькилеринден яратылув услубинен, ренклернинъ джулясынен айырылып, айны вакъытта, рессамнынъ озъ принциплерине садыкъ къалгъаныны нумайыш этелер.

Рамазан Усеинов иджадынынъ темелини тешкиль эткен принциплер асылында насыл принциплер? Орта Асияда кечкен балалыгъынен багълы вакъиалар, якъынларнынъ Къырым тамырлары акъкъындаки икъелер мууръленип къалдылар. Бир кере корюльген, эшитильген шей тасавургъа сильтем ола, рессам, хаялланып, уйдурмагъа башлай. Ресим япмакъ Рамазан ичюн фельсефе яратмакъ демектир. Онынъ сакин, сессиз къараманлары уйдурма амма, аддеттен тыш къандырыджы, акъикъаттан узакъ, лякин айны заманда, акъикъаткъа бенъзеген бир алемде арекет этелер. Булар: адий, кимседен гъайры табиий чизгилеринен фаркъ этмеген инсанлар — эснафчылар, алыш-веришчилер, чалгъыджылар, генч къызлар ве аналар. Озьлерининъ назиклиги ве джиддийлиги, эеджанлыгъы ве хафифлигинен мефтюн этип, кендилерининъ эбедий, энди темель аткъан къанунлары боюнджа яшамакъталар.

(Л. Таирова)

162-нджи иш. Джумлелерни кочюрп язынъыз. Баш ве таби джумлелерни къайд этип, оларнынъ арасында олгъан мунасебетни анълатынъыз.

1. Шуны да айтмакъ керек ки, бабалыгъы илькиде онъа яхшы мунасебетте булунмагъа тырышты, иштен къайткъанда кяде бир къанфет кетирди, атта бир эки кере Пушкин адында раатлыкъ багъчасына кезмеге алып барды. (Э.У.) 2. Раим чыдар, башкъа чареси ёкъ. (Э.У.) 3. Озь бабам олгъан олса, мен бойле къыйналмаз эдим. (Э.У.) 4. Энь худжуры шунда ки, акъшам кельгенимизнен, костюмини чыкъарып, Салядиннинъ кроваты устюне атып, чыкъып кете эдик. (Э.У.) 5. Анджакъ арекетлери ойле сакът эди ки, эр сой шубеге ёл къалмай эди. (И.П.) 6. Шимди, онынъ кыяфетини, бет сымасыны козь огюне кетиреджек олып, тырышып бакъса да, акъылгъа бир шей кельмей эди. (И.П.)

163-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз, чешитлерини бельгиленъиз, маналарыны анълатынъыз, синтактик талиль этинъиз.

1. Раатсызланма, кызым, озю де сюрп келир. 2. Ичери кир, Сервер агъа, эписини айтып беририм. 3. Риджа этем, машинадан тюшкен сонъ эгленип къалмасын, оны эвге озгъар. 4. Зан этем ки, экиде-бир лабораториядан авагъа чыкъса, эвелькисидай яшларгъа къошулса, хасталыгъы да савушыр, ишке де буюк файдасы токъуныр. 5. Чокъ кедерленме, бугунъ олмаса, ярын кене аякъкъа турар. 6. Сен озюнь аша, тюневин акъшам да агъызынъа ич бир шей алмадынъ. 7. Ниярнынъ сёзлери Серверни шу дереджеде эеджанландырдылар ки, о, бу кызыны тынчландырмагъа сёз биле тапалмады. (Ю.Б.)

164-юнджи иш. Джумлелерни кочюрп язынъыз. Багълайдыжылы табили муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, оларнынъ теркибинде ишлетильген замирлерни, нисбетлешкен сёзлерни, багълайдыжыларны къайд этинъиз, маналарыны анълатынъыз.

1. Къайда адет къалса, анда ёл къалмаз. (Ат.с.) 2. Ондаки весеве ойле бир арткъан эди ки, о эр шейни якъып-йыкъыджы къаба бир къуветке чевирилмеге азыр эди. (И.П.) 3. Бахткъа иришмек къыйын, чюнки инсан къанатлы къушкъа бенъзей. (У.Э.) 4. Акъшам иштен къайтып кельсе, эвде кимсе ёкъ. (И.П.) 5. Ким озюнинъ джесюрлигини сынап бакъмагъа истесе, о, барып, Къадырны къакъыштыра эди. (Р.М.) 6. Чевирилип бакъсам, гъайып олгъан. (С.С.)

165-инджи иш. Джумлелерни окъуп, токътав ишаретлерининъ къоюлмасыны анълатынъыз.

Иджретте яшагъан ватандашларымызнынъ медений-ичтимаий аятынынъ илерилемесине, оларгъа миллий дуйгъу, Ватангъа севги киби ислерни ашлавда ве къуветлендирювде энъ буюк иссе къошкъан неширлеримизден бири, сёзсюз «Эмель» меджмуасы олды. 1930 сенесининъ январь 1 куню «Эмель»нинъ биринджи ве язы ишлери мудири оларакъ Мустеджип Аджы Фазыл (Улькюсал) сечильди. «Эмель» эки йыл девамлы оларакъ 15 кунъде бир дефа 16 саифе оларакъ чыкъарылды. 1932 сенесининъ башындан итибарен 1940 сенесининъ октябрь айына къадар айда бир кере 40 саифе оларакъ нешир этильди. Секиз йыл девамында 154 саны дюнья юзю коръди. 20 йыллыкъ тенеффюстен сонъ 1960 сенеси Анкарада гъайрыдан нешир этилип башлады ве нешири бу кунъде де девам этмекте.

(Э. Къуртумеров)

166-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Багълайджысыз табили муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъыз, маналарыны анълатынъыз.

1. Мангъа ярдым этерсинъ, берабер джемаатны топлашувгъа чагъырырмыз. 2. Мына шимди де бутюн бедени эзилгендай олды, козьлери оны юкъугъа чагъыра. 3. Олар бири-бирине якъынлашмакъта эдилер, чобан, бетине тюшкен башлыгъыны котерип, Анифенен селямлашты. 4. Бу адам акъкъында ильк теэсураты яман дегиль эди: Акрам Бекмуратов онгъа муляйим, йымшакъ табиатлы, бол гонъюлли бир адам олып корюнди. (Ю.Б.)

167-нджы иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, токътав ишаретлерининъ къоюлмасыны анълатынъыз.

Ёлджуларнынъ арасында, аджеми бакъышларыле мында ябанджы олгъаны корюнип тургъан бир йигит бу хош манзаранынъ энъ кичик парчачыгъына къадар коръмек ичюн, къара джамлы козьлюгини де такъа, де чыкъара. Устюнде къыскъа енгли ачыкъ мавы кольмеги, кок штаны, аякъларында беяз парусина аякъкъаплапы бар эди. Корюнмеси хош бир йигит эди. Аркъагъа

тегиз таралгъан кестане тюзюндеки сачлары хафиф рузгяр эскенде шекилини денгъиштирелер, перчеми далгъаланаракъ, мангълайы узеринде культеленмекте. О, къаршысындаки манзараны буюк зевкъ иле сейир этмекте.

Манзаранынъ гузеллиги онынъ бутюн барлыгъыны сарып алды, гонгълюни ташырды. Теэссурагларыны шимди бирисине сёйлемесе бутюн зевкъы гъайып олып кетеджек киби корюнмекте. О, лаф этмеге мунасиб бир субетдеш тапмакъ умюти иле этрафына бакъты, янашада, мавы козьлерини ешилъ дагъларгъа тиккен алда, генч бир къызнынъ тургъаныны корьди.

Къызнынъ йылтыравукъ сары сачлары, кениш къаснакълы язлыкъ хасыр шляпасы тубюнден, тунч ренкини алгъан томалакъ омузларына тёкюльгенлер. Дюльбер чересинде бир муляйимлик бар эди. Козьлеринде исе севинч атеши йылтырай.

(М. Севдияр)

168-инджи иш. Аталар сёзлерини окъунгъыз, ифаделеген маналарыны озь сёзлерингъизнен изалангъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини къайд этингъиз.

1. Баарь кельсе, дагъ устю де багъ олур.
2. Баарь кельсе, багъ бурьленир, фырдат тюшсе, халкъ тюрленир.
3. Окъугъан алим олур, окъумагъан озюне залым олур.
4. Окъумакъ къайгъылыдыр, сонгъу сайгъылыдыр.
5. Окъумакънынъ эртеси-кечи ёкъ.
6. Китап — билгьи анахтары.
7. Китар язмакъ — иненен къую къазмакъ.
8. Садакъасына коре севабы, суалине коре джевабы.
9. Сёзю акънынъ иши акъ.
10. Терек не къадар юксек оссе де, тамыры ердедир.

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Нутукъ услюплери. Ильмий услюп

169-ынджы иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз, эсас мевзуларыны бельгиленъыз; къулланылгъан тиль васталарыны козетип, насыл услюпте язылгъаныны къайд этинъыз.

I. Композицион хусусиетлери боюнджа гъазеллер эки шекильге айырылалар: бутюн (мусалсал) ве таркъалы (параканда).

Бейитлер арасында мана иле бирлик ве ифаделенген назмий фикирнинъ динамикасы гъазельнинъ бутюн шеклине аиттир.

Эр бир бейитнинъ мана иле там олмасы ве ширирий вазиятнинъ статиклиги гъазельнинъ таркъалы шеклине аит.

Гъазайининъ шириретинде эм биринджи, эм экинджи шекиль сыкъ ишлетильгенини айта билемиз.

Гъазай матла, макъта ве тахаллюскъа айрыджа эмиет бере.

Къаиде боюнджа матла (биринджи бейит) гъазельнинъ эсас манасыны ве гъаесини ташый, сонъра кельген фикирни, везин, къафие ве редифни бельгилей.

Шу себептен де, шаркъий шаирлер мукеммель суретте матла язылмасына тырыша эдилер.

Мисаль ичюн, Гъазайининъ учъ гъазелинде биринджи бейитлерни козьден кечирейик:

Кёнлюни алды бир шухи перизад
Ки Ширин унутгъай кёрсе Ферхад...

Терджимеси:

Гонълумни алды бир пери киби гузель,
Эгер коръсе (оны — Т.У.) Ферхад,
Озюнинъ Ширинини унутыр эди...

(Т. Усеинов)

II. Бойле шараитте музыкада миллий шекиль ве жанрларнынъ осюви, инкишаф этюви, ихтисаслы профессиональ кадрлар — композиторлар, иджрадъжылар ве алимлер азырлав акъкъында лаф биле олмасы мумкюн дегиль эди. Нетиджеде, къырымтатар халкъ музыкасы, анъаневий агъзаки медениет оларакъ инкишаф этти.

Къырымтатар музыка медениетининъ башланувы узакъ кечмишке барып багълана. Халкъымыз озюнинъ музыка анъанелерини токътамадан зенгинлештиререк ве инкишаф эттиререк, бу кунъгедже озьгюнлигини сакълап кельмекте. Халкъ музыка яратыджылыгынынъ жанр ве шекиллерининъ гъаёт чешитлиги халкъ озь санъатыны насыл мукъайтлыкънен айбетлеп сакълап кельгенине ачыкъ-айдын мисаль ола биле.

Иште о жанрларнынъ базылары мына булар: йыр, тюркю, ава, эзги, такъмакъ, беит, чынъ, мане, нагъме, мерсие ве иляхре.

(Ф. Алиев)

170-инджи иш. Секизинджи сыныфта менимсеген «Айырылма азалар» мевзусыны хатырланъыз. Бу мевзунен багълы грамматик къаиделерни мисаллернен тасдыкълап, сыныфдашларынъыз огюнде чыкъыш япынъыз.

171-инджи иш. Берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз ве планыны тизинъыз.

Тапмаджаларнынъ джеваплары муайен оларар. Оларда халкъ турмушы, омюрнинъ чешит адиселери акс олуна.

Тапмаджалар, фольклорнынъ башкъа жанрына нисбетен, коллективлик хусусиетине маликтир, чюнки олар эки я да чокъ адамлар арасында айтылалар.

Эвельден инсанларнынъ акълыны, зийреклигини сынамакъ ичюн оларгъа тапмаджа айтып, джевабыны догъру тапмасы тевсие этиле эди. Бойле аллар къырымтатар масалларында да расткеле.

Къырымтатар тапмаджаларыннынъ мундериджеси халкъ аятынен, омюр адиселеринен, табиатнен багълыдыр. Мында хыяр ве согъан, йылдыз ве ай, элек ве чиберек, къолтава ве къашыкъ, агъыз ве тиш, аят ве олюм ве саире адиселер акъкъында чокъ тапмаджалар бардыр. Тапмаджалар халкънынъ фикрини, аят теджрибесини, дюньябакъышыны, аяткъа, инсанларгъа мунасебетини акс этелер.

(Дж. Бекиров)

Метиннинъ чешитини ве услубини бельгиленъыз. Джевабынъызны исбатланъыз.

172-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Адий ве муреккеп джумлелерни бельгилеп, синтактик талиль этинъиз.

Улу Ватан дженкинде он беш кырымтатар яzydжысы ве шаирлери иштирак эте. Олардан он экиси мукъаддес топрагъымызны къорчалав ёлунда шейт кетелер. Дженкте бир къач керелер яраланып, сагъ къайткъан шаир ве яzydжыларнынъ бириси Энвер Селямет эди. Ватан дженки ве ондан сонъки йылларда олып кечкен вакъиалар шаирнинъ эсерлеринде озь ифадесини таптылар. Онынъ иджадында Ватан мевзусы эсас мевзугъа чевирилди, Ватан асретлиги шаирнинъ юрегинде санки бир пычакъ санчысы эди.

Яшайшымызнынъ, омюримизнинъ эр бир чизгисини Ватанымызнынъ дагълары, къаялары, сувлары, тереклери, гуллеринен тенъештирген шаир маналы сатырлар ярата.

«Санъа» шири дюньянынъ дюльберлигине, инсан ве табиат арасында олгъан къавий багънынъ бирдемлигине багъышлана. Бу шиирде инсан Ватанынынъ гуллеринден, емишлеринден, емегинден, сувларындан, авасындан, нурларындан, енъишлеринден, шаирлер ве бестекярлар язгъан йырларындан кучъ ве гыда алып, къувет топлагъаны бильдириле.

«Эр шейинъдем, Ватан» шиирининъ эсас гъаеси эсернинъ серлевасында сакълыдыр. Бу шиирде муэллиф озюни Ватаннынъ эр шейинде, онынъ байлыгъында, табиат дюльберлигинде коре, о, енъишлеримизге озюнинъ севинчини бильдире.

(Эдебият дерслигинден)

173-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Муреккеп джумлелернинъ чешитлерини ве багъ мунасебетлерини бельгиленъиз.

1. Сервер, къую башындаки аркъадашларынен селямлашкъан сонъ, ангълады, джоулгъан Адиль оларнынъ арасында олгъан эди. 2. Сен шу мусаллаткъа козь-къулакъ ол, барып да исингенликни бозып, башымызгъа беля ачмасын. 3. Селим не айтаджагъыны бильмеди, бу меселелерден хабери ёкъ эди. 4. Дюньяда инсаннынъ омюр ёлу пек кыскъадыр, бу ёлны эр бир адам билип кечмек ве ярашыкълы бир из къалдырмакъ керек. 5. Итибарынъ олса, паранъ даима олур. 6. Кую келир, бу шеэрнинъ ады да мемлекетимизнинъ харитасында къайд олунур, газеталарда язылыр, радионен айтылыр. 7. Тек къулакъларында насылдыр шувулты бар, тосат-тосат

башы агъыра. 8. Сонъки вакъытларда онынъ табиятында янъы бир адет пейда олды: акъшамлары теналыкъта бир озю къалдымы, дефтерини чыкъара ве отурып севимлисине мектюп къаралай эди. (Ю.Б.)

174-юнджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз, ифаделеген маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини къайд этинъиз.

1. Догъру олсанъ, кет-кете гуль олурсынъ, хырсыз олсанъ, кет-кете куль олурсынъ.

2. Дост — къапудан, душман — пенджерен.

3. Окъувсыз бильги ёкъ, бильгисиз кунюнь ёкъ.

4. Тилини унуткъан илини унутыр.

5. Тили татлы чокъ яшар.

6. Тиль акъыл теразесидир.

7. Тильге итибар — ильге итибар.

8. Тильден эм бал тамар, эм — зеэр.

9. Тиль — къылычтан кескин.

175-инджи иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, муреккеп джумлелер уйдурыв язынъыз.

1) , ве .

2) , чюнки .

3) , онынъ ичюн .

44-юнджи дерс

ТАБИЛИ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

(умумийлештирюв ве текрарлав дерси)

176-нджы иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Табили муреккеп джумлелер насыл къысымлардан ибарет?

2. Баш ве таби джумлелернинъ хусусиетлерини изаланъыз?

3. Баш ве таби джумлелер озъара насыл багъ васталарынен багъланалар?

4. Мана джеэттен табили муреккеп джумлелер насыл чешит-лерге болюнелер?

Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

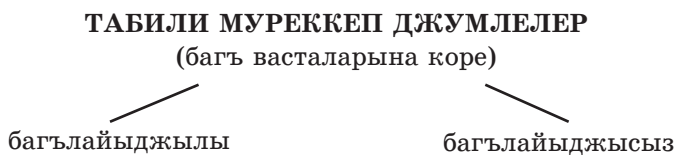
177-нджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни тешкиль эткен кысымларны къайд этип, олар арасындаки багъ мунасебети ве васталарыны бельгиленъыз.

1. Ашыкъ Гъарип сазыны чалып башлагъанынен, Шахсанем къыркъ пердени йыртып чыкъа да, динълеп тура. (Дж.Б.)
2. Истисалда даа бир къач вакъыт чалышкъанына бакъмадан, ишкыр, низамлы кызыны ишчилер тез бегендилер. («Л.Б.»)
3. Ава еринден кочъкен арада, къапу озьлюгинден ачылып, узун бойлу Османнынъ кендиси пейда олды. (Ю.Б.)
4. Сонъундан анъладым, бабамнынъ юреги бу арада севинчен толу олгъанындан, козь яшларыны корьсетмеге истемей, эвге кетип къуртулгъан. (Ш.А.)
5. Бутюн кунъ атеш киби кыызгъан сокъакъларны машналар суварып кеткен сонъ, орталыкъкъа хош серинлик тюшти. (Р.М.)
6. Оны япмагъандже, бетон олмайджакъ экен. (С.Э.)
7. Лякин къапкъан килитли олмагъанындан, о, къапкъандан чыкъты ве кеч къайтты. (С.Э.)
8. Адынъ чыкъкъандже, джанынъ чыкъсын. (Ат.с.)
9. Саба саат едилерде, Меджит агъа ишке азырлангъанда, чанъ къакъылды. (Я.З.)
10. Кунеш чыкъкъан сонъ биле, чокъ вакъытлар ерлер саркъмай эди. («Л.Б.»)
11. Териси кызаргъанындан, онынъ устюнде сач тамырлары биле сечильмей. (А.О.)
12. Олар анда барып еткендже, биз штабдаки бутюн офицерлер эркяныны шу районгъа ташламакъ къарарына кельдик. («Л.Б.»)
13. Эки дане дёрт коше пенджеречиктен кирген ярыкъ ве уч дане балабан электрик лампасы янгъанына бакъмадан, онынъ ичи къаранлыкъ эди. (С.Э.)

178-инджи иш. Аталар сёзлерини окъуп, джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

1. Окъумакъ къайгъылыдыр, сонъу сайгъылыдыр.
2. Ишсиз отурсанъ, кунъ кечмез.
3. Озь-озюнъни макътама, халкъ сени макътасын.
4. Огрнемек ичюн яша, яшамакъ ичюн огрен.
5. Еди ольче, бир бич.

179-ынджы иш. Берильген джедвеллерге эсасланып, ильмий услупте «Табили муреккеп джумлелер» серлевалы метин язынъыз.

Табили муреккеп джумлелернинъ синтактик талиль тертиби:

1. Джумленинъ къысымларыны къайд этип, баш ве таби джумлелерни бельгилемек.
2. Баш ве таби джумле арасындаки багъ васталарыны косьтермек.
3. Баш джумледен таби джумлеге суаль къойып, муреккеп джумленинъ мана джеэттен чешитини къайд этмек.
4. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаламакъ.
5. Табили муреккеп джумлени тешкиль эткен эр бир къысымны (баш ве таби), адий джумле киби, талиль этмек.

180-инджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Табили муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъыз.

Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында масаллар айры ер туталар. Олар энъ кениш таркъалгъан ве халкъ тарафындан севилип айтылгъан жанрдыр.

Масалларнынъ бедий къувети — халкънынъ тюшюнджелерини, арзу-умютлерини, рухуны, психологиясыны озюнде акс эттирмесинде, буюк ве кичиклерге меракълы ве зевкълы олмасындадыр.

Халкъ озюнинъ тюшюндже ве хаялында коклерге созулгъан сарайлар къура, бойле сарайларгъа озюнинъ арасындан чыкъкъан батырлар къыркъ кунъ, къыркъ гедже той этип бахытлы яшайлар. Оларнен берабер халкъ да озюни бахытлы ис эте, чюнки о батыр халкънынъ къайдыны чеккен, онынъ менфааты ичюн курешкендир.

Масалларда адеттен тыш адиселерге расткелине. Халкъ хаялында омюрге олмагъан тылсымлы адиселерни баш къарамангъа юклей.

(Дж. Бекиров)

181-инджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрп язынъыз.

1. Алиме сонъки сёзлерини яры шакъа тарзында сёйлесе де юрегинде терен къайгъы ве севги сакълы эди. (С.Э.) 2. Меръем шенъ эди демек эр шей ёлунда. (Ю.Б.) 3. Олар энъ агъыр сынавларгъа къатланмакъ керек эди ве олар боюн-борджларыны ерине кетирдилер. («Л.Б.») 4. Тютюнджилер машинагъа сонъки сепетлерини юклеп башлагъанларынен Арслановнен экиси ёлгъа чыкътылар. (Ч.А.) 5. Недир багъырып айтты лякин машинанынъ гурюльтиси онынъ давушыны озюнен алып кетти. (Ю.Б.) 6. Дуюла окели эди. Машина кетер-кетмез тахта обасы янында дигер бригаданынъ башы Ахмедов пейда олды. (И.П.) 7. Ахырны битир сонъ гаражгъа авуштырырмыз. (М.Д.) 8. Экиси шакъылдап кульген сайын Мемиш къарт да озь башына куле берди. (М.Д.)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ Ресмий-иш услуоби

182-нджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап берингъиз.

1. Нутукънынъ ресмий иш услуоби не ерде къулланыла?
2. Бу услуопни насыл макъсатнен къулланалар?
3. Илянларда насыл малюмат бериле? Илянларнынъ язув шартларыны хатырлангъыз.
4. Сенетнинъ язылув хусусиетлерини изалангъыз.

Бильгилерингъизни хатырлангъыз!

Чешит-тюрюлү весикъа, къарар, эмир кягъытларында нутукънынъ ресмий услуоби къулланыла. Бу услуопнинъ макъсады — ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.

Илянларда бир сыра малюмат олмасы шарт:

- 1) хабер кимге айт олгъаны косътериле;
- 2) къыскъадан эсас малюмат изалана;
- 3) илян кимнинъ адындан берильгени къайд этиле.

Сенет бир де бир шахыстан я да тешкиляттан бир эшья, весикъа, пара я да алет алгъаныны тасдыкълайыджы весикъадыр.

183-юнджи иш. Юкъарыдаки къаиделерге эсасланып, сыныфынъызда кечириледжек тедбир акъкъында илян ве бир сенет язынъыз. Метинлерингъизде къулангъан джумле азаларыны къайд этингъиз.

184-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, мевзуларыны къайд этингъиз. Бунга коре, метиннинъ насыл услуопте язылгъаныны бельгиленгъиз.

1. Весикъа

Азизов Айдер Экремович Сакъ шеэрининъ бешинджи умум-тасиль мектебининъ докъузынджы сынфыны 2009 сенеси битиргенини тасдыкълай.

Весикъа, талап олунгъан ерге теслим этмек ичюн, берильген.

Мектеп мудири

Л.А. Аппазова

2. «Не де дюльбер орьнеги» шииринде Энвер Селямет эр бир йыл мевсимининъ озюне хас дюльберлиги олгъаны акъкъында айта. Къышта къар япалакълап ягъгъанда дюльбер орьнеклер япып, адамнынъ юрегини, къальбини къувандыра. О орьнеклернинъ дюльберлигинден атта ки къарнынъ устюне басмагъа къыймайсынъ. Амма, чокъ языкъ ки, бойле дюльберлик чокъ девам этмей. Къарлар ирип кете, янъы мевсим келе ве эр шей унутыла, амма аят кене де девам эте. Бу шииринде шаир инсаниетнинъ темиз гонъюллигини шереплендире.

Энвер Селяметнинъ шиирлеринде садыкъ севги, намус, видждан, ахлякъ меселелери киби мевзулар да озь ерини таптылар. О, шиирлери окъуйдыгъы буюк бахт багъышламасыны, онынъ элинде мубарек отъмек киби къалмасыны истей, арз эте эди.

Мен де фераланам тилимде,
Язгъанымны достлар окъуса —
Шииримни туткъан элимде,
Къалса сыджакъ отъмек къокъусы.

(Эдебият дерслигинден)

3. — Аятта эр шей ола экен. Бизлерни сюрдюн эткенде, мен пек кичкене эдим, алты яшларындаки бир бала, олардан айры тюштим, джоулдым. Вакъыт кечмесийле инсанларнынъ хатырасы силингени киби сымаларыны да унуттым.

— Сизни не вакъыт, нереден сюрдюн эттилер?

— 1944 сенесининъ бааринде. Къырымдан.

Айдавджы йигитке шубели бир назар ташлады.

— Мында бир янълышыкъ бар. Къырымдан русларны сюрдюн этмедилер.

— Мен рус дегилим де...

— Я, миллетинъ недир сенинъ? Адынъ не?

— Мен къырымтатарым. Адым Евгений Петрович Самарский.

Айдавджы айрет ичине къалды. Ёлнынъ бозукълыгъыны унутаракъ, йигитке чевирильди:

— Олян, сен не масал окъуйсынъ? Евгений Петровичтен къырымтатар олурмы?

— Балалыкъта адым Джафер эди.

(М. Севдияр)

185-инджи иш. Метинни окъуп, услубини бельгиленъиз. Метининъ мевзусыны бельгилеп, планыны тизинъиз.

Образ (сыма) — бедий эдебиятнынъ эсас категорияларындандыр. Бу сёз, къулланылувына коре, бир къач мананы анълата. Эдебият назариясинде бу сёзнинъ тар манасы — бедий эсердеки иштиракчи шахыс, персонаж демектир. Меселя: Ш. Алядиннинъ «Теселли» повестинде Рустемнинъ образы, «Эльмаз» икяесинде Эльмазнынъ образы, У. Ипчининъ «Асан» повестинде Асаннынъ образы иштиракчи шахыс, къараман маналарыны берелер.

Лякин образ сёзюнинъ кенъ ве умумий маналары да бар. Меселя, бедий эдебиятта инсан аяты образлар ярдымы иле тасвирлене. Бир къач эсерде Ана сымасы, халкъ сымасы, тувгъан юрт сымасы косътериле биле. Бу вакъыт сымалар умумийлештирилип косътериле. Ве бу вакъытта образ сёзю бедий эдебиятнынъ эсас хусусиетини косътере.

Эдебиятта умумийлештирилъген образ деген анълайыш да къулланыла. Языджи айры бир девирдеки халкъ аятынынъ омюр левхасынынъ умумий образыны ярата. Меселя, У. Ипчининъ «Зейнеп тизе» икяесинде империалист дженки девириндеки аят левхасынынъ умумий образыны коремиз. Шамиль Алядиннинъ «Эльмаз» икяесинде Улу Ватан дженкинде иштирак эткен къырымтатар къадын къызларынынъ сымасы айдынлатыла.

(Эдебият дерслигинден)

46-нджы дерс

ЧОКЪ КЪЫСЫМЛЫ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

Чокъ къысымлы муреккеп джумлелер учъ я да учътен зияде бирикип кельген джумлелерден ибарет олурлар. Бойле джумлелернинъ къысымлары бири дигерине учъ тюрюлю багъ усулларынен багъланырлар: **тизме, таби ве къарышыкъ багълы.**

Чокъ къысымлы муреккеп джумлелернинъ къысымлары тек тизме багъ вастасынен багълана билер.

Меселя: *Гедже ягъмур ягъмагъан, лякин этрафтаки отлар, терек япракълары сылангъан, атта топракъ да дымлангъан. (Э.У.)*

□ , лякин □ , атта □ .

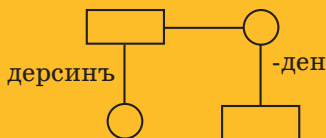
Чокъ кысымлы муреккеп джумлелернинъ кысымлары тек таби багъ усулынен багълана билир.

Меселя: *Ёрулса да, юрегиндеки кедер ёргъунлыгъыны да унуттыра, чюнки бабасы олюм алында, онынъ ичюн бабасынынъ «сонъ истеги»ни ерине кетирмеге кете.* (У.И.)

Чокъ кысымлы муреккеп джумлелернинъ кысымлары эм тизме, эм таби багъ усулларынен бирикип келе билир.

Меселя: *Исмаил чапалана, дерсинъ юреги, коксюнден атылып чыкгаджакъ киби, ола, вуджуды титрегенинден, биджагъындаки орденлер бири-бирине тийип шатырдайлар.* (Т.Х.)

Бойлеликнен, чокъ кысымлы муреккеп джумлелер учъ чешитке болуенелер:

1. Чокъ кысымлы тизме муреккеп джумлелер.
2. Чокъ кысымлы табил муреккеп джумлелер.
3. Къарышыкъ багълы чокъ кысымлы муреккеп джумлелер.

186-нджы иш. Метинни окъунъыз. Учъ ве учътен зияде кысымлар-дан ибарет муреккеп джумлелерни сайлап, бу кысымлар арасындаки багъ васталары ве мунасебетлерини бельгилеъиз.

Эр кеске малюм ки, эдебият да, тиль киби, даима инкишаф эте ве о, ялынъыз бир жанрнен кифаетлене бильмей. Сюрдюнклик девринде эдебиятымызгъа кельген яш несиль, иджадий иште не къадар агъыр, мудхиш вакъиалар, сынъырлавлар олгъанына

бакъмадан, этрафтаки муитни озъ козьлеринен кориш, Ватанлары Къырымгъа, халкъкъа беслеген севгини юреклеринде яшаттылар, бу озълеринден эвель кельген санаткъярлардан юзь чевирмей, эдебиятымызны зенгинлештирмек, тилимизни сакълап къалмакъ ичюн, курешкен бир эдебий несиль эди. О несиль эдебиятымызгъа шимди де хызмет этип кельмекте.

Аджеба, эдебиятымызнынъ келеджеги насыл бир вазиеттедир?

О, кимлернинъ къолунда оладжакъ? Мусбет бир фикир айтмагъа чекинем. Кечкен сене меджмуаамызнынъ саифелеринде яш иджаткъярларнынъ не бир икяеси, не бир шири басылды. Бу, табиий, бизлерни пек раатсызлай. Чалышмакъ, язмакъ керек, къардашлар!

(И. Паши)

187-нджи иш. Ашагъыда берильген схемалар эсасында чокъ къысымлы тизме муреккеп джумлелер уйдуруп, дефтерге язынъыз.

1. , , . 3. , лякин .
2. , ве , амма . 4. Де , де , де .

188-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни кочюриш, эр бирини схема узъре косътеринъиз.

Керимнинъ дудакълары арареттен яна эдилер. Сувсагъанындан, агъызы къуруды, бир мешребе салкъын сув арз эти. Багъырды, бутюн къуветини топлап багъырды, лякин сесинден озю къоркъып абдырады. Къулакъларында насылдыр анълашылмаз шувулты асыл олды. Мангълайында, янакъларында, дудакъларында къан бузлап къалды. Юректе къоркъув олмаса да, умют де пек аз эди. Акъшамдан берли йиплерни чезеджек олып къач кере тырышып бакъты, чезип оламады. Ава бирден сувуды, ушюмеге башлады, къалтырады, тишлери бири-бирине урулдылар. Оны шимди ялынъыз аванынъ сувугъы, къолларына батып кеткен йиплер азаплай эдилер. Геджени шай, чекишювлернен кечирди. О, онгъа ниаетсиз узун корюнди. Танъ аткъанынен, текрар багъырмагъа башлады. Багъыра, токътап динглене, сонъ кене багъыра. Сеси къаршыдаки къырларда акс сада берип янгъгырады, бираздан эр шей тынды. Тынды дегендже, къайдандыр миявкъушмы, къарталмы, ёкъса къыргъыймы селенип алдылар. «Янгъгыз дегиль экеним», — деп тюшюнди Керим. О, бу арада, шу къушлар киби, озъ ювасында сербест бахтлы яшамакъны арзу эти. Татлы

хаяллардан азгъана тынчлангъандай олды, лякин тынчлыкъ чокъкъа сюръмеди, азап пердеси дераль оны сарып алды. «Сонъу корюльмеген эзиедлерден къуртулып оламайджам», — деп, тышюнди о.

(И. Паши)

189-ынджы иш. Метинни окъунгъыз. Эки, учъ къысымлардан ибарет муреккеп джумлелерни сайлангъыз, дефтерге кочюрип, синтактик талиль этингъыз.

Малюм ки, къырымтатар тили ве эдебиятынынъ кечмиши гъает зенгин ве мундериджели олып, о девирлерде кичкене Къырымда юзлернен, бинглернен шаирлер, улемалар, билъгили адамлар яшап, иджат эткендирлер. Белли тарихчы Хартахай о девирлерде Къырымда пек чокъ шаир булунгъаныны нафиле къайд этмей, бу — тарихий акъикъат, бу — факт. Буны «Йылдыз» журналында «Къырымтатар шириети антологиясы» рубрикасы алтында къадимий девир шаирлеримиз акъкъында берильген къыскъа малюмат ве оларнынъ эсерлеринден кетирильген нумюелер де тасдыкълайлар. Бу джеэттен, хусусан орта асырлар эдебиятымызгъа аит баягъы малюмат топланды. Булар арасында, аз олса да, энъ къыйметли малюматлардан бири XVII асырда яшап иджат эткен аджайип шаиремиз Лейля Бикеч акъкъында малюматтыр. Онынъ яратыджылыгъы да анджакъ шу девирге аиттир.

Орта асырларгъа аит къырымтатар шириетининъ алтын деврини тешкиль эткен ве энъ махсулдар сайылгъан, эдебиятымызгъа Ашыкъ Умер, Гъазай, I Селим Герай хан, Мустафа Джевхерий, Резмий Бахадыр Герай, Мухаммед Къямиль, Эдип эфенди, Джанмухаммед, Ашыкъ Ариф, Усеин Веджихий, Абдулла Рамиз, Достмамбет Азавлы, Абдул Азиз Афиф-заде, Афифеддин Абдулла эфенди киби, ве даа чокъ аджайип шаирлерни берген XVII асыр бизге къадынлар арасындан да Лейля Бикеч киби аджайип шаирени бермемеси мумкюн дегиль эди.

(Р. Фазыл)

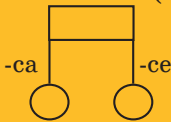
Чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелер

Чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелернинъ теркиби бир баш джумледен ве бир къач таби джумлелерден ибарет олур. Табиленюв усулы боюнджа бойле джумлелер эки чешитке болюнелер:

1. Берабер табиленген чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелер.
2. Дередже табиленген чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелер.

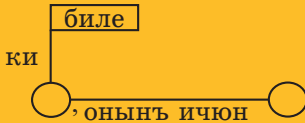
Берабер табиленген чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелерде эр бир таби къысым догърудан-догъру баш джумледе багъланып келирлер.

Меселя: *Кунь батса, мусафирлер кельсе, топлашув башланаджакъ.* (Э.Ф.)

Дередже табиленюв усулынен бирикип кельген чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелерде бир де-бир таби джумле догърудан-догъру баш джумленен багъланыр. Къалгъан таби джумлелер исе озъарасы арды-сыра бири-биринен багъланып келирлер. Бойле джумлелернинъ чешитлери пек чокътыр.

Меселя: *Энвер биле ки, Ислям озю башкъа тюрлю аркет этмеге акъкъы ёкъ, онынъ ичюн, истер-истемез, кельген ерине къайтмакъ къарарына кельди.* (Э.Ф.)

Меселя: *Меселе шундан ибарет эди ки, мен, чокъ вакъыт шофер олып чалышкъанымдан, машина идаре этюв къаиделерине алышып кгалгъан эдим.* (Р.М.)

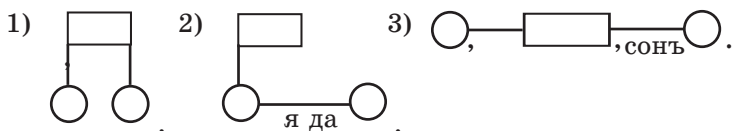
190-ынджы иш. Берильген метинден чокъ кысымлы табили муреккеп джумлелерни сечип, оларнынъ схемаларыны сызынъыз, талиль этинъиз.

Бинъ секиз юз элли сенесининъ март айы башлангъан эди. «Март къапудан бакътырыр — къазма курек якътырыр», дегенлери киби, хышымлы айнынъ энди биринджи кунълеринден ярым аданы бузлу еллер, гедже-кунъдюз увулдап эскен къарлы боранлар къаплап алды. Чель районларынынъ къар куртюклеринен орътюльген тер-тегиз ве ич бир терексиз там-такъыр ёлларында инсан огълу инсан къалмады. Куннинъ ярыларында Сиваш беттен улып акъкъан къарлы боран тап шу дередже кучълешти ки, орталыкътан кунъ ярыгъы чекильди, къап-къаранлыкъ кокнен ап-акъ ер юзю бир ерге къошулгъан киби олды. Мына бойле дешет бир вакъытта, уйрюлип, къуйып ягъгъан бузлу къар шувултысы арасындан кочерлери майланмагъан арабанынъ титис гъырчылдысы эшитильди дер экеч, къарнен комюльген ёлда тонларына бурюнген дёрт-беш атлынен, юксек тегерчиклери устюнде демир чабакълы къафеси олгъан худжур бир могодек пейда олды. Атлылар пек яман ушюгенлеринден, могодекнинъ де огюне кечип, де артына къалып, къайдадыр ашыкъа эдилер.

(Ю. Болат)

Метин насыл ушлопте язылгъаныны бельгиленъиз.

191-инджи иш. Берильген схемаларгъа эсасланып, чокъ кысымлы табили муреккеп джумлелер уйдурынъыз.

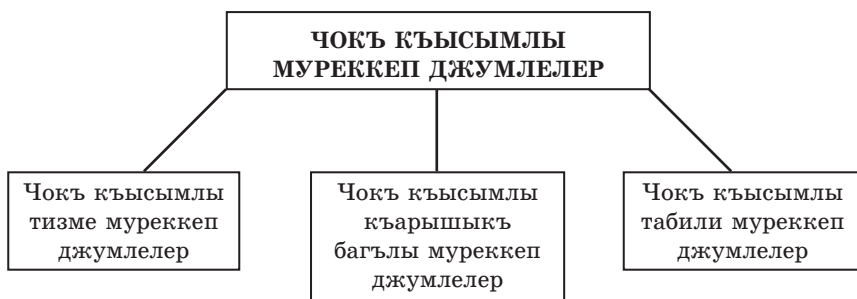

192-нджи иш. Берильген джумлелерни окъунъыз ве схемаларнен тасвирленъиз.

1. Кимерде-кимерде ягъмур тамчысы алевленип янаяткъан атеш къору устюне тюше, чырс-чырс давуш чыкъа, къор бираз токъ куль тюске кире, сонъра атеш кене алевлене. (С.Э.)
2. Онынъ гурь мыйыгъынынъ уджлары кокюси узерине саркъыкъ, къалпагъынынъ чевресине къара тюклю сансар териси тикили,

сөйрү төпеси мавы къадифе къыйыкълары иле къаплы олып, къырмазы кунтушнынъ омузларына кумюш шерт тутулгъан ипек топузчыкълар такъылгъан. (Ш.А.) 3. Серги устюндеки лампаларнынъ ышыгъында юзюм япракълары мавымсы сары ренкине кирдилер, сачакъта илинген къафестеки боденелер, ярыккъа къуванып, тез-тез пыт-пылдашмагъа башладылар. (Ю.Б.) 4. Адамларнынъ сыйлавына алышкъан къуш бельки бу ёлджудан бир шей къопар беллесе керек ки, онъа якъынджа кельди, лякин ёлджу аджеми, бу ерлернинъ адетини бильмей. (Р.М.) 5. Бу шейлерни адамлар инсанлыкъ пейда олгъан куньден берли тюшюнип кельгенлер, амма аля джевап тапалмайлар. (Э.У.) 6. Топракъ да, бала анасынынъ юрегини сезген киби, буны анълай, озюне олгъан яхшы мунасебетке яхшы джевап бермеге тырыша. (Э.У.)

193-юнджи иш. Ашагъыдаки джедвельге эасланып, ана тили дерсинде сыныфдашларынъыз огюнде чыкъып япынъыз.

Назарий къаиделерни мисалернен тасдыкъланъыз.

194-юнджи иш. Метинден чокъ къысымлы муреккеп джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз. Синтактик талиль этип, оларнынъ схемаларыны сызынъыз.

Мемет Севдиярнынъ «Аджджы такъдир» адлы ширийр дестаны да сюрдюнюлик мевзусына багъышлангъан. Вели адлы бир койлю къырымтатар йигити, ана-бабасыны, къадыны ве бала-чагъасыны ташлап, дженкке кете. Дженк биткен сонъ, кокусинде орден ве медаллернен озъ коюне келе. Онынъ эвинде яшагъан кельмешек къадындан къорантасы, бутюн халкъы киби, сюрдюню олунгъаныны анълай, военкомат ве райкомда онынънен бир кимсе лакъырды этмеге истемей.

Бир къач вакъыт кечкен сонъ, Вели Озбекистаннынъ бир коюне барып чыкъа, озъ къорантасы ве койдешлерини араштыргъанда, Сеттар агъа адлы койдешини расткетире. Сеттар агъадан Вели бабасыны немселер партизан деп аткъанларыны биле, о, анасы ве къызчыгъы ёлда сасыкъ вагонлар ичинде ачыкъ ве хасталыкътан джан бергенлери акъкъында аджджы хаберни эшите, къадыны исе Джизакъ тарафында олгъаны акъкъында къуванчлы хаберни биле. Ве, ниает, Вели озъ къадыныны араштырып тапкъан сонъ, онынънен «сарылып къавушалар». Мемет Севдияр бу дестанда типик образ Велининъ къорантасы мисалинде бутюн къырымтатар халкъынынъ аджджы такъдирини косътере.

(Эдебият дерслигинден)

48-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ Ариза. Терджимейял

195-инджи иш. Ресмий иш услубининъ хусусиетлерини хатырлангъыз. Иш весикъаларынынъ чешитлерини айтынгъыз.

Иш весикъаларынен чалышкъанда, ашагъыдакилерни хатырламакъ керек:

1. Иш весикъалары бир шекильде тизилелер.
2. Иш весикъаларында малюмат къыскъа, анълайышлы, ачыкъ-айдын шекильде бериле.
3. Бойле весикъаларда фииль бирикмелери ерине исим бирикмелери къулланыла. Месея: «изин этменгъизни риджа этем» ерине: «изинингъизни сорайым».
4. «Сиз» замири, ресмий шекильде, хитап оларакъ, баш арифнен язылыр.
5. Эксерий алларда, эмир фииллеринен кельген там олмагъан ве шахыссыз джумлелер къулланыла.

196-нджы иш. Ашагъыда берильген аризаларнен танышып, суаллерге джевап берингъиз:

1. Аризадаки малюмат насыл тертипте ерлештирилген?
2. Аризаларнынъ къайсы бири — адий, къайсы бири исе — муреккептир? Олар арасындаки фаркъларны бельгиленгъиз.

I

Акъмесджит шеэри
57-нджи мектебининъ
мудири П.С. Акимовагъа
9-ынджы сыныф талebesи
Алимов Эскендерден

ариза.

Докъузынджы сыныфны битиргеним акъкъында весикъаларны берменгизни риджа этем.

Тарих (кунъ, ай, йыл).

Имза

II

Акъмесджит шеэри
57-нджи мектебининъ
мудири П.С. Акимовагъа
9-ынджы сыныф талebesи
Алимов Эскендерден

ариза.

Зенаат-техника окъув юртуна окъумагъа кирюв мунасебети иле, докъузынджы сыныфны битиргеним акъкъында весикъаларны берменгизни риджа этем.

Тарих (кунъ, ай, йыл).

Имза

Адий аризадан фаркълы оларакъ, муреккеп аризада, риджадан гъайры, онынъ себеpleri де косътериле.

Муреккеп аризада, эсас метинден сонъ, аризагъа берильген къошма весикъаларнынъ джедвели де косътериле биле.

197-нджи иш. Иш весикъаларыны язув къаиделерине эсаслана-ракъ, 10-унджы сыныфкъа къабул этиов аризасыны язынъыз.

Терджимейял — инсаннынъ омюри ве фаалиетини тарифлеген весикъадыр.

Терджимейял, окъув юрту я да ишке къабул олунгъанда, талап этиле.

Терджимейялда ашагъыдаки малюмат къайд этиле:

- 1) сойдады, ады, бабасынынъ ады;
- 2) догъгъан куню, айы, сенеси;

- 3) догъгъан ери (шеэр, кой, виляет);
- 4) тасили;
- 5) не вакъыт не ерде чалышкъаны;
- 6) къорантасы акъкъында къыскъа малюмат;
- 7) эв адреси;
- 8) тарих ве имзасы.

198-инджи иш. Ашагъыда берильген терджимейалны окъуп, айтынъыз: юкъарыда берильген малюматнынъ эписи бу весикъада бармы? Терджимейалнынъ ресмий-иш услюпте язылмасына дикъкъат этинъиз.

Терджимейал.

Мен, Муслимов Алим Рефатович, 1991 сенеси октябрнынъ 23-юнде Акъмесджит шеэринде догъдым.

1998 сенеде Акъмесджит шеэриндеки 28-инджи мектепнинъ биринджи сынфына кирдим.

Мен ана-бабаларымнен Акъмесджит шеэринде яшайым. Бабам, Муслимов Рефат, «Фотон» заводында, муэндис олып, чалыша. Анам — Муслимова Абибе, шеэр хастаханесинде тиш экимидир. Агъам — Муслимов Энвер, Таврия миллий университетининъ къырымтатар филологиясы шубесинде 3-юнджи курста окъуй.

Эв адресим: Акъмесджит шеэри, Абдуль Тейфукъ сокъагъы, 23-юнджи эв.

Тарих (кунь, ай, йыл).

Имза

199-юнджи иш. Иш-весикъаларыны язув къаиделерине риаэт этип, ариза ве озюнъизнинъ терджимейалынъызны язынъыз.

49-юнджи дерс

Къарышыкъ багълы чокъ къысымлы муреккеп джумлелер

Къарышыкъ багънен бирикип кельген муреккеп джумлелернинъ къысымлары эм табили, эм тизме багъ усулларынен бирлеширлер.

Меселя: *Бир бакъасынъ, олар, ерге тиейим-тиймейим деп, уча, бир даа бакъасынъ, дагълар устюнде пейда олалар. (Р.Т.)*

-са, , -са .

Эгер кзоркгузмакъ истесенъ, яхшы биль: меним эллерим ойле пек назлы эллер дегиль, кекирдегинъни бир сыкъсам, билесинъми, къардаш?! (С.Э.)

-се, , , -са, ?!

200-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Чокъ кысымлы муреккеп джумлелерни сечип, багъ мунасебетлерини бельгиленъыз.

Малюм ки, эр бир миллий эдебиятнынъ инкишафы халкъ агъыз яратыджылыгынынъ сыкъы багълы олып, бу яратыджылыкъта халкънынъ акъыл-идраки, онынъ ичтимаий-тарихий, фельсефий, бедий-эстетик бакъышлары, онынъ дюньягъа, этрафтаки алемге бакъышы акс эттирильген ве яхшы омюр, такъдир хусусында асырларнен беслеген арзу-хаяллары теджессюм олунгъандыр.

Фольклорда — халкъ фикрининъ бу инджи данелеринде, шу халкънынъ бутюн лексика зенгинлиги, сёз байлыгы бирлештирильгендир, анджакъ бу терен маналы, бедий, образлы сёз байлыгы язма эдебиятны мейдангъа кетирювде, оны инкишаф эттирювде эсас сила олгъандыр.

Бу джеэттен озюнинъ эм жанр чешитлиги ве эм де мундериджеси джеэтинден гъает зенгин халкъ агъыз яратыджылыгына базангъан кырымтатар эдебияты да мустесна дегиль.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

Метин насыл услюпте язылгъан?

201-инджи иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, чокъ кысымлы муреккеп джумлелерни уйдуруп язынъыз.

1. , , чюнки .

2. , онынъ ичюн , амма .

202-нджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, схемаларнен ифаделенъыз. Токътав ишаретлерининъ къоюлмасыны изаланъыз.

Шу куню акъшамгъа таба койден одаман къайтып кельди. Алимге деп, бир тулуп кымыс кетирген, къонакънынъ кетеджегини эшитип, кейфи пек яман бозулса да, оны тетик ве

тендюрист, кийинген-к'ушанг'ан бир алда аяк' устюнде корип, чок'тан эвлядыны беклеген бабалардай к'уванды. Демек, Алим кене атк'а минеджек, кене зенгинлернин' от'лерини патлатып, ёк'сулларнын' коз'яшларыны силеджек!

Ятсы мааллеринде одаман мусафирлерге ве чобанларг'а бирер мешребе к'ымыс улештирип, эрте-ярык' ятмаларыны, сабаг'а як'ын Алимни озг'армаларыны теклиф этти. Озю исе, джылк'ыдан кетирильген джюйрюкни эгерлеп азырламак' ичюн, к'оштан чык'ты. Мас-мавы кок к'уббеси алтын йылдызларнен безенген эди, орталык' чым-чырт, кимерде бир чырчырмазинлер чырылдап алалар, лякин ат эгерленген арада, к'артнын' мергин коз'лерине дере беттен келеятк'ан к'аралты чалынды. Мегер, Абдуразак' экен.

(Ю. Болат)

203-юнджи иш. Ашаг'ыда берильген джумлелерни ок'унг'ыз. Чок' к'ысымлы сойларыны кочурип, чешитлерини бельгиленг'из.

1. Бу вак'ытк'адже Айшенин' юрегинде далг'аланг'ан ве тышк'а атылып чык'маг'а имк'ян араг'ан сын'гырсыз к'уванчы, бирден онын' юзюнде парылдады, эля коз'лери йылтырады, бетинде шырнык'лы тебессюм ойнады ве о, ич бир себепсиз, шадлык'нен кульди. (Ю.Б.) 2. К'уршун т'юсю кокнин' тереклерине сак'ланг'ан кунеш кимерде корюнип ала, амма онын' нурлары энди ерни, адамларны к'ыздырмайлар. (А.О.) 3. Азиз бир к'ач кунь ичинде зынджырыны тапып келеджегини сёйледди. (С.Э.) 4. Бу манзараны корьген талебелер шаштылар, бир-биринден бойле алнын' сеbebини сорап башладылар. (А.О.) 5. Ана не япмак'ны бильмей, скемлеге отурды, бу арада коз'лерине к'аршыда дивар т'юбюнде тург'ан сефер торбасы чалынды. (У.Э.) 6. Мерьем титсиреп, кери чекильди, коктеки айг'а бак'ты — ай яваштан чырай сытып, дераль булутлар ичинде бог'улды. (Ю.Б.) 7. Кунеш к'ыр артына айланып, даг'лардан етип кельмекте олг'ан гедженин' к'аранлык' сымасы ашаг'ыларг'а эне башлаг'анынен, онын' к'орк'усы теляшк'а чевирильди. (Ю.Б.) 8. Лякин мына, баарьден берли ойланып кельген уютлер энди иджра босаг'асында олг'анда, бирден ельнен сувурылып алынг'ан киби, эписи бошк'а чык'ты, хош хаялларыннан ялын'ыз бир хатырлав к'алды. (Ю.Б.) 9. Ель о к'адар куч'лю, о к'адар адалетсиз баш котерген, коз' ачып юрьген ёлак'ны, аяк' баск'ан ерин'ни корьмеге мумк'юнат ёк'. (С.Э.) 10. Юреги ойле сык' ура башлады ки, дерсинь, шимди кокюс к'афеси ичинден чык'ып кетеджек. 11. Ава сыджак' олса да, денг'изден эскен хош, салк'ын ельчиктен сыджак' дуолмай. (Э.А.)

204-юнджи иш. Берильген схемаларгъа эсасланып, чокъ къысымлы джумлелер уйдуруп язынъыз.

1. , , амма .
2. , ве , онынъ ичюн ○ .
3. , чюнки ○ , лякин .

205-юнджи иш. Чокъ къысымлы муреккеп джумлелернинъ багъ васталарыны анълатынъыз. Табили чешитлерини схеманен корьсетинъыз.

1. Бу вазифени эда этсек, эки голь арасындан ёл ачыладжакъ, бизим къысымлар илери кетеджеклер. (М.Аб.) 2. Къокъусы тап шу дередже барды ки, ишке кеткен ёлу Анифенинъ эви огюнден кечсе де, онынъ козюне, онынъ юзюне илишмейим деп, шимди айланма ёлдан къатнай. (Ю.Б.) 3. Дагъларда къар иресе, я да ягъмурлар башласа, кичкене озенлер, сайлар ве дерелерден селлер акъса, олар эписи Сыр-Дарьянынъ багърына келип къошулса, ве, о, мисли олмагъан ташкъынгъа айлана. (С.Э.) 4. Муждаба биле ки, Ислям озю башкъа тюрю арекет этмеге акъкъы ёкъ, онынъ ичюн истер-истемез кельген ерине къайтмакъ къарарында эди. (Р.Т.) 5. Бекир Асанович чапып кирсе, не корьсин: чайникнинъ къапагъыны шатырдатып, був фышкъыра, къазандан исе тютюн чыкъа. (Э.А.) 6. Бизлер ойле эвлер къурмалымыз ки, гуя о эвлерде кендимиз яшайджакъмыз, чюнки анда яшайджакъ адамлар да бизлер киби адий ишчилер, эмекчилер, бизим шеэримизнинъ адамлары. (И.П.) 7. Мен шемшекнинъ эр бир шатырдысындан сонъ, абдырап уянам ве козь къапакъларымны ачмагъа тырыша эдим, лякин муче зайыфлыгъы къуш къанатлары киби козьлериме эне, ве мен, зайыфлыкъкъа берилип, насылдыр бир тегиз ве сытыкъ ялыларгъа ялдар киби арекетсизликке къалыр эдим. (Э.Ал.)

206-нджи иш. Чокъ къысымлы муреккеп джумлелерни окъуп, чешитлерини бельгиленъыз. Берабер табиленген ве къарышыкъ багъ вастасынен тизилип кельген джумлелерни схеманен корьсетинъыз.

1. Эгер вазиет денъишкен олса, телефон этинъ, эвде олурым. (С.Э.) 2. Энди сагълыгъым ве кучюм яваш-яваш ерине келе

башлады, лякин юкъу манъа ич де аман бермей: мен гедже-куньдюз юкълайым. (Э.Ал.) 3. Мен къавгъагъа чокъ къошулмай эдим, чюнки, «оксюз» деселер, пек ынджына эдим. (Ч.А.) 4. Эгер де шу къуш олмагъан олса, пыштавда эки къуршун даа къаладжакъ, о эки къуршун исе эм меним ве эм де янымдаки адамнынъ башына етеджек эди. (Э.А.) 5. Олар ракета ташлайлар амма, бизим якъынлашкъанымызны корип оламайлар, чюнки биз къар ичинде комюлип суйрелемиз. (М.Аб.) 6. Бир къач куньден берли бу тарлалар бом-бош эдилер, оларда адам корюнмеди, машиналарнынъ давушы да эшитильмеди. (Ю.Б.) 7. Сизге бир риджам бар: эгер бизнен хызмет этмек истесенъиз, бизим баракъга кочюнъиз. (Ш.А.) 8. Дженкте кими ольди, кими сагъ къалды, базылары дженкнинъ бутюн ёлларыны кечти. (С.С.) 9. Инсанда ойле бир теэсурат догъа ки, зан этерсинъ, муджизе олып кечти. (Э.Ал.) 10. Кок ойле гудюрдеди, ягъмур ойле тёкюльди ки, гуя къаялар авдарылды, денъиз саиллеринден чыкъты. («Йылд.») 11. Эгер кокте эр даим кунеш олса, эгер ер устюнде тек байрам ракеталарынынъ гудюрдиси ве балаларнынъ шенъ кулюкюси эшитильсе, не къадар гузель олур эди. (Э.У.) 12. Меселе шундан ибарет эди: беллидир ки, мен чокъ вакъыт айдавджы олып чалышкъанымдан, машина идаре этюв къаиделерине алышып къалгъан эдим. (Э.У.)

207-нджи иш. Эдебият дерслигинъизден бир къач чокъ къысымлы джумлелерни тапып, дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

51-инджи дерс

208-инджи иш. Чокъ къысымлы муреккеп джумлелернинъ чешитлерини ве багъ васталарыны бельгиленъиз. Дередже табиленген ве къарышыкъ багъ вастасынен тизилип кельген джумлелерни схеманен коръсетинъиз.

1. Адлары бир олса да, табиатлары бам-башкъа: биринджиси пек саде бир адам эди, Исмаиль сабалары онынънен корюшмеге ашыкъа эди, бусы, десенъ, гъает индже ве табиатсыз бир адам. (Ю.Б.) 2. Заит иддетликнен аякъкъа къалкъты, о, тикен чалысыны къолуна алып, оны Талаятнынъ башы устюнде ойле айландырды ки, эгер ашагъы пусмагъан олса, бетине, бойнуна тийип, эр ери ал-къан оладжакъ эди. («Йылд.») 3. Чюрюк агъач сагълам агъачкъа къарыштымы, къыймети аксиле, бундан орман болюгининъ ишчилери буюк зарар коре. (Ч.А.) 4. Фиданенинъ

фааллиги ве авеслиги Сусанагъа буюк умют бере, чюнки о, яхшы биле ки, булар эписи экимнинъ къойгъан эмегининъ бош кетмегенине ве хастанынъ файдасынадыр. (Ч.А.)

209-унджы иш. Джумлелерни окъунъыз. Чокъ къысымлы муреккеп джумлелернинъ чешитлерини тайинлеп, синтактик талиль этинъиз.

1. Оларнынъ бир чокъ цехлери аля даа йыкъынтылар ичинде олса да, бир чокъ шахталар сувгъа гъаркъ олып яткъан олсалар да, санайы аякъкъа турып башлагъан эди. («Л.Б.») 2. Техника олмаса, ишлемеге акъай къолу къалмаса, анбарлар бошап кетсе, укюмет къайдан алып береджек санъа. (Ч.А.) 3. Лякин сёзюнден бир кереден къайтса да, олмайджакъ, чюнки Мемет акъай шимдилик индемей турса да, бутюн вакъыт оны озюнинъ оппа козьлеринен ашай. (Ю.Б.) 4. Бойле шей де корьмеген эди: эгер Гульсюм озю етиштирип оламаса, онъа къызлары ярдым эте тургъанлар. (Э.А.) 5. Бугунъ яхшысынъ амма, ярын барып да кунюм къарарса, сенинъ манъа насыл бакъаджагъынъны къайдан билеим? (Р.Т.)

210-унджы иш. Чокъ къысымлы муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Бир акъшам, одамда чалышяаткъанымда, ичериге кирдинъ, яваштан масама якъынлашып, элинъни омузымнынъ устюне къойдынъ. Башымны котердим, яшаргъан киби корюне эдинъ, козьлеринъден бахт таша эди. Бал айындаки бир келин киби эдинъ, бетинъни ильк кере бойле гузель коре эдим. Бакъышынънен, козьлеринънинъ парылтыларынен, дудагъынъны азачыкъ букип кулюмсиременънен бираз да оджапче Акимовагъа бенъзей эдинъ. Ах, анам! Джанынънынъ татлылашмасына, бетинънинъ гузеллешмесине себеп — Къызылташмы? Къызылташкъа кет, анам! Танъры сенинъ хайыр дуаларынъны динъледи, ёлунъны ачты. Невбет бизге де келир, сен бар, анам! Вапурнен кет! Денъизден Къызылташынъа бакъ; севин, джош, агъла, корьгенлеринъе гонълюнъни ач. Къызылташ манзаралары иле индже безеклер орип, юрегинънинъ ичине сакъла. Кет, анам, кет! Къызылташ сени тылсымлайджакъ. Сакъсагъанлар санъа бааръни мужделейджеклер, йылдан йылгъа гонълюнъде эр баарь бадем тереги чечек ачаджакъ, бостанынъ ешереджек, Пилибашы багъы ешереджек. Кет, анам!

Омуз-башымны сыкътынъ, элинъни элим ичине алып, янагъыма бастырдым, элинъ — сым-сыджакъ.

(Дж. Дагъджы)

211-инджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъыз.

Мени сонъки вакъытта, дерсинъ, денъиштирдилер, озь-озюмни анълап оламайым, аджеба, не ола манъа? Текмиль раатлыгъымны джойдым, кунь бою озюме ер тапалмайым, анджакъ, акъшам устю, кунеш къонгъанда, пек тарсыкъам, къальбим инълей, юрегим сызлай. Дерсинъ, кимнидир ынджыткъаным, кимнинъдир огюнде къабаат ишлегеним. Къулагъымда дертли къавал авасы янъгъырай, гонгълюмни тепрендире. Азбарда балалар зий-чув чашкъалайлар, оларнынъ, беяз къагъыт киби, темиз бетлеринде зерре къадар кедер ёкъ, меним исе ичим-багърым янып-куе... Асрет атешинде булунам, сачларым чаларгъан бу куньде анамны ве анамнен берабер кечкен девирни арзлайым. Пенджерем артында оськен эрылгъан уфачыкъ, мос-мор йылдызчыкъларгъа бенъзеген чечеклер ачкъан, онынъ ачыкъ пенджеренден эв ичине йылгъан баарь къокъусу инсанни сархошлата.

(Т. Халилов)

52-нджи дерс

212-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Багълайдыжылы табили муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъыз, оларнынъ теркибинде ишлетилген замирлерни, нисбетлешкен сёзлерни, багълайдыжыларны къайд этинъыз, маналарыны анълатынъыз.

1. Олар ойле къокъуйлар ки, узип огюнъе такъмагъа къызгъанасынъ. (Б.В.) 2. Раатлыкъ куню олса да, мектепте оджалар, талелелер ве башкъа адамлар топлангъанлар, олар, янъы хаберни текрар-текрар эшитмек ичюн, кельгенлер. (Дж.А.) 3. Исмаильнинъ чырайы асыл да денъишмей, гуя ич бир шей олгъаны ёкъ. (Ю.Б.) 4. Реис тааджишленмеди, чюнки Нияр онъа бу сёзни эвель, айткъан эди. (У.Э.) 5. Бахыткъа иришмек къыйын, чюнки инсан къанатлы къушкъа бенъзей. (У.Э.) 6. Акъшам иштен къайтып кельсе, эвде кимсе ёкъ. (И.П.) 7. Ким озюнинъ джесюрлигини сынап бакъмагъа истесе, о, барып, Къадырны къакъыштыра эди. (Р.М.-н.) 8. Чевирилип бакъсам, гъайып олгъан. (С.С.)

213-юнджи иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, чокъ къысымлы муреккеп джумлелер уйдуруп, язынъыз.

1) ве , сонъ , чюнки .

2) , шу себештен , лякин .

214-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

«Челюскин»де ильмий ишлер яш физик Факидов тарафындан планлаштырылгъан ве тешкилятландырылгъан эди. О, гемининъ кевдеси ве онынъ базы къысымларынынъ бузлар арасындан кечкенде, къавийлигини тешкере эди.

Факидов экспедициягъа Мурманскте келип къошулды, озюнен барабер геми кевдесининъ деталлерине етеджек микъдарда аппаратлар алып кельди. О, рейс девамында гемининъ сексенден зияде нокътасына алетлер ерлештирди, ве, бойледже, темиз сувда, бузлар арасында, ве, ниает бузларнен ськъылгъанда эм де бутюн къышлав девамында геми кевдесинде пейда олгъан бозукъларнынъ характерини белгиледи. Онынъ не заман юкълагъанынен меракъланып башладыкъ. Ибраим гедже ве кунъдюз геми трюмындан чькъмай, о, алетлерни козете, косьтеришлерини къайд эте.

(С. Нагаев)

215-инджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Къырымтатар иджрет эдебиятынынъ векиллеринден бири — Мемет Севдияр, Къырымда догъып, озюнинъ биринджи эсерлерини Къырымда язып башлагъан олса да, онынъ иждады иджретте девам эте.

Белли олгъанына коре, о, Романиянынъ Костендже шеэринде «Ферман кельди», Австриянынъ Вена шеэринде «Ватаным узакълай» киби шиирлерини яза.

Ватанына асретлигини о, бойле сёзлернен ифаделей:

Севимли Ватаным кунъ-кунъден узакълай,
Огюмде эм сувукъ, эм сагъыр бошлукъ,
Сагъымда-солумда ер ве кок эп агълай,
Къальбимде-къаранлыкъ, кене де бошлукъ...

1945—1946 сенелери о, «Миллет эли», «Аппенинъ дагълары», «Азиз миллетиме», «Юрек агълай», «Достума», «Агълама, бульбуль», «Сагъынув» ве «Миллий матем» киби, шиирлерини

яза. Бу шиирлерде о, узакъта къалгъан достуны сагъынып къайгъыра, Ватанындан сюрдюн олунгъан миллетини шаир бойле сёзлернен рухландыра:

Дешетли бир хабер солукъсыз кельди де
Зээрли окъунен юрегим якъты.
Зеиним фелекнинъ аджджысын бильди де,
Козюмден буллурли козьяшы акъты.

Бу къара хаберге аизар чекмесенъ,
Эй, къардаш, Акъ сени ич афу этмез.
Эгер сен бу кунъде башынъны эгмесенъ,
Бир даа ич кимсе седждеге кетмез.

(Эдебият дерслигинден)

53-юнджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Ресмий иш услуби. Протокол

Къаиделерни текрарлангъыз!

Протокол — бир де бир топлашув, мушаверенинъ кетишаты ве нетиджелери. Тизимине коре, протоколлар учь тюрю ола:

- 1) къыскъа (музакере этильген меселелер языла, иштиракчилер ве къабул олунгъан къарарлар къайд этиле);
- 2) толу (музакере этильген меселелер къыскъадан изалана);
- 3) стенографик (топлашув иштиракчилерининъ эр бир сёзю ве арекети языла).

216-нджы иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, насыл услупте язылгъанларыны къайд этингиз. Джевабынгъызыны исбатлангъыз.

I. Илян.

10-унджы март, салы куню, саат 15-те 9-ынджы сыныф талелерининъ топлашувы оладжакъ.

Сыныф ребери.

II. Повесть — эпик джыныснынъ чешити сайыла. Омюрге олып кечкен адисе-вакъиалар повестте этрафлыджа ве кенишче

тасвирлене. Повестьнинъ колеми икяеден баягъы буюкче ола. Повестте баш къараманнынъ сымасы кениш ве тафсилятлы айдынлатыла. Языджылар повесттеки къараманларнынъ сымасыны тасвирлемек ичюн эсерде бир чокъ ярдымджи персонажларнынъ сымаларыны да яраталар. Къараманларнынъ ички дюнъясы, оларнынъ дюнъябакъышынынъ илерилеви тафсилятлы тасвир олунгъан повестьлерге психологик повесть дерлер.

(Әдебият дерслигинден)

III. Тах-тахкъуш мааллесини... анда, язда чешме башында куньлер бою зий-чув олып юрьген чөмезлерни тасавур эттим. Лякин Эльмазны хатырлап оламадым.

— Сиз койни эрте терк этингиз... шубәсиз, адамларнынъ чокъусыны унуткъандырсынъыз! — деди къыз. Элине кичкене, суйрю ташчыкъ алды, огюндеки сылакъ къум устюнде эки урькечли деве кыяфети чызмагъа тутынды, козьлерини ресимден узьмей, деди:

— Дөрт йылдан сонъ мен озюм де кеттим. Шеэрде ишледим. Окъудым, эким олмакъ истедим.

— Ве... олдынъыз. Ойлеми? — дедим мен.

— Теәссюф... бизни, йигирми еди къызны, учюнджи курстан алдылар. Эки айдан берли устюмде — шинель, башымда — каска.

— Мында насыл тюштингиз?

— Сизинъ эскадронгъамы?

— Эбет!

— Насыл тюштим...? — къыз теренден кокюс кечирди. — Буны анълатмакъ — кучъ. Тюневин Чубаровкада эдим. Саба бизимкилер немсени койден урып чыкъардылар. Уйле авгъанда, немсе бизни топкъа тутты. Сонъ танклар сюрип кельдилер. Санаев — инат адам. Кери чекильген адети ёкъ. Сабагъадже эвлер харабеге чөкти. Ёллар къангъа, джесетке толды. Батальонда алты адам сагъ къалдыкъ. Демир ёл станциясы бетке къача эдик, шлагбаумда Гипкалов бизни токътатты.

(III. Алядин)

217-нджи иш. Сынфынъызда кечирилген топлашувнынъ протоколыны язынъыз.

МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

(умумийлештирюв ве текрарлав дерси)

218-инджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Насыл джумлелерге муреккеп джумле дерлер?
2. Багъ мунасебетлерине коре, муреккеп джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
3. Багъ васталарына коре, муреккеп джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
4. Тизме муреккеп джумлелер маналарына коре насыл чешитлерге болюнелер?
5. Табили муреккеп джумлелер маналарына коре насыл чешитлерге болюнелер?

Джевапларынъызны мисалернен тасдыкъланъыз.

219-инджи иш. Муреккеп джумлелерни кочюрип, ашагъыдаки тертипте, синтактик талиль этинъиз.

1. Муреккеп джумлелер къач къысымдан ибарет олгъаныны къайд этинъиз.
2. Къысымлар арасында багъ усулыны, багъ васталарыны бельгиленъиз.
3. Къысымлар арасында ифаделенген маналарына коре чешитлерини изаланъыз.
4. Токътав ишаретлерининъ къоюлмасыны изаланъыз.
5. Эр бир къысымыны адий джумле киби талиль этинъиз.

1. Бакъса, базы эвлернинъ этрафында тереклер отуртылгъан, базылары исе бом-бош экен. (Э.Ф.) 2. Мен бу йырны биле эдим, шимди исе оны биринджи кере эшиткен киби олдым. (Э.Ф.) 3. Душмангъа къул олгъандже, азатлыкъ ёлунда янып, куль олмакъ яхшыдыр. («Йылд.») 4. Сиз еринъызге къайткъангъа къадар, эр шей ёлунда олур. (С.Э.) 5. Эки дане дёрт коше пенджеречиктен кирген ярыкъ ве учь дане балабан электрик лампасы янгъанына бакъмадан, онынъ ичи къаранлыкъ эди. (С.Э.) 6. Керчек, олар къуруджылыкъкъа кельгенлеринден берли, Алиме бираз тынчлады. (С.Э.)

220-нджи иш. Ашагъыда берильген тизме муреккеп джумлелерни, уйгъун кельген багълайыджы ве ялгъамалар къошып, керилеме табили муреккеп джумлелерге чевирингъыз.

Иш орънеги:

Баарь кельди, лякин авушыджы къушлар аля даа учып кельмедилер.

Баарь кельсе де, авушыджы къушлар аля даа учып кельмедилер.

1. Ягъмур токътады, амма тереклерден тамчылар тюше эди.
2. Къаранлыкъ тюшти, лякин ишчилер ишлерини девам этелер.
3. Этраф без къарнен къаплангъан, лякин энди баарь къокъусы бар.

221-инджи иш. Метинни окъунгъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этингъыз.

Бу ерде шуны айрыджа къайд этмели ки, Ашыкъ Умернинъ аяты ве яратыджылыкъы акъкъында ильки тедкъикъатчымыз Эшреф Шемъи-заде олды. О, озюнинъ Ашыкъ Умер акъкъында макъалесини та 1969 сенеси «Ленин байрагъы»нынъ 5, 6 ве 17-нджи санларында бастырды, сонъра исе о макъале шаирнинъ «Омур ве яратыджылыкъ» китабына кирсетильди.

Ашыкъ Умер, етмиш яшыны кечкен сонъ, тыш мемлекетлер сеферинден догъгъан ери — Кезлевге къайтып келе ве омюрининъ сонъунадже анда яшап, 1707 сенеси, сексен алты яшында вефат эте. Кезлевде Къалентир бурунында (Карантинная коса) дефн этиле.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

222-нджи иш. Муреккеп джумлелерни окъунгъыз. Токътав ишаретлерини къойып, синтактик талиль этингъыз.

1. Ойле адамлар бар ки тышкъы корюнишине бакъып зенаатыны тайин этмек мумкюн. (Ш.А.)
2. Бирден Гулизарнынъ аячыкълары тарс токътала ве биз экимиз де тургъан еримизде къатып къаламыз. (Э.Ал.)
3. Аякъларым агъыра бутюн те-ним сызлай къызчыкънынъ артындан ич бир вакъыт етип оламайджагъыны анълайым. (Э.Ал.)
4. Гонгълюнъ кенъ олсун тар ерге де сыгъарсынъ (Ат.с.)
5. Къыш кечсин баарь кельсин. (Ч.А.)
6. Коресинъми Анифечигим озьлерининъ бахт-сеадетлерини девлетимизнинъ селяметлигинде корелер. (Ю.В.)

223-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, синтактик талиль этинъыз. Багълайджысыз тизме муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъыз, хусусиетлерини изаланъыз.

1. Джемилевнинъ кьоллары кьалтырады, сесинде сертлик дуюдды. (И.П.) 2. Козьлерини ачкъанда, кунеш кьонгъан, кьаранлыкъ тюшкен эди. (Ш.А.) 3. Яш оджалар Мемет Нузетнен достлашлар, олар онынъ иш услубини огренелер. (С.Н.) 4. Айрапетов башыны юкъары котерди, онынъ назары Сервернинъ козьлеринен чатышты. (Ю.Б.) 5. Чокъ ишлер япылды, зорлукълар аля бугунъ битмеди. (Ю.Б.) 6. Надире башта онынъ не дегенини анъламагъан киби козьлерини бир къач кере юмып ачты, сонъ чырайы агъарды. (У.Э.) 7. Шерфе аптенинъ козьлери атешленди, чересине бирден шенълик орътюльди. (У.Э.) 8. Якъуб онынънен джиддий лакъырды этмеге истеди, Нияр бир шей анъламагъа истемеди. (У.Э.)

224-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, дефтерге язынъыз ве схемасыны тизинъыз.

Фатма этрафкъа хошнутлыкънен бакъты. Агъасы кьорантасынен мында кочип кельгенде бу багъча оськен топракны туз кьаплап, кийик отлар басып ята эди. Асан эртеси куню элине чапа алып чыкъты. Отларны чапалап, юлкъып башлады. Арадан бир афта кечер-кечмез балконнынъ тюбюнде гузель бир ерчик ачты. Оны тегизледи, къазды, суварды. Анда чешит тюрлю фиданлар отуртты, чичеклер сачты. Алма, алманы корип ренк ала, дегенлери киби бу ишни кьомшулары да бегенселер керек, бирер-бирер олар да чыкъып башладылар. Шу йылы эвнинъ артындан, бираз авлакътаки бош ерде балалар багъчасы кьурулды. Асаннынъ эки баласы анда къатнап башлады. Онынъ азбарыны да ешертмек керек. Укюмет озь ишини япа, лякин бу ишнинъ тилинден анълагъан Асан киби ана-бабалар кенардан бакъып турмакъ кереклерми?! Ёкъ, эльбет. Асан анда да етишип барды. Анда да фиданлар отуртмакъ, чичеклер сачмакъ керек олды. Яптылар. Буларнынъ эписи иштен кельген сонъ, яхут да раатлыкъ куньлеринде япыла эди.

(У. Эдемова)

КОЧЮРИЛЬМЕ ВЕ КЪЫЯ ЛАФЛЫ ДЖУМЛЕЛЕР

55-инджи дерс

225-инджи иш. Эр эки тарафта берильген джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер кимге аит олгъаныны бельгиленъыз. Къайсы бир джумледе шахыснынъ нуткъу денъиштирильмезден ифаделене, къайсы биринде — денъишкен шекильде бериле?

«Мен сизге китабым
акъкъында икяе этеджегим»,
— деди яzydжы.

Яzydжы бизге китабы
акъкъында икяе этеджегини
айтты.

Бир де бир шахыснынъ фикрини, мундеридже ве шеклини денъиштирмезден, ифаделеген джумлеге **кочюрильме лаф** дейлер. Бир де бир шахыснынъ фикрини, шекильдже денъиштирип, ифаделеген джумлеге **къыя лаф** дейлер.

226-нджы иш. Окъунъыз. Кочюрильме ве къыя лафлы джумлелерни къайд этинъиз.

1. Азиме анасына: «Дерслеримни яzдым», — деди. Азиме анасына дерслерини яzгъаны акъкъында айтты.

2. Оджа Керимнинъ бабасына деди: «Сизинъ огълунъыз кене дерске кеч къалып кельди». Оджа Керимнинъ бабасына огълу дерске кеч къалып кельгени акъкъында айтты.

3. Фадъме къартана торунына ятып раатланмакъны теклиф этти. Фадъме къартана торунына: «Балам, болдургъандырсынъ, ят, раатлан», — деди.

4. Анам: «Мектюпни почта къутусына ташла», — деп, риджа этти. Анам мектюпни почта къутусына ташламамны риджа этти.

Кочюрильме лафлы джумлелер эки къысымдан ибарет олурлар: **кочюрильме лаф** ве **муэллифининъ сёзю**. Кочюрильме лаф тырнакъ ичине алынып, баш арифнен яzылыр.

227-нджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни кочюрип, муэллифининъ сёзлерини ве кочюрильме лафны къайд этинъиз.

— Хош сефагъа кельдинъиз, огъулларым! Атларынъызны мен озюм гизлерим, — деп, оларны, якъын тувгъанлары киби, джам

софалы буюк бир одагъа алып кирди. — Эй, Гульшерфе, къайда къалдынъ? Эвимизге Алимнинъ озю буюрды.

Олар дивар ястыкълы миндерлерге чёкип отурдылар.

— Бири-биринден мазалы беш огълум бар! — деди къарт къонакъбай макътанып. — Эвли-баркълылар, амма къомшу олып турамыз. Оларнынъ тиллеринде сен сакъыз олдынъ, къардашым. Эгер келип сени озь козьлеринен корьмелерине разы олсанъ, о вакъыт мен шимди оларны...

— Озюнъиз ольчеп бичинъ, мухтерем къонакъбай, сизге зарар кельмейджек олса, буюрсынлар...

(Ю. Болат)

228-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Кочюрильме лафнен муэллиф сёзлери арасында олгъан багъ мунасебетини анълатынъыз.

1. Къадыны ве къыз къардашы: «Аркъадашларынен кезинсин бираз. Гонъюль сыкъынтысы дагъылыр», — дедилер. (Р.М.)

2. О, чайдан сонъ мешин чантаны ерден алып: «Ильзар ханым, мынавы «зембильдеки» шейчиклернинъ меселесини озюнъиз бакъсанъыз», — деп, кулюмсиреди. 3. Бу меселеде койдешлернинъ фикри — муим. «Мен де ойле тюшюнем», — деди реис. (Ш.А.)

4. «Экинджиде, комюр яна», — деп, джекире о, диспетчерге, — козьлеринъиз къайда? Отрядны чагъырынъыз! Тез!» (Ш.А.)

5. Устюне гъурбет урбалары киерек, Кёр огълунунъ озю де келе ве джыйылгъан адамлардан: «Бу насыл джыйын? Бу халкъ нени сейир эте?» — деп, сорай. (Дес.) 6. Къыз шу арада Къозукюрпечнен сёйлеше ве онъа: «Меним анамнен бабам бир айлыкъ мусафирликке кетеджеклер, о вакъыт мен санъа хабер этермен, сен келирсинъ», — дей. (Дес.) 7. «Къыш чиллесинде лялени къайдан таптынъ?» — деп, сорады. «Севги сыджакъ олса, ляле къыш чиллесинде де ача экен», — деди Ильяс. (М.А.)

229-инджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни кочюрип, муэллифининъ сёзлерини ве кочюрильме лафны къайд этинъиз.

Такъ, такъ, такъ. Къапу къакъылды ве онынъ артындан: «Зейнеп», — деген эркек сеси эшитильди. Зейнеп агъасынынъ сесини таныды ве къуванчнен:

— Къапу ачыкъ, кир! — деп сесленди.

Асан къардашынынъ тёшек хастасы экенинден хабери ёкъ эди. Бу себептен оны тёшек ичинде корьгенинен:

— Энди экинди маали олды, аля даа ятасынъмы, Зейнеп? — деди.

— Ёкъ, агъа, бираз кейфсизим. Хош кельдинъ. Артынъда бала-чагъа сеси эшитильмей, ёкъса бир озюнь кельдинъми?

— Сагъ ол, Зейнеп, ялынъыз кельдим, сайылам. Сени бир корип кетейим, дедим. Эвеля эллеримни чайкъайым да.

Асан ашханеге кирип чыкъты, даа шимди ювгъан ве яхшы сюрткен элининъ артыны Зейнепнинъ манълайына токъундырды.

— Не олды, кадым? Хайыр ола. Сыджагъынъ ёкътыр, амма.

— Къулакъ асма, агъа, бир алсызлыкъ, иште. Озюнь не япасынъ, Сюдюс, балалар яхшылармы?

— Э-э, джумлеси яхшылар, селям эттилер, деп оламам, чюнки мында кельгенимден хаберлери ёкъ.

— Мында насыл тюштинъ, ёкъса ишинъни быракътынъмы? Кель якъынджа отур, черенъни корейим.

— Джемаат ходжалыгъынъызгъа бир ёлджуны кетирмек керек олды. Фырсатны къачырмайым, дедим.

— Пек яхшы якъансынъ, агъа, сени корип чокъ хошнуд олдым.

(М. Севдияр)

56-нджы дерс

Кочюрильме лафлы джумлелернинъ тизилуви ве язылувы

Джедвельге бакъып, кочюрильме лаф ве муэллифининъ сёзлерининъ ерини бельгиленъиз. Токътав ишаретлерининъ къююлувына дикъкъат этинъиз.

Оджа тале-белерге айтты: «Китап-ларынъызны ачынъыз».	«Дикъкъатнен окъунъыз», — деди оджа.	«Шимди исе, — деди оджа, — инша язаджакъ-мыз».	Дерс башында оджа: «Халкъымыз къараман-лары акъкъында язаджакъмыз», — деди.
--	--------------------------------------	--	---

Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафтан эвель кельсе, ондан сонъ эки нокъта къоюлыр, кочюрильме лаф исе буюк арифнен язылыр, тырнакълар ичине алыныр, сонъ токътав ишарети къоюлыр.

Кочюрильме лаф муэллифнинъ сёзлеринден эвель кельсе, тырнакълар ичине алынып, виргуль ве тире къоюлыр. Муэллифнинъ сёзю кичик арифнен язылыр.

Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафнынъ ортасында кельгенде, бутюн джумле тырнакълар ичине алыныр. Муэллифнинъ сёзлери эки тарафтан виргуль ве тиренен айырылыр.

Кочюрильме лаф муэллифнинъ сёзлери ортасында къалса, ондан эвель эки нокъта къоюлыр, тырнакълар ичине алынып, ондан сонъ виргуль ве тире къоюлыр. Муэллифнинъ сёзлери кичик арифнен девам этилир.

230-инджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафнен кельген джумлелерни сайлап, оларнынъ язылувыны изаланъыз.

Амет уянгъанда, анасы Насибе: «Саба шерифингъиз хайырлы олсун! Буюрынъыз!» — деп, сабалыкъ къаве бермекте эди.

«Саба шерифингъиз хайырлы олсун!» — деди Амет де, софагъа чыкъып, анасы-бабасынынъ къаве ичип отургъанларыны корьген сонъ.

«Эвалла, огълум! Балабан акъай ол! Сангъа да сабалар хайыр олсун!» — ана ве баба, азбаргъа чыкъаяткъан Аметнинъ артындан ифтихарнен бакътылар.

(Р. Фазыл, Л. Софу)

231-инджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерден, муэллифнинъ сёзлерини къошып, кочюрильме лафлы джумлелер уйдуруп язынъыз.

1. Акъмесджит аэропортына учакъ саат он бирде къонаджакъ.
2. Сагълыкънен бар, къызым, огъурлы ёллар олсун. 3. Амет-Хан Султан майданына насыл бармакъ мумкюн? 4. Балалар, имтианларгъа азырланмалы! 5. Сизни догъгъан кунюнъиз иле хайырлаймыз. Узун омюр, къавий сагълыкъ, бахт-сеадет, ниетлерингъизге етменгъизни тилеймиз. 6. Эв вазифелерини беджердингъизми? Ерингден турып, джевап бер! 8. Бутюн ишлерингизде Алла ярдымджы олсун!

Муэллифнинъ сёзю ве кочюрильме лафнынъ ерине коре джумлелернинъ язылувыны ашагыдаки схемалар узьре косьтермек мумкюн:

М: «К».	«К», — м.	«К, — м. — К».	М: «К», — м.
М: «К?»	«К?» — м.	«К, — м, — к».	М: «К?» — м.
М: «К!»	«К!» — м.	«К! — м. — К».	М: «К!» — м.
Муэллиф- нинъ сёзлери кочюрильме лафтан эвель	Муэллиф- нинъ сёзле- ри кочю- рильме лаф- тан сонъ	«К?» — м. — К». Муэллиф- нинъ сёзлери кочюрильме лафнынъ орта- сында.	Кочюрильме лаф муэллиф- нинъ сёзлери ортасында.

М, м — муэллифнинъ сёзлери;

К, к — кочюрильме лаф.

232-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сайлап, талиль этинъиз: муэллифнинъ сёзлерининъ ерине бельгилеп, джумлени схеманен ифаделенъиз.

Эким къыз, конвертнинъ ашагысында арбий номерини ве «Ф. Алимов» имзасыны корип, кулюмсиреди, басамакълардан юкъары чапты. Айдын коридорда толу вуджутлы, халаты, феси сачлары да акъ адамнен къаршы-къаршыгъа расткелишти:

«Селям алейкум, Раим агъа!» — деди.

Алейкум селям, бавурым! — ногъай юзьлю киши ашыкъып сёйленди: «Ильзар ханым, сизни беклеп турамыз. Риджа этем, бу якъкъа, — о къаверенки дермонтин устюнде «Баш эким» язылы къапуны ачты, — киринъиз», — деди.

Ичериде дёрт-беш эким къызгын лакъырды эте эдилер. Раим агъа: «Хирургия болюгининъ башы кельди, меслекдешлер. Ильзар Эмировнанынъ фикрини де динълейик де, сонъра, тез девалав ишине кириширмиз, — деди ве хирурггъа кенъешювнинъ асылыны анълатты. — Ярым саат алдын Акъкъале шеэрчигининъ «Аджеле ярдым» вертолётты балыкъчыларда командировкада булунгъан бир ильмий хадимни агъыр алында алып кельди».

(Р. Мурад)

233-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Там олмагъан ве азаларгъа болюнмеген джумлелерни сечип, дефтерингизге язынъыз. Агъзавий шекильде оларнынъ хусусиетлерини изаланъыз.

— «Терджиман» йигирми еди йылдан бери яшамакъта, — деди Исмаил эфенди, ифтихар иле. — Не зан этесингиз, онда намус-ырыз ёкъмы?

— Бар... шубесиз! Амма экисинде эмель бир дегиль. Абдурешид Медиев курешти.

— Ким иле?

— Чаризм иле!

— Курешти... енъдими? — муаррир бираз иддетленип сорады. — Енъе билirmi эди?

— Ёкъ. Енъип оламады, — деди Токътаргъазы. — Енъмек ичюн чокълукъ ве бирлик керек.

— Енъмек ичюн кучъ керек, — дие итираз этти Исмаиль эфенди. — Биз зайыфмыз. Император азретлери кучълю.

— Император, шубэсиз, бизден кучълю, — деди Усеин оджа, яры кинае тарзында, — амма зайыф халкълар бирлешселер, кучълю императорны енъе билirлер.

— Бирлешселер!.. — эв саиби мусафирнинъ сёзюни аджизликле текрарлады. — Бирлешмек ичюн анълы олмакъ зарур. Бизде анъ ёкътыр. Биз кериде къалдыкъ... чюнки джиалет къафамызы къурутты, козьлеримизи багълады. Илери халкъ олмакъ ичюн, окъумалымыз. Мутеракъкъый бильгилер ве фикирлер иле таныш олмалы, онлары кенди дилимизе накъиль идип, кенди мектеплеримиз, медреселеримизге кирдирмеге чалышмалымыз!

(Ш. Алядин)

234-юнджи иш. Кочюрийме лафлы джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Сырасыны тюшюрюп Сиз Эсманы чокътан билесизми? деп, сорадым. Къарт еринден турды. Ири суекли сьджакъ элини тизиме къойып Не ичюн сорайсынъ? деди. Меракъланам дедим. (М.А.) 2. Сусанна, козьлерини доландырып, бир анъ тюшюнген сонъ Хатырлайым деген манада башыны эгильтти. Энъ зияде санъа тесир къалдыргъан ангиси эди деди Чешмеджиева, карточкаларны къарыштырып. (Ч.А.) 3. Наджие! деп, кыгчырды о. Бу якъларгъа насыл келип тюштинъ? Мен огълума кельдим деди о, козьлеринен Толкъунны косътерип. (С.Э.) 4. Онынъ тюшюнджелерини Мустафанынъ давушы больди Усеин агъа,

мусафирни къаршыла! (Ю.Б.) 5. Олур... Олур... мусафирлер бир агъыздан джевапландылар. Олардан несиль сюреджек тель де онъ олсун деп, джылмайды той агъасы. (Ю.Б.)

57-нджи дерс

235-нджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, токътав ишаретлерининъ кьоюлувыны изаланъыз.

— Деде, гогте учан къушларын къанатларыны гунеш чиркитмейми?

— Бильмиш ол, юкъарыда ава серин, юдже дагълар тѣлесинде гиби серин ола, — иляве этти къартбабам козьлерини юмып. Табийй ки, къартбабам догъма таракъташлы олгъаны ичюн таракъташ шивесинде лаф эте.

— Къырымда юксек дагълар вармы?

— Не дейсинъ сен! — къартбабам козьлерини ачып, манъа бакъты. — Э, сен даа балайдынъ, кучюкдинъ, бильмейсинъ де. Таракъташынъ генди ады — дагъ ады. Дагънынъ уджю таракъ анъдыргъаны, тарагъа бенъзедиги ичюн, дагънынъ этегинде ерлешмиш кою Таракъташ демишлер. Коюн этрафы да дагъ. Я Бакъаташ? Оны горьсенъ шашарсынъ! Балабан къурбакъа къая тѣлесине тырмаша... Йыллер, асырлар бою эп тырмаша... Муджизе!

— Къырымнынъ энъ юксек дагъы ангиси?

— Ангиси олсун! Чатырдагъ, эбет! Чатырдагъ — Къырымнынъ гобеги. Къырымнынъ мешъали! — гъурурле тасдыкълады къартбабам, дерсинъ Чатырдагъ — шахсен кенди дагъы.

Эр вакъыт бойле, иште. Догъмуш Таракъташыны анъдымы, илле эеджанланыр, бир сигар якъар. Шимди де шай. Акъырын элини джебине сокъты ве тютюн кисесини чыкърды.

(Т. Халилов)

236-нджы иш. Кочюрильме лафлы джумлелерни къулланып, «Тарих имтианында» серлевалы диалог тизинъиз.

237-нджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Бир маальде омузымны кимдир силькитти. Козьлеримни ачтым. Топракъ полда, тобан устюнде, узун йырмачлы шинель

астында ятам. Башым тьюбюнде планшет. Янашамда чызмаларым, кылычым.

Аякъ уджумда киши тамшанды. Сонъ оксюрди. Мен котерильдим.

— Капитан сизни беклей, — деди Аджы-Муса, ченъгесини котерип, пенджерени косътерди. — Анда... азбарда.

Тез-тез кийиндим. Тышары чыкъмакъ ичюн къапугъа догърулгъан эдим, старшина гурс этип, тобан узерине йыкъылды, тынып къалды. О, гедже гарнизонда невбетчи эди. Юкълагъаны ёкъ.

Азбарда къапакъланып яткъан хамур текне устюнде полк штабынынъ башлыгъы Гипкалов отурмакъта эди. Онынъ гурь къашлары огге зияде узангъан, арыкъ, тар чересини уфакълаштыргъанлар.

Кенарда, тал чубукъларындан орюли къора янында юксек кыыз тура. Устюнде эски солдат штаны. Сагъ балагъы тизден йыртыкъ. Гимнастёркасы устюнде тузлу тер лекелери. Ерте, аякълары уджунда, кызыл хачлы ешилъ чанта. Къафасында не тюшюндже бар, бильмейим... Козълери узакъкъа, беллисиз бошлукъкъа манасыз алда бакъмакъталар.

Ягъмур токътагъан. Эвлер ве чёллер узерине кунешнинъ акъчилъ шавлелери сачылмакъта. Ава къуршун киби агъыр ве салкъын.

(Ш. Алядин)

238-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Язылув услубини бельгиленъыз. Муреккеп джумлелерни ве кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, кочюринъиз ве синтактик талиль этинъиз.

Кенъ-къулан чёльде бири-бирине суйкенип яткъан къойлар къабир тынчлыгъы ичинде эдилер. Оларны борю-богъарлар къаравуллайлар. Борю къокъусыны сездилерми, шу анъ яйгъара къопарып, чобанларны уянталар, озълери де ябанийлернинъ артындан къувып кетелер.

Сааръгедже даа баягъы вакъыт бар. Къарт, ешилъ отларгъа чёкип, бир чырым юкъу аладжакъ олса да: «Ернинъ де къулагъы бар, бу пич бала мында нафиле кельмегендир», — элесленювинен башыны ыргъагъына эгип, аякъ устюнде ойларгъа далды. — Пек инат адам экен бу табиб», — деп, кулюмсиреди. Хызмети ичюн адалгъан бир къач къойны бугунъ онынъ эвине айдаджакъ олса да, Аджы-Мурат: «Ёкъ», — демектен, — възгечмеди. «Алим халкъ огълудыр. Хызметим онъа элял олсун», — деди. Ойле

амма, атылган окъ, берильген сёз кери къайтырмы? «Саба ола — хайыр ола, къойларны эвине озюм айдап барырым...»

(Ю. Болат)

58-инджи дерс

239-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъыз.

— Анам иле корюшмегендже, бир-биримизге ябанджымыз.

— Деми сенинъ чантанъда кичкене бир бурум корьдим. Ананъа эдие алгъандырсынъ?

— Ёкъ. Анда меним алетлерим бар. Бир доктор ичюн лязим олгъан алетлер.

— Сен докторсынъ демек?

— Эбет, ойле бир шей.

— Гузель, чокъ гузель. Бир докторнен таныш олгъаныма мемнюним. Айды, эйиликлер ичюн...

Джафер софра башында Асаннынъ асылында инсангъа якъын бир адам олгъаныны анълады. Бу шей араларындаки чекингенликни ёкъ этти. Асан да йигитке сыджакъ бакъа эди.

— Шимди ананъа кетесинъ, амма, ич олмагъанда онынъ адыны билесинъми?

— Билем, эбет. Инсан озь анасынынъ адыны бильмезми?

— Даа бираз эвельси: «Бильмейим», — деген эдинъ де.

— Бильмей эдим, амма, бильдим. Бильген сонъ исе оны корьмек ичюн, ёлгъа чыкътым.

— Ады недир? Бельки таныйдырым?

— Сен шеэрли бир айдавджысынъ, оны къайдан таныйджакъсынъ?

— Танымасам биле, буны айтмакъ бедавадыр. Айт, бакъайым.

— Мадамки, пек меракъланасынъ, айтайым. Онынъ ады Зейнептир.

Асан бирден тюшюнджеге далды.

(М. Севдияр)

240-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, токътав ишаретлерини догъру къойып, дефтерге кочюрип язынъыз.

Эки дост шу геджени тынчлыкъта кечирдилер. Экинджи куннинъ сааринде Алим ве Миша, къонакъбайнынъ устра пычагъынен

бири-бирининъ сакъалыны алып ве онынъ огъуллерындан джыйыштырылып кетирильген урбаларгъа къушанып, ёлларына ич бир маниасыз реван олдылар. Губернаторнынъ теляш къопа-рыджы эмирлери даа бу якъларгъа келип етмесе керек. Олар, увалар ве энишликлер ичинден, чёллер ортасында котерилип тургъан тёпе ве къургъанлар артындан гизленип кеткенлеринден, ёлда ич бир дубарагъа огърамадылар. Къонакъбайнынъ ёллукъ берген чантасындаки отъмек ве къакъач оларгъа эки кунге — Ор къашысына баргъандже, етти. Ялынъыз сувдан замет чектилер. Ёлларында расткельген гольчиклердеки сув тузлу эди.

Сагълыкълашмакъ вакъты кельди, достум деди Алим Сиваш ялысындаки тарачыкъ ёлнынъ эндегинде аттан тюшип.

Янъы урбанъ, хусусан къаракуль къалпагъынъ санъа пек яраша. Оны омюрбилля сагълыкъ-селяметликте ташы.

Олар экиси де аз бир вакъыт Сиваш ялысында сусып отур-дылар.

Миша, манъа мектюп язарсынъмы?

Джан-къурбан, Алим агъа, лякин къайдаларгъа язайым?

Эм, акъкъатен, ери-дурагъы олмагъан адамгъа мектюп язылырмы?

(Ю. Болат)

241-инджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джум-лелерни сечип, дефтерге язынъыз. Токътав ишаретлерининъ къою-лувыны изаланъыз.

— Къызматабанланма. Комюр кесмек фындыкъ къырмакъ дегиль. Бизге шахтёрлар сонъ дередже керек олгъаны ичюн зыкъарлайсынъ, — деп кульди мудир. — Тюшюн-ташын...

— Эм тюшюндим, эм ташындым. Шахтада достларым бар, иш усулларыны огретир, аркъа олурлар.

— Достларынъ?.. Меселя?..

— Меселя, Эдем уста ве дигерлери.

Мудир шенъленди:

— Ойле исе, яхшы. Эдемнинъ бригадасында чалышабер.

Аким арбийдже теменна берип чыкъты. Тышарыда январь ели сызгъыра, тереклернинъ далларындаки къарны чанъгъыта эди. Аким къатты аязгъа бакъмадан, къара шинелининъ ез къадакъларыны чезди, адымлады. О, шимди эр алда, сыкъыла эди: янъы иш, ер асты...

Акъшам исе, койдеши, досту Эдем онъа шахтёр ишининъ сырларыны, къолайлыкълары, къыйынлыкъларыны кеч вакъыт-къаджа анълатты. Онъайтлы усулларыны сёйледиди.

(Р. Мурад)

242-юнджи иш. «Амет-Хан Султан — халкъымнынъ къараманы» серлевалы инша язынъыз. Джумлелеринъизде кочюрильме лафларны къулланынъыз.

59-юнджы дерс

243-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп ве кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, дефтерге язынъыз. Тоқътав ишарет-лерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Алим, пычкъыны дераль халатынынъ къолтугъы астына къысып, бирден, фалташ киби, алевленген козьлерини пенджерере тикти: «Аджеба, демирни кесерми экен? Кескен сою олса керек, машалла санъа, гузелим! Я онынъ озю бу тарачыкъ пенджерере сыгъармы? Сыгъмаса биле, дивар ташларыны да пычкъысынен кесер, керек олса, тишлеринен кемирир...»

Алим, пенджерере барып, башыны ольчештирип бакъкъан арада, кене анахтар тысырдысы эшитильди. Аман кери дёнип, элине бир парча измирли сары отъмек алып, оны иштианен ашап башлады.

(Ю. Болат)

244-юнджи иш. Шиирни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни талиль этип, схемаларыны сызынъыз.

Буюк бир къабристан олып корюне
Кечкен отузынджы-къыркъынды йыллар...
Нидже халкъ ве миллет онъа сюрюне,
Акъсыз олюрге толды бу ёллар...

Акълымда, огютлер берирди анам:
«Эвлядым, шейтке къульвалла окъу».
Бугунъ миллионларны яныкънен анъам,
Тениме санчыла акъсызлыкъ окъу.

(Ш. Селим)

245-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сайлап, талиль этинъиз: муэллифнинъ сёзлерининъ ерини бельгилеп, джумлени схеманен ифаделенъиз.

Бирден кимдир элимни тутты. Айланып бакътым: аз-чокъ меним яшымда, меним киби, козьлюкли, элинде таягъы бир адам экен:

— Тааджипли дегильми? — деп сорады.

— Не? — деп сорадым.

— Гогерджин, — деди.

— Ээ... Эбет, — дедим.

— Гурюльтиге къушлар биле алышыкъ.

Индемедим.

— Мен алышып оламадым, — деди адам.

— Неге? — деп сорадым.

— Шеэрнинъ шаматасына, — деди.

Индемедим. Джаддени толдургъан юк машиналарына бакъты:

— Бизим генчлигимизде сокъакълар тена эди, — деди.

— Эбет, — дедим.

— Ве темиз эди, — деди адам...

Индемедим.

— Шу чиркин учакъларнынъ сеслерини де эшитмездик, — деди о.

— Чёплюкте баят отъмек де коръмез эдик, — дедим.

Индемеди. Эпшейи сусып турды.

Сонъра:

— Эбет, коръмез эдик, — деди.

(Дж. Дагъджы)

246-нджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме ве къыя лафлы джумлелерни сайлап, синтактик талиль этинъиз.

Сыныф башы манъа дефтер ве къалем кетирип берди, рале устюндеки тегерек оюкъ ичиндеки мерекеп шишесини косътерди. Мен, тахта узеринде язылып битмей къалгъан арапча ракъамларны коръген сонъ, озюмнинъ риязиет дерсинде экенимни бильдим. Оджа муреккеп вазифелер берди. Бизлер пырсылдай-пырсылдай, оларны чездик. Янымдаки талебеге къыядан козь эттим, о да манълайы астындан манъа бир тикленип алды, сёзсюз лакъырдымыз шунынъле узюльди.

Чанъ къакъылды. Тенеффюс вакътында къомшум иле таныш олдыкъ. Озюнинъ Нури Фетиев... догъма Эфенди койлю экенини айтты.

Мен он эки яшындам. О, менден эслидже корюне, сыныфлардаки талбелернинъ яшлары, асылда, чешит-чешит экенине сонъундан эмин олдым, чюнки шура укюметининъ бу ильки йыллары, яшкъарт демей, эр кеснинъ бирден окъувгъа урунгъан деври эди.

Нури иле дёртюнджи ве бешинджи сыныфларда берабер окъудыкъ. Алтынджи сыныфта корюнемеди. Себепини сораштырдым: «Алла билсин..., — дедилер канцелярия хадимлери. — Фетиев зенгин аиледен. Бельки...»

(Ш. Алядин)

60-ынджы дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ Публицистик услюп

Къаиделерни текрарлангъыз!

Газета ве журнал макъалелеринде, топлашув, митинглердеки агъзавий чыкъышларда, радио ве телевизион яйынларда публицистик услюп къулланыла. Публицистик услюпнинъ эсас макъсады — динълейиджи я да окъуйыджыгъа тесир этмек, яни онда бир фикир акъкъында эминлик догъурмакъ.

Публицистика сёзю латин тилинден алынгъан *publicus* — ичтимаий (халкъ) деген мананы аңлата.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде, эксерий алларда, динълейиджи ве окъуйыджыгъа тесир этиджи тиль васталары къулланыла: хитап, эмир ве нида джумлелери, фразеологик ибарелер, ичтимаий омюрни тарифлейиджи васталар: антонимлер, кочъме манада къулланылгъан сёзлер.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде, бедий услюпте олгъаны киби, риторик суаллер къулланыла. Риторик суаль джевапны талап этмей: онынъ мундериджеси суальнинъ озюнде берильген: *Не гузельдир баарь сабасы!*

Риторик суаль нутукънынъ ифадели вастасы оларакъ къулланыла.

Риторик суаль ифадели, аэнкли нида интонациясынен айтыла.

247-нджи иш. Берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз, насыл услюпте язылгъаныны таинленъыз. Ифаделенген макъсадына коре джумлелернинъ чешитлерини, оларнынъ теркибинде кельген хитап, фразеологик ибарелер, антоним, омонимлерни талиль этинъыз.

1976 сенеси эдебий аятымызда бир муим вакъиа даа олды: къырымтатар тилинде эдебий-бедий «Йылдыз» альманахы мейдангъа кетирилди ве 1980 сенеси о эки айда бир кере чыкъарылмакъта олгъан «Йылдыз» журналына чевирилди. Энди 7500 нускагъа якъын тиражнен чыкъкъан «Йылдыз» журналы озь этрафына бутюн эсас эдебий кучълерни бирлештирди ве бир сыра яш муэллифлерни де джелъп этти. Эгер эдебий эсерлернинъ эксериси башта «Ленин байрагъы»нда басыла эди исе, шимди энди яzydжыларымызнынъ янъы эсерлерининъ аман-аман эписи илькиде журналда дюнья юзю коре.

1983 сенеси Москвада, СССР Яzydжылары бирлигинде къырымтатар поэзиясынынъ музакереси отъкерилюви эдебиятымыз тарихында муим вакъиа олды. Бу музакереде шаирлерден Черкез-Али, Риза Халид, Билял Мамбет, Иса Абдураман, Закир Къуртнезир иштирак эттилер.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

248-инджи иш. Шеэр (кой) газетасына бир де бир тедбирде иштирак эткенинъиз акъкъында макъале язынъыз.

249-инджи иш. Ашагъыда берильген аталар сёзлерини окъунъыз. Тюшюнип, айтынъыз: Къайсы бир серлева публицистик услюпте язылгъан метинге аит ола билир? Бу серлеваны кочюрип, мевзусына уйгъун кельген метин язынъыз.

1. Агъыр иштен къоркъма, агъыр сёзден къоркъ.
2. Адалет — достлукънынъ темелидир.
3. Адам иш башында белли олур.
4. Адамны севдирген табиятнен эмектир.
5. Акъыллы ишине бакъар, акъылсыз тишине.
6. Алим олмакъ къолай, адам олмакъ къыйындыр.

КОЧЮРИЛЬМЕ ВЕ КЪЫЯ ЛАФ (умумийлештирюв ве текрарлав дерси)

250-нджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап берингъиз.

1. Насыл джумлелерге кочюрильме лаф дейлер?
2. Къыя лаф бир де-бир шахыснынъ фикрини насыл денъиштирип ифаделей?
3. Кочюрильме лафлы джумлелернинъ язылув къаиделерини изалангъыз.

Джевапларынгъызны мисаллернен тасдыкълангъыз.

251-инджи иш. Кочюрильме лафнен кельген джумлелерни кочюрип, язылувыны изалангъыз.

1. Яры юкъудаки киши эеджанлы сеснен: «Не? Меними?» — деп, сорады. Сонъра этрафтан: «Кимни чагъыралар?» — деген сеслер эшитильди. (Р.М.) 2. «Лякин не япмалы, халкъ айтса, меджлис векили риджа этсе, ред этильмез. Барып келеджекседиздир, да», — деди баш эким. (Р.М.) 3. «Азиз бабачыгъым ве джандан севген аначыгъым! — деди о, аякъкъа турып, — биз, институтны битирип, дипломлы инженерлер олып, эвимизге къайттыкъ». (Ю.Б.) «Отурынгъыз, Султан агъа! — Алиханов машинасынынъ къапусыны ачты, — алып кетейим». (Ш.А.)

252-нджи иш. Кочюрильме лафнен кельген джумлелерни окъунгъыз. Токътав ишаретлерини къойып, дефтерингъызге язынгъыз.

1. Кеч олды деди Феруза кетейик. (Ш.А.) 2. Шу куню учакъ тамир этильди учмагъа азырланды. Акъшам устю Учакъларгъа! деген команда бутюн полк эркъяныны авагъа котерди. (Э.Ч.) 3. Эвге деди Нияр анамны сагъындым. («Йылд.») 4. Асылында догъру япкъансынъ! Машалла! Акъылынъ бар экен деп кульди Сулейманов лякин бизге бир шей айтмай къачкъанынъ йигитчесине дегиль. («Йылд.») 5. Якъубов эшиткенлерини тавсиятлы айтып берген сонъ иляве этти Мени сизге намус виджаным алып кельди. Индемей турамадым. (С.Э.)

253-юнджи иш. Берильген джумлелерни кенишлетип, кочюрильме лафлы джумлелер уйдурынъыз. Бундан сонъ, тизген джумленъизни къыя лафкъа чевирынъыз.

Иш орьнеги: «...», — деди анам.
«Саба эрте турмакъ керек», — деди анам.
Анам саба эрте турмакъ керек олгъаныны айтты.

1. Достум манъа: «... ..», — деди. 2. Къартанам манъа айтты: «... ..!» 3. «... ..?» — деп сорады къардашым. 4. Оджам манъа суаль берди: «... ..?»

254-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

Араба да токътай, чюнки ат саибининъ къылыкъларына алышкъан. Адам иле лакъырдысыны битирген сонъ, текрар илери адымлай, ат онынъле кочип кете. Лёман сёзлерини узюльген ерден девам эте: «Джемиет хайриенинъ къыз балалар ичюн мектеп ачув акъкъында меджлиси оладжакъ», — дей. Бу арада кельген-кечкен оны лакъырдыгъа тута, Лёман кене токътала, кишинен эппи къонушкъан сонъ, кече. «Меджлиске Осман агъа, Арслан агъа, Хан-Джами мааллелерининъ эсли-башлы эркек эалиси давет этиле», — дей. Лёман Чаршы бою баягъы даа юрьген сонъ, адамларны дигер вакъиадан хабердар этип башлай, «Ярын Ашлыкъ базарында къаралезли пельван Меджит Абдуль гъазы огълу эки къолунен зынджыр узеджек. Озюнинъ устюнден богъдай юклю арабаларны кечиреджек», — дей.

(Ю. Болат)

255-инджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эасланып дёрт джумле тизип дефтеринъизге язынъыз.

1. М: «К!»	3. «К, — м, — к».
2. «К?» — м.	4. М: «К!» — м.

5—8-инджи СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

62-нджи дерс

ФОНЕТИКА

256-нджи иш. Ашагъыда берильген суаллерге джевап берингиз.

1. Грамматика фени насыл къысымлардан ибарет?
2. Фонетика нени огрене?
3. Имля насыл къаиделер джыйымыдыр?
4. Лексикология ве фразеология не акъкъында анълатма бере?
5. Морфология нени огрене?
6. Грамматиканынъ синтаксис болюгинде не огрениле?

257-нджи иш. Берильген плангъа эасланаракъ, «Фонетика фени» серлевалы чыкъгыш азырлангъыз.

ПЛАН:

1. Къырымтатар тилинде созукъ сеслер насыл арифлернен ифаделене?
2. Созукъ сеслер насыл чешитлерге тасниф этилелер?
3. Тутукъ сеслер насыл арифлернен ифаделенелер? Насыл аляметлерге коре, тасниф этилелер?
4. Эджа насыл чешитлерде ола?

258-инджи иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынгыз.

Ачыкъ эджалы сёзлер	Япыкъ эджалы сёзлер
<i>а - ля</i>	<i>ось - мюр</i>

259-ынджы иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерни фонетик талиль этинъыз.

... Меним балалыгъым ве мектеп чагъларым, Ватанымызнынъ энъ дюльбер кошелери олгъан, Алушта ве Ялтада кечти. Бу ерлернинъ **язы** да, къышы да пек аджайип ола. Энди ильк баарьден орталыкъны **ешиль** макъат **къаплай**, сонъ багъчалар ача, чевре-этраф бинъ тюрю ренкке кире, ава мис-гъамбер къокъуларгъа гъаркъ ола. Мен табиатнынъ бу муджизесине бакъа да, айретте къала эдим. Денъиз исе мени, хусусан, къыш айлары, сертийген, **сияргъан**, копюрген, дагъ юксеклигиндеки тик башлы далгъаларынен ялы къаяларыны котеклеген вакъытларда **зияде** джелп эте эди. Меним ичюн баарь табиатнынъ назиклиги, къыш исе сертлиги эди. Мен ялы чакъыллары устюнде саатлернен недир беклеп отура ве табиатнынъ **ййгъара** къопарыджы бу дешетли манзарасыны **эджаннен сейир** эте эдим...

(Ю. Болат)

260-ынджы иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланаракъ, «Созукъ сеслернинъ хусусиетлери» я да «Тутукъ сеслер» деген мевзуларнынъ бирисинде чыкъыш япмакъ ичюн, маруза язынъыз.

Тутукъ сеслернинъ таснифи

Тутукъларнынъ чешитлери		
Тутукълар	Чифтли	Чифтсиз
Янъгъыравукъ	б, в, г, гъ, д, дж, ж, з	л, м, н, нъ, р, й
Сагъыр	п, ф, к, къ, т, ч, ш, с	ц, х, щ

Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

ИМЛЯ

261-нджи иш. Суаллерге джевап беринъыз.

1. Сингармонизмнинъ къалынлыкъ-инджелик къайдеси неден ибарет?
2. Дудакълы-дудакъсызлыкъ къайдени анълатынъыз.
3. Тутукъларнынъ насыл имля къаиделерини билесинъыз?

262-нджи иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер сингармонизмнинъ къайсы къайдесине эасланып язылгъаныны анълатынъыз (къалын-инджелик, дудакълы-дудакъсыз, сагъыр-янъгъыравукъ).

Денъиз инсаннынъ козюни эп озюне чеке, санки сени сынъырлап тута, онынъ мавы тюзюнден козюнъни аламайсынъ. Эп онъа бакъып тураджагъынъ келе. Денъиз пек кениш ве тынч. О, ялыдан башлап, уфукъкъа догъру эп юксельген киби. Онынъ кокнен къошулгъан еринде аз кемерли бир сызыкъ бойдан-бойгъа созулгъан. Денъизнинъ тюзю кокнинъкинден бираз даа къоюджа. Эгер оларнынъ тюзю бир кельсейди, кокнен денъизни айырды этмек кучъ олур эди.

(У. Ипчи)

Метин насыл усулда язылгъаныны бельгиленъыз.

263-юнджи иш. «Сингармонизм къаиделери» мевзудаки ильмий услупте метин язынъыз. Азырлангъанда, ашагъыдаки джедвеллерден файдаланынъыз.

Къалын-индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы			
Къалынлыкъ		Инджелик	
сёз тамырында	ялгъамаларда	сёз тамырында	ялгъамаларда
<i>ана</i>	+ <i>лар+ымыз+ны</i>	<i>ине</i>	+ <i>лер+имиз+ни</i>
<i>яза</i>	+ <i>джакъ+лар</i>	<i>келе</i>	+ <i>джек+лер</i>
Истисна: базы эджнебий тиллерден кирген сёзлернинъ тамырлары бу къаидеден истисна ола: <i>газета, дивар, талебе.</i>			

Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы	
Сёз тамырында <i>омюр</i> <i>гонзюль</i>	Ялгъамаларда <i>ёл+джу</i> <i>дёрт+люк</i>
Истисна: <i>копек, урба, ода</i>	Истисна: 1) саиплик ве тюшюм келиши; 2) охшав-кичильтюв; 3) хаберлик; 4) кечкен заман фиили; 5) алфииль ялгъамалары.

Къаиделерни мисаллернен тасдыкълангъыз.

264-юнджи иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынгъыз.

Къалын созукъларнен кельген сёзлер	Индже созукъларнен кельген сёзлер	Къаидеге бойсунмагъан сёзлер
<i>бабаларымыз</i>	<i>деделеримиз</i>	<i>газеталарымыз</i>

265-инджи иш. Ашагъыда берильген схемагъа эсасланаракъ, нокъталар ерине сёзлерни чифтлеп язынгъыз.

<i>п — б</i>	<i>к — г</i>	<i>къ — гъ</i>
<i>долап — долабы</i>	<i>йипек — йипеги</i>	<i>чанакъ — чанагъы</i>
<i>... — ...</i>	<i>... — ...</i>	<i>... — ...</i>

266-нджы иш. Берильген метинни окъунгъыз. Нокъталар ерине уйгъун кельген арифни къойып, джумлелерни кочюрип язынгъыз. Тюшюрильген арифлернинъ язылув къаиделерини изалангъыз.

Амет-Хан, Имран къардаш..на оз..нинъ насыл окъугъаны, насыл этип учмагъа огренгени, хус..сында икяе этер экен, Насибе онынъ баягъы денъишкен бой-пост..ндан, энди акъай олгъан къыяфет..нден коз..ни алмай бакъып от..рды. Оны осыт..ргендже, не къадар къаарь-къасеветлер чекти, башындан не къадар раатсызлыкълар кеч..рди. Илериде оны не беклей? Ана огълунынъ ос..п, догъм..ш юрт босагъасындан кениш аят къойнуна атлагъаныны яхшы анълай. Бу фикир Насибенинъ юрегини баягъы кедерлетсе де, эвлядынынъ озъ макъсадына иришкени — уч..джы олгъаны севинчи, о кедерден чокъ уст..н эди.

(Р. Фазыл, Л. Софу)

267-нджи иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къошма сёзлер	Муреккеп сёзлер	Чифт сёзлер
<i>къырымтатар</i>	<i>йигирми беш</i>	<i>мас-мавы</i>
...

64-юнджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Публицистик услюпте язылгъан метинни икяе этмек

268-инджи иш. Метинни ифадели окъунъыз ве бельгиленъыз: метиннинъ нуткъу лакъырды услюптеми, я да китабийми?

Озь халкъынынъ келеджек такъдирини къайгъыргъан эрбап-лар сырасында Челебиджихан да фааль арекетте булунды. Лякин чокъкъа бармай язда о, къапалып, бастырыкъкъа ташлана. Мында о, озюнинъ «Бастырыкъ» адлы гузель шиирини яза. Халкънынъ исрарлы талаплары нетиджесинде, оны тезден азат этелер.

Халкъ ишине садыкъ, илери фикирли, фааль гъайретчен бир эрбап оларакъ, Челебиджихан вакъиалар бири-бирини денъиштирип тургъан шу муреккеп девирде, табиий ки, о вакъиалардан четте турып оламады, шу къайнакъ вакъиаларнынъ энъ ортасында булунды.

(Р. Фазыл)

269-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Мында ифаделенген эсас фикирни къайд этинъиз.

Малюм ки, эр анги медений, сиясий, джемаат эрбабынынъ баш макъсады — озь халкъынынъ такъдирини къайгъырмакъ, миллетнинъ келеджеги огърунда тюшюнмек, бутюн барлыгъынен халкъкъа хызмет этмек, олгъан истидадыны, фаалиетини халкъ ишине багъышламакътыр. Бунынъсыз онъа эрбап денильмеси шубелидир. Эбет, о тек бу мукъаддес гъаенен яшамакъ, бу гъаенинъ чырагъы олып янмакъ, тек бу гъаеден ильхамланмакъ керек.

Сиясий девирлер ойле олды ки, эр бир миллетте озь халкъынынъ акъикъый урьмети ве итибарыны къазангъан пек чокъ эрбапларнынъ шимдигедже адлары биле анъылмай кельди. Оларнынъ озь халкъына япкъан хызметлери о дередже муим ки, базыларынынъ озь арекетлеринде ёл берген белли бир янълышларына бакъмадан, эп бир халкъ урьметине толу дереджеде ляйыкълар.

(Р. Фазыл)

Ашагъыдаки ибарелернинъ маналарыны насыл анълайсынъыз? Озь сёзлеринъизнен изаланъыз.

Мукъаддес гъаенен яшамакъ, гъаенинъ чырагъы олып янмакъ, бу гъаеден илъхамланмакъ.

270-инджи иш. Юкъарыда кетирильген метин боюнджа озьбашына диктант язмагъа азырланынъыз.

1. Метинде ифаделенген эсас фикирни къайд этинъиз. Бу парчаны там олгъан, биткен деп саймагъа мумкъюми? Тюшюнип бакъынъыз, бу метинни насыл битирмек мумкъю?

2. Биринджи абзацтан дудакълылыкъ къаидесине бойсунгъан сёзлерни сечип, дефтеринъизге язынъыз.

3. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

4. Метиннинъ услюбине риает этерек, сербест шекильде озьбашына диктант язынъыз.

271-инджи иш. Публицистик услюпте язылгъан метинни тапынъыз ве ашагъыда берильген тертипте агъзавий шекильде икяе этинъиз.

1. Къыскъадан метиннинъ эсас мундериджесини айтынъыз, метиннинъ фикир-гъаесини къайд этинъиз. Муэллиф мында насыл вазифени беджере, акс эте?

2. Метинде муэллиф къуллангъан окъуйыджыгъа тесир этиджи васталарны бельгиленъиз: текрарлавлар; джумлелернинъ озъара параллель багъ васталарыны къулланув; сойдаш азаларнынъ сыралары, окъуйыджыгъа хитап этюв; лакъырды сёзлер ве ибарелерни ишлетюв.

3. Метинни агъзавий шекильде икяе этинъиз.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

272-нджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап берингъиз.

1. Лексикология фени нени огрене?
2. Умумхалкъ ве зенаат-унерге аит сёзлер арасында насыл фаркъ бар?
3. Илим, санаат, техникагъа аит истилаларны мисаль оларакъ кетирингъиз.
4. Башкъа тиллерден кирген сёзлерни насыл къулламанмакъ керек?
5. Эскирген сёзлер насыл вазифени беджерелер?
6. Неологизмлерге бир къач мисаль кетирингъиз.

273-юнджи иш. Метинни окъунгъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ лексик талилини этингъиз.

Сёзнинъ лексик талилининъ тертиби:

1. Джумле ичинде бу сёз насыл лексик мана ифаделей. Бирманалы я да чокъманалы олгъаныны бельгилемек (эгер сёз чокъманалы олса, эр бир манасынен бир къач сёз бирикме тизмек).
2. Сёз догъру манада я да кочъме манада къулланылгъанмы?
3. Сёзнинъ синоними я да антонимлери.
4. Сёзнинъ япылув усулы.

Язма эдебият пейда олгъангъа къадар, къырым халкъы бахтлы, сербест аят акъкъында истеклерини, фикир ве арзу-хаялларыны, озь дуйгъулары ве къасеветлерини агъыз-агъыздан юрип, несильден-несильге кечкен агъыз яратыджылыгъында акс эттире эди. Та къадимий девирлерден берли халкъта фольклорнынъ чешит жанрлары: лирик ве турмуш-адет йырлары, такъмакълар, чынълар ве манелер, аталар сёзлери ве айтымлар, тапмаджалар ве лятифелер, масаллар, эфсанелер ве дестанлар яшатылып кельмекте.

«Къоопланды-батыр», «Эр-Таргъын», «Эдиге», «Чора-батыр» киби эпик дестанларда халкъ ичинден чыккъан къараманларнынъ джесарети косьтериле. «Таир ве Зоре», «Нар-къамыш»,

«Къозу-Курпеч ве Баян-Сулу», «Боз-йигит» киби лирик-эпик дестанларда севгининъ кучю, бири-бирине севда олгъанларнынъ озь шахсий бахтлары ичюн, къадимий адетлерге, зорбалыкъкъа, хурафатларгъа къаршы куреши акс этиле.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

274-юнджи иш. Ашагъыда берильген джедвельге эасланаракъ, суаллерге джевап берингъиз.

1. Насыл сёзлерге бир маналы ве чокъ маналы сёзлер дерлер? Мисаллер кетирингъиз.

2. Насыл сёзлерге омоним дерлер?

3. Антонимлер — насыл маналы сёзлер?

4. Насыл сёзлерге синонимлер дерлер?

Сёзлер такъымы	Язылув джеэттен	Мана джеэттен
Омонимлер	бир тюрлю	чешит тюрлю
Синонимлер	чешит тюрлю	бир тюрлю
Антонимлер	чешит тюрлю	къаршы маналы

275-инджи иш. Ашагъыда берильген аталар сёзлерини окъунгъыз. Бир сызыкънен къайд олунгъан сёзлернинъ антонимик чифтини тапынгъыз. Эки сызыкънен бельгиленгенлернинъ синонимлерини тапынгъыз.

1. Тырышкъан киши ёл тапар, таш-темирге мых къакъар.

2. Тырышкъан таш уфатыр.

3. Умютнинъ сынъыры ёкъ.

4. Унерли къолда берекет бар.

5. Унерлининъ къолу алтын.

6. Унерсизге дюнья тар.

7. Энъ яхшы дост — китаптыр, энъ яхшы зенгинлик — бильгидир.

8. Язда ишлеген къышта тишлер.

276-нджы иш. Ашагъыдаки джедвельге эасланып, «Къырым-татар тилининъ лугъат теркиби» серлевалы маруза язынгъыз. Марузангъызнен дерсте чыкъышта булунынъыз.

277-нджи иш. Ашагъыда берильген омонимлерни тюрлю маналарда джумлелер ичинде къулланынъыз.

Багъ, куль, къаза, тюш, бакъа, къокъла, сай, къаза, тай, чыкъ, къайсы.

278-инджи иш. Ашагъыда берильген сёзлерни синонимлеринен чифтлеп язынъыз.

Атеш, бет, авлакъ, сес, юре, этраф, кенар, шавле, тюркю, чалыша, апансыздан, гузель, парылдагъан, сене, даима, кетирди, къартана, тьюбу, акъча, юрек.

279-ынджи иш. Зенаат-унерге аит олгъан сёзлерни къулланып, «Интервью» диалогыны уйдурынъыз. Диалог иштиракчилери: журналист ве бир де бир зенаат саиби (рессам, яызджы, муэндис, дюльгер).

66-нджы дерс

МОРФОЛОГИЯ

280-инджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъыз. Джеваларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

1. Грамматиканынъ «Морфология» боюги нени огрене?
2. Сёз къырымтатар тилинде насыл къысымлардан ибарет?
3. Сёз япылув усулларыны изаланъыз.
4. Там маналы сёзлер сырасына насыл сёз чешитлери кире?
5. Ярдымджы сёз чешитлерини изаланъыз.

281-инджи иш. Шиирни окъунъыз. Сёзлернинъ мана ве тизим джеэттен чешитлерини изаланъыз.

Мен дженклерде кечирдим яшлыгъымны,
Алып тувгъан ана-юртнынъ алгъышыны.
«Беклейим», — деп яза эди манъа ярем,
Озь тилимде бу сёз манъа олды мельэм.
Мухтадж эдим озь тилимде мен о сёзге,
Къуванчымдан козьаш келе эди козьге.
Тюшюмде де — тилим эди, ах... о заман,
Ватан ичюн беденимден акъкъан къан.

(Р. Бурнаш)

282-нджи иш. Метинни кочюрип, сёз чешитлерини бельгиленъыз.

Мамут Ахмед огълу Рефат белли халкъ оджасы олмакънен бирге, о вакъытнынъ прогрессив кишилеринден эди. О, огълан балаларнен къызларны бир ерде окъуткъан биринджи оджалардан олып, мектепте дин окъувындан башкъа, балаларгъа гизлиден джогърафия, тарих, эсап, ана тили киби дерслер де бере эди. «Сен балаларгъа йылдыз саймагъа огретесинъ, оларны ёлдан чыкъарасынъ, динсизликке огретесинъ!» — деп, руханийлер оны ольдюреджек олалар.

(Р. Фазыл)

Метин насыл усулда язылгъаныны бельгиленъыз.

283-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз, исимлерни сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъыз.

1. Баш келишиндеки шекли.
2. Манасына коре чешити (хас, джыныс, тек, джыйма).
3. Сайысы (текликте, чокълукъта).
4. Насыл келиште къулланылгъан.
5. Шахсы (мулькиет, хаберлик ялгъамалары олса).
6. Тизимине коре чешити (саде, асыл, япма, къошма, чифт, къыскъартылгъан).
7. Джумледе беджерген вазифеси.

Усеин койде яшагъан йылларында баба ве огъул дагъда корьген вакъиаларыны бири-бирине икяе эткен адетлери бар эди. О себептен Токътар акъай Усеинге хасталыгъынынъ себебини

анълатты. «Иш къалав янъган маальде олды, — деди огълуна, — озюнь билесинъ, Къуш-Къая бетлер — сарплы, дешэтли. Къалав куньдюз-гедже яна, тютей. Янында даима адам олмакъ керек. Дагъ башы думанлы. Ягъмур, бурчакъ ягъмагъан кунь ёкъ. Чалашнынъ топракъ дамы гедже акъкъан... астымдаки чекмен, устюмдеки япынджа сув ичинде къалгъан. Дуймагъаным. Пек ёргъун эдим. Саба еримден турмакъ истедим... турып оламадым. Мени койге атлы чана устюнде кетирдилер».

Токътар акъайда бу — сийрек олгъан ал. Сонъ тюзелип кетти.
(Ш. Алядин)

284-юнджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз. Исимлерни сечип, морфологик талиль этинъиз.

1. Агъыр иштен къачма, енгилине чапма!
2. Агъыр иштен къоркъма, агъыр сёзден къоркъ.
3. Адалет достлукънынъ темелидир.
4. Инсан иш башында белли олур.
5. Адамны кульдюрген де — тиль, куйдюрген де.
6. Адамны севдирген табиятнен эмертир.

67-нджи дерс

285-инджи иш. Метинни окъунъыз. Сыфатларны сечип, ашагъы-даки тертипте талиль этинъиз.

1. Манасына коре чешити (аслий, нисбий).
2. Дереджеси ве шекли (адий, тенъештирюв, устюнлик, азлаштырма, къуветлендирме).
3. Тизимине коре чешити (саде, къошма, чифт).
4. Джумледе беджерген вазифеси.

Ири ягъмур тамчылары башта ахырны орыткен тенекелерге, сонъра бостандаки къабакъ, хыяр, бакълаларгъа, инджир тереклерининъ япракъларына такъыртынен тюштилер. Тамчылар ашагъыда автомобиль ёлунынъ тозуны тарадылар, мезарлыкътаки къалын мешелернинъ уджларында ренксиз бир сес чембери япракъ ёл кенарларында, къуру чалыларнынъ япракъларыны, ташларны, диварларны тарай-тарай денъизге тараф кеттилер.

(Дж. Дагъджи)

Метин насыл усулда язылгъаныны бельгиленъиз.

286-нджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Сайыларны сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъыз.

1. Манасына коре чешити (эсап, сыра, пай, тахминий).
2. Къуланувына коре чешитлери (бутюн, кесир).
3. Тизимине коре шекли (саде, тертипли, чифт).
4. Джумледе беджерген вазифеси.

Земане Олимпия оюнлары илькиде 1896 сенеси Афины шеэринде отъкерильген ве анда 13 мемлекеттен 311 спортчу иштирак эткен. О вакъытта спортны инсаннынъ джисманий инкишафы ве мукеммелешювининъ, барышыкъ ве, достлукънынъ темсили оларакъ, тешвикъат этюв макъсадынен Олимпия оюнларыны чешит къыталарда, чешит мемлекетлерде, чешит шеэрлерде эр дёрт йылда бир кере отъкермек къарары къабул олунгъан. Сонърадан оюнлар Парижде, Сеит-Лусте, Лондонда ве Стокгольмде отъкерильди. Алтынды Олимпия оюнлары олмады. Амма 1920 сенеси Антверпенде отъкерильген VII Олимпия оюнларында 29 мемлекеттен 2607 спортчу иштирак этти. Невбеттеки оюнлар кене Парижде, Амстердамда, Лос-Анджелесте, 1936 сенеси исе Берлинде отъкерильди.

(Э. Мурадов)

287-нджи иш. Метинни окъуп, замирлерни къайд этинъыз. Ашагъыда берильген тертипте талиль этинъыз.

1. Мана джеэттен чешити.
2. Насыл денъишкени (мулькиет, келиш, чокълукъ ялгъамаларынен къулланылувы).
3. Джумледе беджерген вазифеси.

Нариманнынъ без, дюльбер тишлери бири-бирине тиймегинини, вуджуды къалтырагъаныны корьген анасы огълунунъ назик беденини уфкъалап башлады ве шу заман: «Мен сени шимди къыздырырым», — деп, ашлангъан эчки терисини ерге яйды да, башынынъ тюбуне памугъы томарлангъан къатты, джарты ястыкъны къойып, огълуну яткъызды. Устюне джыллы къоюн териси япты. Сонъра, озю огълунунъ янына чёкип, онынъ бетинден манълайындан опыти.

«Сен, балам, къыбырдамайып ят, мен шимди собаны якъарым, оданы къыздырырым, бугунъ энди къыш башлагъангъа ошай», — деп, тышкъа чыкъты.

Тышта ель, ач шакъаллар киби, увулдай. О, пенджереве къапу артындан одагъа сызгырып кире.

(Р. Мурад)

тили, шириети ве шириет анъанелери олмасы шарт. Бу нокътаий назардан янашаджакъ олсакъ, монгъол истиляджыларынынъ келювинден сонъ, татар деп анъылгъан ве шимди къырымтатар адыны алгъан тамыр халкънынъ Къырым ярым адасында, кучълю бир акъын олып кельген къыпчакъларнынъ ерли къабилелернен къарышып, бирлешип, умумий бир тиль, умумий бир медениет сайби олып, ве энди ислям динини де къабул этип, там манада миллет оларакъ шекилленген вакъты Х—ХІ асырлар арасыдыр, дие билемиз. Эр алда, шу девирден кеч дегильдир. Бойле хуляса чыкъармакъ ичюн, бизге белли дереджеде анджакъ «Юсуф ве Зулейха» ве «Къысса-и Юсуф» дестанлары да эсас берелер.

Демек, къачан да олса яратылгъан эдебий эсер, язма абиде айны вакъытта, муимден-муим тарихий абиде оларакъ да, айрыджа къыйметке малик ола биле. Иште, миллий эдебиятнынъ сакъланып къалгъан язувлы эдебий эсерининъ эмиети, къыймети о дередже буюктир. Теэссюф ки, буны бизде пек чокълар даа анълап оламайлар я да анъламакъ истемейлер.

(Р. Фазыл)

Берильген тертип боюнджа инша язынъыз.

Фикир юрютюв иншасынынъ язув тертиби:

1. Беян этеджек фикринъизни къыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъиз.

2. Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе, вакъиалардан мисаллер кетиринъиз.

3. Беян эткен фикринъизни нетиджеленъиз.

Фикир юрютюв иншасынынъ схемасы:

1. Эсас фикир

2. Исбатлар:

а) ...;

б) ...;

в) ...

3. Нетидже.

290-ынджы иш. Секизинджи сыныфта огренген сёз бирикмелери акъкъында билъгилеринъизни хатырламакъ ичюн, берильген метинни окъунъыз. Бири-биринъизге суаллер берип, джедвельге эсасланаракъ, джевапланынъыз.

Сёз бирикмелери баш ве таби сёзлерден ибарет олур. Баш сёзнен таби сёз тюрлю сёз чешитлеринден ифаде олурлар. Меселя: *бизим коюмиз, ишни тешкиль этмек, балабан бина, пек чокъ, экисинден*

бири киби бирикмелерде «бизим», «ишни», «балабан», «пек», «экусинден» деген сөзлөр таби сөзлөрдир. «Коюмиз», «тешкиль этмек», «бина», «чокъ», «бири» деген сөзлөр исе баш сөзлөрдир.

Таби сөз баш сөзнинъ айны бир аяметини изалай. Баш сөз исе таби сөзге келиш ялгъамаларындан бир де-бирини къабул эттирир.

Меселя: мектепке кетмек, эвден чыкъмакъ, талелелерден бириси ве башкъалары.

Джумледе бирикменинъ баш сөзю насыл сөз чешитинен ифаделенгенине коре бирикмелер учъке болюнирлер: 1. Исми сөз бирикмелери; 2. Фииль сөз бирикмелери; 3. Зарф сөз бирикмелери. Нутукъта энъ зияде исми ве фииль бирикмелери ишлетилер.

ИСМИ СӨЗ БИРИКМЕЛЕРИ	
Исим	Сыфат
<p>Алтын Янъы Эки Бу Тапылмагъан</p> <p>юзюк</p>	<p>Ойле Пек Дюльберден Биринджисинден</p> <p>дюльбер</p>
<p>Баш сөз — исим, таби сөз — исим, сыфат, сайы, замир, сыфатфииль</p>	<p>Баш сөз — сыфат, таби сөз — замир, зарф, исимлешкен сыфат, сайы</p>
Замир	Сайы
<p>Талелелернинъ Буларнынъ</p> <p>эписи</p>	<p>Эки кере Къавий Бир къач</p> <p>беш</p>
<p>Баш сөз — замир, таби сөз — исим, замир</p>	<p>Баш сөз — сайы, таби сөз — сайы, сыфат, замир</p>

ФИИЛЬ СӨЗ БИРИКМЕЛЕРИ	
<p>Китап Мектепте Бешке Чокъ Ифадели Турып</p> <p>окъуй</p>	
<p>Баш сөз — фииль таби сөз — исим, сыфат, сайы, замир, алфииль, сыфатфииль</p>	

291-инджи иш. Ашагъыда берильген мевзулардан бирине инша язынъыз.

1. Мен насыл языджыны севем? Не ичюн?
2. Мен насыл илимни бегенем? Себеби?
3. Мектепни битирген сонъ, мен нenen огърашаджагъым. Не ичюн?

Инша язгъанда, неге эмиет бермели:

1. Иншанынъ мевзусыны сечип, алынъыз.
2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.
3. Иншанынъ тизиливини бельгиленъыз.
4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къулланмалысынъыз.
5. Язгъан фикирлерни, гонълюнъизден кечирип, озъ дуйгъу ве мунасебетинъизни косътеререк, беян этинъиз.

69-ынды дeрc

292-нджи иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Фииллерни ашагъыда берильген тертипте талиль этинъиз.

1. Эсас шекли.
2. Дереджеси.
3. Шахсы, сайысы.
4. Заманы.
5. Мейили.
6. Тизимине коре чешити: саде (асыл, япма), муреккеп, чифт.
7. Джумледеки вазифеси.

Шекердай ириди сонъки курътюклер,
Муляйим ель эсе къыбла тарафтан.
Уйкъудан уяна далда бурътюклер,
Тереклер киерлер чечектен къафтан.

Мераба, эй Наврез, хош кельдинъ бааръ,
Йылбаш тилеклери — эзелий ырым.
Къальплерни яшартып, гуль къокъуй сааръ,
Наврезинъ мубарек, эй азиз Къырым!

(Ш. Селим)

293-юнджи иш. Схемагъа эсасланып, юклетюв дереджесинде кельген фииллер язынъыз.

... \ / -дыр ... \ / -дир ... \ / -дур ... \ / -дюр
... — / ... — / ... — / ... — /
... / \ ... / \ ... / \ ... / \

Бир къач фиильни джумле ичинде къулланынъыз.

294-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллер, сыфатфииллер, исимфииль ве алфииллерни сечип, дефтеринъизге кочюринъиз.

Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ тарихы хусусында лаф юрьсетилир экен, бу тарихта къырымтатар халкъынынъ улу эвляды Исмаил бей Гаспринскийнинъ буюк хызметлерини эсапкъа алмамакъ мумкюн дегилъ. Гаспринский Русиедеки ве атта онынъ тышындаки чокъ миллионлы тюрк-татар халкъларынынъ уйкъудан уянмасына гъает буюк ве къыймети ёкъ тесир япкъандыр.

Эр анги миллетнинъ анъыны уянтмакъ ичюн, эвеля, шу миллетнинъ земане аятына бакъышыны денъиштирмек, энъ эсасы исе, онынъ земане аятына, джемиеттеки анги джемаат арекетлерине тенкъидий козьнен бакъа билювини эльде этмектир. Меселеге бойле янашувнынъ зарурлыгъыны эр кестен эвель Гаспринский анълады, ве бу меселеде биринджи мусбет адымны о, атты.

(С. Гъафаров)

Метин насыл усулда язылгъаныны бельгиленъиз.

295-инджи иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Фииллерни сечип, морфологик талиль этинъиз.

Гонълум агълай

Кумюш булутлар артына далгъанда,
Ер юзю къаранлыкъ талдада къала.
Чокъ юрьген бир ёлджу, ёрулып талгъанда,
Токътала, отура, бир нефес ала.

Лякин мен булунгъан мекянда ай догъмай,
Къаранлыкъ зинданда инълейлер къуллар.
Къасевет оларны яшатмай, эм богъмай,
Козьяшы тёкелер оксюзлер, туллар.

(Ш. Селим)

296-нджи иш. Метинни окъунъыз. Эр бир джумледен муптеда ве хаберни сечип, олар ифаделеген сѣз чешитлерини морфологик талиль этинъыз.

Меселе шунда ки, В. Возгрин озь китабынынъ 113-юнджи саифесинде бизим 1989—1991 сенелери «Йылдыз» ве «Звезда Востока» журналларында басылгъан ве Махмуд Къырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» дестаны акъкъында малюмат булунгъан «Къырымтатар эдебияты тарихына бир назар» серлевалы макъалемизден мисаль кетире. Демек о, бу макъалени окъугъан ве шу малюматтан хабери бар. Амма, теэссюф ки, тарихчы онъа эмиет бермеген, я да бермек истемеген. Языкъ. Чюнки о, халкънынъ тарихындан сакъланылып къалынгъан бойле джиддий факткъа эмиет берип, фикир эткен олса, къырымтатар халкънынъ келип чыкъувыны монгъол истилясындан эвельки девирге аит эте биле эди. Албу исе, къырымтатарларнынъ умумий бир халкъ оларакъ шекилленген деврини там бельгилемейип, даа догърусы, оны монгъолларнынъ Къырымгъа келювинен багълап, муэллиф башкъа джеэтлерден олдукъча гузель язылгъан китабынынъ къыйметини яры-ярыгъа эксильтти, демек мумкюн.

Бойлеликле, биз эдебиятчылар, къырымтатар халкънынъ келип чыкъувы тарихынен огърашкъан ве огърашаджакъ тарихчыларгъа халкъымызнынъ аджайип эдебий мирасы, эдебий язма абидеси олгъан мезкюр дестанларнынъ ана тилимизде та 1220 сенелерде, яни монгъоллар Къырымгъа аякъ басмаздан эвель, язылгъаны фактына да эминликнен эсасланмакъны, онъа да базанмакъны теклиф этер эдик.

(Р. Фазыл)

297-нджи иш. Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Кечкен заман фииллери		Шимдики заман фиили	Келеджек заман фииллери	
Саде	Муреккеп		Къатий шекли	Даимийлик шекли
...
...

298-инджи иш. Аталар сёзлерини окъуп, ифаделеген маналарыны изаланъыз. Сёз чешитлерини морфологик талиль этинъиз.

1. Авадаки къушны авсыз тутамазсынъ, этни чайнамай ютамазсынъ.

2. Авджы авында, ёлджу ёлунда керек.

3. Агъач ёкъта тезек де агъач.

4. Агъламагъан козь олмаз, айтылмагъан сёз олмаз.

5. Агъламакънен бордж одельмез.

6. Агъласа сачкъанда, къуваныр чалкъанда.

7. Агъызы сюттен янгъан къатыккъъа уфюрир.

299-инджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелерде там маналы ве ярдымджы сёзлерни бельгиленъиз.

Сонъки кунълер мен яры олю, яры джанлы, зайыфлашкъан ве ипрангъан бир алда, юкъу бейуделигинде яшай эдим. Бундан эвельки девирде меним беденим олюмнен курешти; мен дудакъларымны тишлей, недир, бир шейлер айта ве истей эдим; секирип тёшегимден тура ве, тюбюнден кесильген терек киби, ерге йыкъыла эдим. Энди савлыгъым ве кучюм яваш-яваш ерине келе башлады. Лякин юкъу манъа ич де аман бермей, мен гедже-кунъдюз юкълайым.

(Э. Алимов)

71-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Тильшынаслыкънен багълы беян.

«Морфология»

300-юнджи иш. Метинни окъуп, насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз.

1929 сенеси август айында Симферопольде отъкерильген II Бутюнкъырым ильмий тиль конференциясында эсасен учь меселе музакере этильди: 1. Эдебий тилимизни инкишаф эттирюв ёллары; 2. Эдебий тилимизде терминология меселелери; 3. Эдебий тильнинъ орфографиясы.

Биринджи меселе боюнджа Мамут Недим доклад япты. О, орта ёлакъ, шималь ве дженюп шивелерининъ эсас фонетик, морфологик ве лексик айырылыкълары ве хусусиетлери акъкъында токъталды, шивелернинъ эдебий тильни зенгинлештирювдеки эмиети ве муим хызметини къайд этти. Бу доклад боюнджа къырымтатар тилини бутюнлей латин элифбесине кечирювнен берабер, тилимизни эджнебий сёзлерден (хусусан арап ве тюрк сёзлеринден) темизлев ве оны олдукъча джанлы халкъ тилине якъынлаштырув хусусында къарар къабул этильди.

Тилимизде терминлер мейдангъа кетирюв меселеси устюнде Абдулла Лятиф-заде токъталды. О, янъы терминлер ичюн халкъ тилининъ зенгинлигинден, онынъ сёз япув имкянларындан, шивелернинъ сёз байлыгъындан, интернациональ сёзлерден, рус ве дигер тиллерден къабул этильген терминлерден файдаланмакъны теклиф этти.

Конференцияда имля меселелерине айрыджа дикъкъат айырылды. Бу меселе боюнджа И. Леманов «Умумий имля меселелери», З. Джавтобели «Адий сёзлер имлясы», У. Асан «Аффикслер имлясы», Я. Азиз «Арап ве аджем сёзлерининъ имлясы» киби, докладларнен чыккъышта булундылар. Бу меселе боюнджа къабул олунгъан къарарда къырымтатар тилининъ орфографиясы, яни имлясы илериде, умумен, фонетик принцип эсасында къурулмакъ кереклиги къайд этильди.

(А. Меметов)

301-инджи иш. Юкъарыда берильген метинге эсасланып, лакъырды услюбинде икяе азырлангъыз. Вазиятни тасавур этингиз: сиз къартана я да къартбабангъызгъа морфология акъкъында икяе этеджексингиз. Морфология бу не? Нени огрене? Сёзлер насыл хусусиетлерге коре чешитлерге болюнелер? Мисаль ичюн сечип алынган сёзлер умумхалкъ сёзлери олсун.

302-нджи иш. Ашагъыдаки вазиятни тасавур этингиз: сиз — журналист оларакъ, белли тильшынас алимден интервью аласынгъыз. Субетингизнинъ мевзусы — “Земаневий къырымтатар тилининъ огюнде турган меселелер”. Интервью алмакъ ичюн, суаллер азырлангъыз.

303-юнджи иш. «Морфология мевзусынен багълы балалар ичюн масал уйдуруп язынгъыз. Огюнъизге къоюлган вазифе — башлангъыч сыныф талебелерине оюн шеклинде морфология акъкъында малюмат бермек. Масалынгъызны бойле башламакъ мумкюн:

«Бир заманда бар экен, бир заманда ёк экен, Морфология адлы кой бар экен.

Бу кой бир кзач сокзаклардан ибарет олган: исим, сыфат, сайы, (Масалны девам этингиз).

72-нджи дерс

СИНТАКСИС

304-юнджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап берингиз.

1. Насыл бирлешмелерге сёз бирикмеси дейлер?
2. Сербест ве тургъун сёз бирикмелери арасындаки фаркълайдыжы хусусиетлерни мисаллер узеринде косътерингиз.
3. Сербест сёз бирикмеси ве муреккеп сёзлер арасында насыл умумий ве фаркълы аляметлер бар?
4. Сёз бирикмелери насыл чешитлерге болюнелер?

Джевапларынгызны мисаллернен тасдыкълангыз.

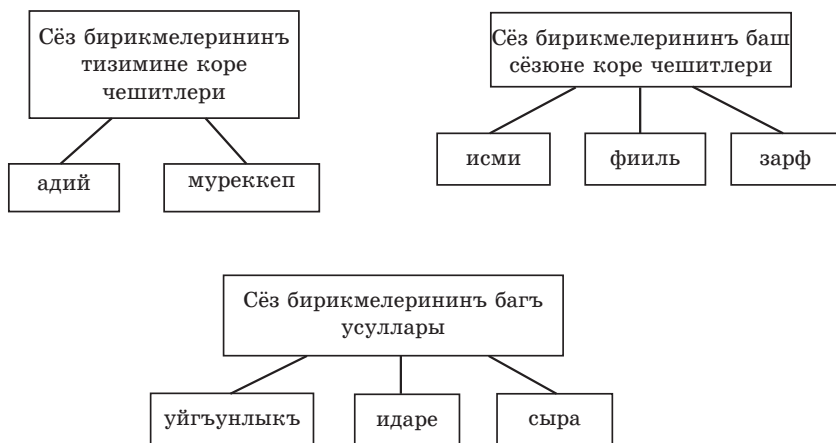
305-инджи иш. Берильген метинни окъунгыз. Джумлелерден сёз бирикмелерини сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этингиз.

1. Тизимине коре, чешити (адий, муреккеп).
2. Баш сёзнинъ ифаделенмесине коре (исми, фииль, зарф).
3. Багъ усулы (уйгъунлыкъ, идаре, сыра).

Ильяс, мектепни битиргинен, институткъа кирди. Шеэрде окъумагъ — гузель. Лякин озю койчикнен анасыны, достларыны пек сагъынды. Ниает, татиль кунълери келип етти. Ильяс буны чокътан ве сабырсызлыкънен беклей эди. О, шырныкълы хаялларнен чемоданыны къолуна алып, ёлгъа чыкъты. Койге кельгенде, чёллерге, дерелерге гедженинъ титис пердеси энген эди. Былтыр язда о, достларынен эр гедже ат отлатмагъа чыкъа эди. Олар атларны костеклеп чименликке ёллай, озълери атеш башына къурулып отура, коктеки йылдызларгъа бакъа ве, масал айтып, эглене эдилер. Чокъ вакъыткъадже ат кишневини, аякъ тапырдыларыны динълей, сабагъа якъын терен юкбугъа дала эдилер. Атеш янып бите ве сонъра куль ола эди. Яшлар, кеч яткъанларына бакъмадан, танъ агъаргъанда, туралар. Яз геджеси чёлде чокъ сефалы ола.

(И. Паши)

306-нджи иш. Берильген джедвеллерге эасланып, «Сёз бирик-меси» мевзусына аит къаиделерни изаланъыз, чыкъыш япынъыз.

307-нджи иш. Берильген сёзлерден исми, фииль ве зарф бирик-мелери тизинъыз.

Сакълады, бус-бутюн, пытакъ, яхшы, къап-къара, учура, окъулды, пек, дюльбер, догъру, бирден, бурды, ишледи, буюк, къуп-къуру, армут, абдыр-сентир, абул-къубул, узун, тюшти, бем-без, алчакъ, томалакъ, къырмызы, менден, ешерди, айта къойды, корип къалды, яс-ялпакъ, чаршаф, айтып ташлады, узакътан, дос-догъру, тезден, эпимиз, озюмден, сокъулды, учътен, тюневин, бир чокъ, бир къач, шунъа, бираз, бир бучукъ, келип бакъты.

308-инджи иш. Берильген сёз бирикмелерининъ чешитлерини тайинлеп, баш ве таби сёзлерни бельгиленъыз. Бир къач бирикменен джумле тизинъыз.

Ишке башламакъ, бираз раатланмакъ керек, сельбилернинъ уджлары, пытакъларнынъ акъшамлыкъ талдалары, агъач къашыкъ, мектеп азбары, демир ёл, болдургъан ёлджу, атны чаптырып кетмек, пек тез, ярыкъ гедже, голь янындаки балалар, бири-бирининъ белинден, оюнджыларнынъ экиси, колхознынъ кемери, дивардан алчакъ, энъкъастан шакъа айтмакъ, бизлерден юксекче, дефтерлернинъ эписи, чокъ ер, эвге таба адымламакъ, учевинден бири, алманынъ къырмызысы, юксек бойлу киши, къою кок тюсю кольмек, ачыкъ сары бенеклер, айырылмаз достлукъ.

309-ынджы иш. Берильген сёз бирикмелерини муреккеп сёзлерден айырып, маналарыны аңлатыңыз. Сёз бирикмелериниң багъ васталарыны бельгиленъиз.

Яз ягъмуры, чапып кетмек, таш ёл, араба къапу, къайтып кельмек, сыджакъ мемлекетлер, къаве тюс, марксизм-ленинизм рухунда, футбол оюны, терек пытагъы, юзюм эрик, учъ аякъ мердивен, бал алма, талбелерден учю, демир курек, ер алма, отурды къалды, битире язды, онынъ пешинден, имза чекмек, келе тургъан эди, бу вакъытта, бир заман, саат учъте, бир къач, агъыр хаста, сарсылмаз достлукъ.

73-юнджи дерс

310-унджы иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Нутукънынъ насыл бир къысмына джумле дерлер?
2. Джумлелер насыл аляметлерге коре тасниф этилелер?
3. Тизимине коре джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
4. Макъсадына коре джумле чешитлерини изаланъыз.
5. Бир теркипли джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?

Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

311-инджи иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерни ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз:

- а) тизимине коре чешити;
- б) макъсадына коре чешити;
- в) баш азаларнынъ иштирагине коре чешити;
- г) экинджи дередже азаларынынъ иштирагине коре чешити.

Эбет! Усеин оджа аля Орта-Медресе бетке адымламакътамы? Онъа эппи ёл даа юрьмек керек. Энди ёрулып башлагъангъа бенъзей. Кене яхшы, къолу ичинде унутылып, къысылып къалгъан къалач парчасыны эследи, къуванып, агъызына къапты, чайнала-чайнала кетмекте эди, янында эки атлы файтон токътады: «Отурынъыз, эфенди! — деди узун, безъ мыйыкълы айдавджы. — Ава сыджакъ... терлегенсинъиз. Мен чокъ алмам». Оджа индемей, файтонгъа минди. Файтон Салачыкъ бетке джёнеди. Оджа янашадаки бир къанатлы кучюк къапуны къакъты. Къакъкъан сонъ, бекледи. Кимсе чыкъмады. Дивар аркъасында, багъча

ичинде, кимдир балтанен одун кесмекте. Эркек киши иле къадын лакъырды этмекте. Оджа къапуны текрар къакъты. Балта сеси тынды. Бираздан сонъ къапу аралыкъланды, эсли кишининъ яры бети корюнди.

(Ш. Алядин)

312-нджи иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Сойдаш ве айырылма азалар языда насыл токътав ишаретлеринен къайд олуналар?

2. Грамматикаджа джумле азаларынен багълы олмагъан сёзлер акъкъында малюмат беринъиз.

3. Там олмагъан ве азаларгъа болюнмеген джумлелернинъ хусусиетлерини изаланъыз.

Джевапларынъызны мисаллернен исбатланъыз.

313-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Адий джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Эвельден, огълум, бизде эв савутларынынъ чокъусы агъачтан япыла эди. Сенек, курек, тырнавуч, арман тахталары, къарасабан киби тарла-эмек алетлери де агъачтан япыла эдилер. Агъачтан ясалгъан савут-саба ве эшьяларны хусусан койлерде чокъча расткетирмек мумкюн эди. Чанакълар, текнелер, къашыкълар, легенлер, окълавлар, мешребелер, къуманлар, эт догърамагъа ве хамыр басмагъа къарарлаштырылгъан тахталар агъачтан ясала эди. Буларнынъ бир чокъу дагъ озенчиклери ве буюк озенлернинъ сувунен аракетке кетирилген дюльгер тезьялары ярдымынен япыла эди.

(М. Алиев)

314-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Токътав ишаретлерини догъру къойып, джумлелерни язынъыз. Виргулларнинъ къоюлувыны изаланъыз.

Насибенинъ бабасы — Бекир Садла пек тирнекли озь ишини темелинден бильген багъчеван эди. Багъчадаки ишлерге кунъдюз вакъты етмесе геджелери чалыша тургъан. Онынъ етиштирген чавуш шашла мускат юзюмлери ильямус бера дигене армутлары ве дигер емишлери бутюн Алупкагъа белли олып базаргъа чыкъарылса кългъа тиймей. Озю узунджа бойлу корюмли дюльбер бу адам яшлыгъында ялы боюнда къыллавуз зенааты

иле мешур экен. Насибе онынъ ортанджы къызы экен. Уйкен къызы Эмине кучюклери — Хатидже ве Заде.

Султан Бекир Садланынъ эвине ичкиев олып кельди. Тонгъучлары Амет мында къартбабасынынъ эвинде догъды.

(Р. Фазыл)

74-юнджи дерс

315-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз, тасдыкъ джумлелерни инкяр джумлелерге чевириназ. Кочюрп язынъыз.

1. Пенджере тюбюндеки отургъычта бош ер корюне. 2. Бир оджакътан гъаеат къою думан котериле. 3. Мен китапларымны алдым. 4. Лезетли ашларнынъ къокъусы чыкъа. 5. Акъшам сувукъ олды. 6. Саба эрте турмалы. 7. Джебинде эки кумюш къалды. 8. Достум манъа мектюп язды.

316-нджы иш. Метинни окъунъыз. Айырылма азалы джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Инкъиляптан эвельки тюркшынаслыкънынъ корюмли векиллеринден бири академик В.В. Радлов Къырым шивелери, этнографиясы ве халкъ агъыз яратыджылыгъы боюнджа чокътан-чокъ материал топлап, белли бир тертипке къойып, «Шималь тюркклери халкъ эдебиятыннынъ нумюселери» китабыны (VII кысым. Къырым ярым адасы лекхжелери. СПб 1896) дердж этти. Бу иш В.В. Радловнынъ 1886 сенеси Къырым ярым адасына сеяатынынъ нетиджесидир.

В.В. Радлов озь эсеринде къырым халкъыны, озьлерининъ айткъанларына эсапланаракъ, учь группагъа боле: 1. Шеэр ве дагъ халкъы, янгы Симферополь, Багъчасарай, Къарасувбазар, Феодосия ве Евпатория шеэрлеринде ве дагъ ёлагъында, ялы боюнда яшагъанлар; 2. Чёль халкъы; 3. Ногъай халкъы. Бу болюнюв ярым адада тарихий вакъиаларнынъ кетишатындан келип чыкъа ве онынъ эсасында, бир тарафтан лакъырды тилининъ шиве хусусиетлери, дигер тарафтан, бу группаларнынъ турмуш шараитиндеки айырылыкълар мевджут. В. Радлов, бу халкънынъ келип чыкъувыны талиль этерек, онынъ Къырымгъа IV—V асырларда келип бу ерде яшагъанларыны озюне синъдирген тюркий къабилелернинъ эджатларыдыр, — дей.

(А. Меметов)

317-нджи иш. Метинни окъунъыз. Адий джумлелерни сечип, дефтеринъызге язынъыз ве синтактик талиль этинъыз.

Къырымдан Тюркиеге иджрет эткен ватандашларымыз 1909 сенесининъ башларында Истанбулда «Татар джемиет-и хайриеси»ни къурдылар. Бу джемиет «Тонгъуч» адына бир газета чыкъарып башлай. Мырза Мемет Сайтнинъ мудирлигинде эр саба чыкъкъан бу газетанынъ нешири бир йыл девам этти.

1909 сенесининъ декабринден Истанбулда Къырымлы Якъуп Ильмийнинъ муаррирлигинде эки афтада бир «Чолпан» газетасы нешир этилип башлай. Бу газетада Тюркие, Къырым, Романия, Булгъарыстанда яшагъан ватандашларымызнынъ аятынен багълы чешит меракълы хаберлер яйынлана. Бу себептен чокъ окъулгъан бир газета олды.

1918 сенеси майыс 2-ден Истанбулда «Къырым ве Къазан джемиет-и хайриеси»нинъ дестегинен «Къырым» меджмуасы нешир этилип башлады. Бу меджмуа иле Тюркиеде яшагъан къырымтатарлар Къырым давасы ичюн фааль курешкен бир орган сайби олдылар.

(Э. Къуртумеров)

318-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, баш азаларыны къайд этип, хабернинъ чешитлерини бельгиленъыз. Муптеда насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини айтынъыз.

1. Бир кунь олар пек давалаштылар. (И.П.) 2. О, эвге кельгенде, анда ана-баба куню эди. (И.П.) 3. Юзьлеринде кедер толу къасеветли адамлар азбар ичинде долана, бир де-бир ишнен огъраша эдилер. (И.П.) 4. Окъумакъ, язмакъ — иненен къую къазмакъ. (Ат.с.) 9. Акъшам башындан гедже къаранлыгъы тюшти. (Ю.Б.) 5. Бу тынчлыкъ табиатнынъ козь боявы эди. (Ю.Б.) 6. Акъшамгъа къадар ёлнынъ ахырына етиледжеги ич кимседе шек-шубе къалдырмады. (Ю.Б.) 7. Татлы сёзлеринъыз бахшыштан эйдир. (А.Къ.)

75-нджи дерс

319-ынджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Адий джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъыз.

Рушди бей къапунынъ ири, бакъыр алкъасыны эки дефа юкъары котерип, ашагъы быракъты, сагъ къанаатыны итеп ачты,

мусафирлерни ичериге давет этти. Мусафирлер кенъиш, зийнетли одагъа кирдилер. Ерде къалын иран килим тѣшевли. Диварлары янындаки йымшакъ аркъалыкълы сетке отурдылар. Ешилъ ипек иле ортюли диварларгъа асылы мухтелиф тыш мемлекетлернинъ бахшышлары: окълар, янғы мушкетлер, къалкъанлар, къылычлар, сюнгулер, тельчеленген душман байракълары... Эписи шаншереф темсили. Запорожье мусафирлери ода ичиндеки донанманы тедкъикъ иле мешгъуль вакъытта муштерек къапу ачылды, Ислям Гирей Хан кирди. Устюнде кок ренкли, сары орънекли джюббе. Аякъларында ешилъ башмакълар. Башындаки къара къалпагынынъ этрафында, пуллу, индже сарыкъ багълы. Озю къави кевдели, европа чехрели ве билимли киши, мыйыгъы тар, узунджа, уджлары ашагъы къайтыкъ дегиль, дос-догъру. Юфкъа сакъалы косе дегиль, туташ беяз тюк ёкъ. Къач яшында экенини бирден айтмакъ кучъ. Бельки лакъырдысындан билинеджектир. Артында Баш везир Сефер Гъазы корюнди. Ислям Гирейден олдукъча эсли. Мусафирлер хангъа урмет ве итибар иле аякъкъа къалкътылар.

(Ш. Алядин)

320-нджи иш. Берильген аталар сѣзлерини окъунъыз. Адий ве муреккеп джумлелерни къайд этип, синтактик талиль этинъыз.

1. Айтмагъан агъызда сыр бар.
2. Бою сырыкъдай, мийи тавукъдай.
3. Вакътынъ кетти — бахтынъ кетти.
4. Генчлик чагъынъны къачырма!
5. Гъурбетликте олмагъан Ватаннынъ къадрини бильмез.
6. Гъурбетликте яшамакътан Ватанынъда ольмек хайырлы.
7. Догъру лафкъа джан-къурбан.
8. Догърулыкъ ёлу кенъдир.

321-инджи иш. Берильген джедвельге эасланып, «Адий джумледе виргульнинъ къоюлувы» мевзуда ильмий услюпте метин язынъыз. Къаиделерни мисаллернен тасдыкъланъыз.

Виргульнинъ къоюлув шартлары	Мисаллер
<ol style="list-style-type: none"> 1. Сойдаш азалы джумлелерде. 2. Хитапнен кельген джумлелерде. 3. Айырылма азалы джумлелерде. 4. Кириш сѣзлернен кельген джумлелерде. 	

322-нджи иш. Джумлелерни окъуп, токътав ишаретлерининъ къоюлмасыны анълатынъыз.

1. Кой адамларыны мен, беш пармагъым киби, билем, амма ойлесине расткельмедим. Ялварам санъа, Усеин, Анифеден сорап бакъ, бельки, Шайипнен кысым-акърабалыкълары бардыр, бельки, онынъ шимди къаерде олгъаныны биледир. (Ю.Б.) Анифеге акърабасы кельген олса, мени мытлакъа эвлерине чагъырыр эди. (Ю.Б.) 2. Дере ичинде ве ялыгъа кеткен кенъ таш ёлу этрафында бойдан-бой тютюн тарлалары, багълар, багъчалар. Кузьде лескернен ер къазамыз, багъларны, багъчаларны пытаймыз. (Э.Ч.) 3. Ниает, козьлерини Аппазовгъа тикип: «Энди эр шей санъа багълы», — деди. «Урьметинъиз ичюн чокъ сагъ олунъыз, Шевкет Самединович. Лякин мен башкъа тюрлю тюшюнем. Билесинъизми, инсан къайда чокъ файда кетирсе, анда чалышса, даа да яхшы олмазмы?» («Йылд.») 4. Энди ягъмур узакъларда, кой артындаки ерлерде, ягъмакъта. (Э.Ал.) 5. Бираздан, бир тарафтан экинджи бир тарафкъа юварлангъан балабан бир демир метий киби, кок юзюнде кене де шатырды къопты. (Э.Ал.)

323-юнджи иш. Берильген джумлелерни окъунъыз. Нокъталар ерине айырылма азаларны къошып, дефтеринъизге язынъыз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Иш орънеги:, мен дерслеримни ялмагъа башладым. Эвге къайткъан сонъ, мен дерслеримни ялмагъа башладым.

1., оджа дерсини башлады. 2., аякъларым талды. 3., козюмиз огюнде меракълы левхалар джанланды. 4., бугунъ достум мектепке келип оламады. 5., талебелер китапханеге кеттилер. 6., балалар дагъгъа мантар джыймагъа бардылар.

9-ынджы СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

76-нджы дерс

324-юнджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап берингиз.

1. Насыл джумлелерге муреккеп джумле дерлер?
2. Багъ мунасебетлерине коре, муреккеп джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
3. Багъ васталарына коре, муреккеп джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
4. Тизме муреккеп джумлелер маналарына коре насыл чешитлерге болюнелер?
5. Табили муреккеп джумлелер маналарына коре насыл чешитлерге болюнелер?

Джевапларынгызны мисаллернен тасдыкълангыз.

325-юнджи иш. Метинни окъунгыз. Муреккеп джумлелерни сечип, багъ мунасебетлери ве васталарыны къайд этингиз.

Эгер Насреддин оджа образынен багълы фольклор материалларында пек чокъ мемлекетлернинъ, шеэрлернинъ адлары, бир такъым эфендилер, падишалар ве султанлар ангыла исе, Ахмет ахайнынъ аркетлери эсас итибарынен, Къырым ичинде олып кече, оларда, хусусан, Багъчасарай районуна аит пек чокъ ерлернинъ, дагъларнынъ, атта белли къаяларнынъ, тёпелернинъ, озенлернинъ адларына, ханларгъа, муфтилерге, къадыларгъа, моллаларгъа, сохталаргъа, туджджар ве базиргяларгъа, айны вакъытта, ыргъатларгъа, эснафларгъа расткелине; лятифелерде тасвирленген вакъиалар (Багъчасарайнен Ялта мустесна олмакъ узре) шеэрлерден белли бир койлерде, хусусан, Озенбашта олып кече. Эр бир лятифе халкънынъ о я да бу урф-адетлери, анъанелери ве мерасимлеринен, турмуш тарзынен багълана, озюне хас шакъа-къората ве кульдюриджи усулларынен тасвирлене; эксери алларда гъает сюжетли олгъан Ахмет ахай лятифелеринде характерлернинъ мергин ве толу тарифленмеси ичюн, къырымтатар аталар сёзлеринден, айтымлардан, халкъ

тилине кирип кълалгъан ошатувлардан, къяяслардан, кинаелерден, мубалягълардан (гипербоалардан), умумен, бутюн тасвир васталарындан кениш файдалана.

(Ю. Болат)

326-нджи иш. Джумлелерни ифадели окъунгъыз. Тюшюрилген токътав ишаретлерининъ къюолувыны изалап, джумлелерни кочюрип язынгъыз.

1. Биз тирилер бизим бугуньки бахтлы яшайышымыз ичюн джанларыны кърурбан эткен алидженап адамларны сайгъы ве севгинен хатырламагъа оларнынъ арзуларыны ерине кетирмеге борджлумыз. (З.Н.) 2. Сеитяя онынъ къюолуны тутып козьлерине бакъа. Эй бу козьлер. Оларда шу къадар севги шу къадар мерамет бар ки. (З.Н.) 3. Иш битти замет унутылды. (Ат.с.) 4. Тенбеллик бахт душманы. (Ат.с.) 5. Хайбулланы кой халкъы йымшакъ табияты мискинлиги ве аджайип чалгъыджы олгъаны ичюн урьмет эте эдилер. («Йылд.») 6. Вазиет ойле эди ки бир къач саниеден эр шей инсанлар машиналар эписи омрагъан лава астында кълалув хавфында эди. (Э.А.)

327-нджи иш. Ашагъыда берильген экинджи дередже азаларыны кенишлетип, тизме муреккеп джумлелер уйдурингъыз. Къавузлар ичинде берильген сёзлерни, адий джумленинъ муптедасы вазифесинде кълуланынгъыз.

1. Наврез байрамы куню багъчада ... (оюнлар, куреш, тюркюлер)
2. Къырымда ... (озенлери, дагълары)
3. Баарьде... (авалар, тереклер, чечеклер)
4. Кузьде... (дервиза байрамы, мейва, емиш, богъдай)

328-инджи иш. Берильген метинни окъунгъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этингъыз.

Меселе шунда ки, эр миллетнинъ медениетининъ язысы ве эдебиятынынъ ирмакъ башлары, къадимий абиделери ола ки, булар онынъ тарихынынъ, медениетининъ темель ташларыны тешкильэтелер. Иште, Махмуд Къырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» дестаны Къырымтатар миллий медениетининъ бойле темель ташларындан биридир. Шунунъ ичюн де биз бу язма абидеге сонъ дередже буюк эмиет беремиз ве, бу акъта сёз юрьсетмек зарур деп, таныймыз.

Бугунде бизим ичюн энъ муими шу ки, халкъымызнынъ тарихы, къырымтатарларнынъ, халкъ оларакъ, миллет оларакъ, шекилленюв деври тарихчылар тарафындан, кереги киби, ве кесен-кес аныкъланмагъан шараитта 1220-нджи сенелерде, яни Къырымгъа монгъоллар кельмез эвель, «Юсуф ве Зулейха» дестаны киби, эсер яратылгъаны бу — меселенинъ къатты-къаттыгъа чезильмесине ярдым этиджи ве белли дереджеде къандырыджи бир сенед, тарихий бир факттыр. Чюнки Къырымда даа монгъоллар кельмезден эвель бойле бир эдебий, бедий, ширий эсернинъ догъувы — бу ерде озъ медениети ве динине, озъ эдебий тили, шириети ве эдебиятына малик тамыр халкъ яни, шимдики тильнен айткъанда, къырымтатар халкъы яшагъаныны ачыкъ-айдын тасдыкълай. Эм бу халкънынъ бу ерде кельмешек дегиль де, о, анджакъ, бу диярда монгъоллар даа Къырымгъа кельмезден эвель къач асырлар девамында шекилленип кельген бир халкъ олгъаныны косътере.

(Р. Фазыл)

77-нджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Тильшынаслыкънен багълы беян

329-ынджы иш. Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, муреккеп джумле акъкъында икяе этинъиз. Беянынъыз насыл услюпте оладжагъыны бельгиленъиз: 1) лакъырды (достунгъызгъа бу мевзу акъкъында икяе этмек); 2) ильмий (сыныфдашларынгъыз огюнде марузанен чыкъыш япмакъ).

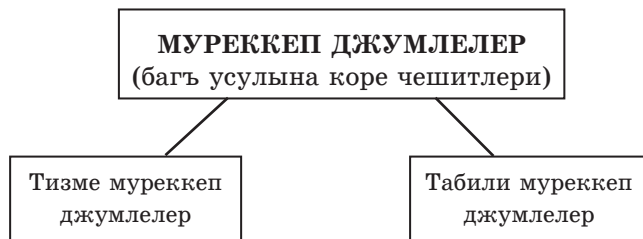
Муреккеп джумлелер

Муреккеп джумле, мана ве интонация джеэттен, бирикип кельген эки я да бир къач адий джумледен тизильген ве там фикир ифаделеген джумледир. Муреккеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелер бири дигерине эки тюрюлю багъ мунасебети иле багъланырлар: **тизме** ве **табили**. Тизме багъынен багълангъан джумлелерде адий джумлелер бир-бирине бойсунмайып, таби олмайып, бир сырагъа тизилип келирлер. Месея: *Огъланлар чокъ юридилер, олар ёлда расткельген койлерде чобанлыкъ эттилер.* (Мас.) Табили багъ мунасебетинен бирикип кельген

муреккеп джумлелерде кысымлары бири дигерине мана, тизим, интонация вастасынен таби олып келелер. Таби этиджи кысым — **баш джумле**, таби олгъан кысым — **таби джумле** деп адланыр.

Меселя: *Ана-бабагъа насыл урьмет этсенъ, санга да ойле урьмет этерлер.* (Ат.с.)

«Санга да ойле урьмет этерлер» деген джумледен биринджи кысымгъа *насыл шартнен?* деген суаль кыюла.

330-ынджи иш. Берильген вазиетни тасавур этинъиз: сиз кырымтатар тили оджасы вазифесинде чалышасынъыз. Ашагъыдаки мевзулардан бирини сечип, дерсте талелерге анълатынъыз: «Кырымтатар тилинде айырылма азалы джумлелер», «Кырымтатар тилинде сойдаш азалы джумлелер», «Кырымтатар тилинде хитап-ларнен кельген джумлелер», ве иляхре.

Сизнинъ вазифенъиз бу мевзунен талелерни таныштырмакътан ибарет. Бу вазифени беджергенде, нутукъкъа кыюлгъан бир сыра талап-ларгъа риает этинъиз: нуткунъыз ифадели, изчен, анълайышлы олмалы.

331-ынджи иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

1. Аз олсун, уз олсун.
2. Азы — къарар, чокъу — зарар.
3. Ай — гедженинъ чырагъы.
4. Айнен Кунеш бир олур, йылдыз сексен бинъ олур.
5. Айнен Кунеш дюньянынъ падишаларыдыр.
6. Айткъангъа бакъма, айткъанына бакъ!

332-нджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сайлап, талиль этинъыз.

Демек, мен ве Эльмаз — койдешлермиз. Не къадар тесаддюфий ал! Лякин дженкте эр шей ойле... тесаддюфий. Олюв де, къалув да!

— Къоркъмайсынъызмы? — деп сорадым мен койдешимден.

Къыз элесленди. Козъ къапакълары сыкъ-сыкъ ачылды-япылдылар.

— Неден?

— Олюмден, — дедим мен ве бу назик варлыкъ сёзлериме ынджынмазмы экен деп къоркъып, тез-тез иляве эттим, — чюнки эскадронда киши даима телюке ичинде.

— Къоркъ-къоркъма... — эмшире элини араретли суретте сагъгъа-солгъа сильтеди, — мында эр кеснинъ такъдири — бир.

Ай батты. Денъыз къутура башлады. Далгъалар океленип-океленип ялыгъа чапкъылды, къызнынъ да, меним де чызмаларымызны шыбалады... бетлеримизге тузлу сув тозу сачылды.

(Ш. Алядин)

333-юнджи иш. Эдебият, тарих, джогърафия, геометрия, алгебра дерсликлеринъизден бирер муреккеп джумле кочюрип язынъыз. Оларнынъ тизим хусусиетлерини изаланъыз ве токътав ишаретлерининъ къоюлувыны анълатынъыз. Бедий ве ильмий услюпте язылгъан муреккеп джумлелер арасында фаркълайджы хусусиетлерни косътеринъыз.

334-юнджи иш. Аталар сёзлерини, токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъыз.

1. Дост сёзюни ташлама ташлап башынъны къашыма!
2. Алим олмакъ къолай адам олмакъ къыйындыр.
3. Догъру олсанъ кет-кете гуль олурсынъ хырсыз олсанъ кет-кете куль олурсынъ.
4. Ат минмеген ат минсе айдай-айдай ольдюрир тон киймеген тон кийсе къакъа-къакъа тоздурыр.
5. Акъылынъа акъыл къош ачувынъа сабыр!
6. Ель эсмеден япракъ титренмез.

335-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъыз.

Зейнеп тизе эки йылдан берли дженкке кеткен огълу Умерни беклей... Эки йылдан берли онынъ козь яшы къурумагъан, эки йылдан берли чеккен асрети кунь-куньден арткъан, сачларыны чаларткъан. Даа озю къыркъ беш яшларында олса да, бу асрет, бу козь яшлары оны эки къатына къартайткъан.

Геджелер бою юкъламай. Юкъласа, тюшюнде Умерни коре. Уяна, чевресине бакъына, Умернинъ къайтмагъаныны анълай, кене агълай, кене сызлай...

— Умерим! — дей, — балам! — дей. — Ах, балам, сени бир даа коръгейдим де, Танърым джанымны сонъ алгъайды, — дей... — Ярабби, сен къысмет эт. Ярабби, сен къавуштыр, — дей.

Юрек тырнала, аджый. Анда бир бошлукъ бар. О бошлукъта яра бар. Юрек ярасы эр даим тырналып, адджы къанап тура. Оны эр даим инелернен санчып туралар, хорлайлар, эзелер...

— Балам, — дей Зейнеп тизе, — балам! — дей, — Танъры мени сенинънен къавуштырмай джанымы алмасын!.. Я, барып да, Умерим ольген олса!

Нефес тыкъала, козьлер яшнен тола. Сонъ тююрчикленип, янакъ чыйырчыкълары арасындан из ясап, тамчы артындан тамчы акъа, токътамай акъалар... Марама, оглюк, ястыкъ козь яшынен сылана...

(У. Ипчи)

336-нджы иш. Берильген суаллерге эсасланып, «Джумленинъ чешитлери» мевзуда ильмий услюпте метин язынъыз.

1. Джумледе къач грамматик негиз ола биле?
2. Грамматик негизлернинъ сайысына коре, джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
3. Айтылув макъсады джумленинъ мундериджеси ве тизимине насыл тесир эте? (икъе, суаль, эмир джумлелери)
4. Джумлелерде сойдаш азалар, айырылма азалар. Хитап, кириш сёзлер насыл макъсатнен къулланылалар?

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Сербест мевзуда фикир юрютюв иншасы

337-нджи иш. Метинлерни окъунъыз, насыл мевзугъа ве услюпке аит олгъаныны бельгиленъыз.

I. Бизлер, къырымтатарлар, ярым асырлыкъ сюрдюнюктен сонъра ана-Ватан багърына келип, ерлешмектемиз. Янъы-янъы эвлер, сокъакълар, къасабалар къурмакътамыз. Войле бакъкъанда, баягъы кучке маликмиз. Лякин кене кельмешеклернинъ тиш къайравларына, акъаретлерине огъраймыз. Озь баба-деде топрагъымызда оларнынъ къылынувларына къатланмакъ я да козь юммакъ керекмиз. Базыларымыз исе алны анълап биле оламаймыз.

Иште, Шакир Селимининъ «Янъы дюнья» газетасында сентябрь 1-де берильген «Назмиет» саифесиндеки «Катеринанынъ къазыкълары» адлы ширири бу мевзугъа багъышлангъандыр.

Сейленгиз я, эмдже, бу насыл къазыкълар,
Расткеле Къырымнынъ ёллары четинде?

Шаир бу суальге яхшы анълаткъан алда джевап бере:
Къырымнынъ энъ буюк баскъынджы хайни
Хансарай тарафкъа ашыкъкъан бу ёлнен.
Дейлер ки, алдатып бизим яш Шаинни,
Къырымгъа сеят япкъан бу ёлнен.

Потёмкин, Екатерина кырымтатар халкъынынъ башына дюнья къадар зулумлыкълар кетирдилер. Бугунъ Къырымда о кахпенинъ баскъан ёлуны, изини косьтерип тургъан бу къазыкъларгъа нефретсиз бакъмакъ мумкюн дегиль.

(Б. Мамбет)

II. Окюрди майыста о къара поездлар.
Имдат къыдырды сабийлер, аналар...
Коклерде мугъайып, сёндилер йылдызлар.
Ёлларда кечтилер афталар, айлар.

Сепильдинъ Уралгъа, къумларгъа, миллетим.
Ач-чыплакъ хорландынъ ятлар илинде.
Ватансыз ве акъсыз къалдынъ Сен, бир етим.
Лякин баш эгмединъ комендант огюнде.

О вакъыт, о кунълер, ич чыкъмаз эсимден!
Зиндангъа атылгъан эрлерингъ, къызларынгъ!
Не олды, не къалды, сорамам кимседен!
О ёлда къалдылар, меним де излерим.

Козюмнингъ алдында джумранлы къумлукълар.
Комюльмей серилип яткъан аналар...
Козюмнингъ алдында сув толу улукълар,
Лякин сув ичалмай, ынъранып яткъанлар...
(С. Эмин)

III. Эй, йигитлер, джесюр олунгъ,
Къокъла олмангъ ят къолунда.
Тюшменгъ шейтан тузагъына,
Куреширкен Хакъ огърунда!

Арсланларгъа къоркъу бермез
Ёл четинден урыген итлер,
Бизге орънек Номан, Амди
Киби эрен ве шейтлер.

Эр нефесте миллет акъкъы
Олмалыдыр энгъ мукъаддес.
«Ватан!» — деп куреширкен,
Йигит инсан къоркъу бильмез.
(И. Асанин)

338-инджи иш. Юкъарыдаки метинлерни окъуп, фикир юрютюв иншасы язынъыз.

80-инджи дерс

339-инджи иш. Берильген метинден табили муреккеп джумлелерни сечип, оларны талиль этинъиз.

Ахмет ахай лятифелеринингъ сюжетлеринде озюне хас ерли характер ташып, оларнынгъ эксериси, сейяр сюжетлерде адет олгъанларына бакъмадан, дигер тиллердеки сюжетлерни текрарламайлар. Бу фаркъ халкъ агъыз яратыджылыгъы мухлислерине яхшы белли олгъанындан, олар бир де бир ерде бу эки къурназынынгъ адлары денъиштирилип айтылгъан лятифелерни эшитселер, буны шу саат сезип ала ве икяеджини токътатып: «Сен, къардашым,

агъызынънынъ къашыгъы олмагъан шейге къарышма, буны Насреддин оджа дегиль де, Ахмет ахай сёйледи», — я да: «Сен Насреддин оджадан алып кочътинъ, къардашым, бу шейге Ахмет ахайны къарыштырма, чюнки о вакъыт Ахмет ахай Озенбаш молласынынъ эвинде бакълава ашай эди», — деп, оларнынъ «муэллифлик» укъукъларыны къорчалар ве экисини де озъ ерлерине отуртылар.

(Ю. Болат)

340-ынджи иш. Берильген схемаларгъа эасланып, чокъ къысымлы синтактик талиль этинъиз.

1) се, , амма .

2) , , сонъ .

341-инджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, талиль этинъиз.

Бир факъыр, огюзлерини сатып, базардан коюне къайтаеткъан вакъытта, ёлда апансыздан онынъ алдына бир атлы чыкъкъан:

— Чыкъар параларынъны, мен Алимим! — деп, къартнынъ параларыны тутып алгъан. Ёлда онъа бир атлы даа расткельген. О:

— Къартым, не ичюн агълайсынъ? — деп сорагъан.

— Неге агъламайым, меним къапумда огюзчигим бар эди. Мен, помещикке олгъан борджумны одемек ичюн, огюзлеримни базарда сатып къайта эдим. Бу ерге кельгенде, ана шу Алим деген динсиз, ёлумны басып, параларымны тонап кетти, — деген.

Алим:

— Насыл Алим, сен шаштынъмы шу? Аты недай эди, къартым? Къайсы тарафкъа кетти? — деген.

— Шеэр бетке кетти, балам — дей къарт...

— Сенинъ параларынъны алгъан Алим бумы, къартым? — деп сорагъан.

— Эбет, бу эди, балам, — дей къарт.

Озюни Алим деп адландыргъан бу хынзыр, аман джебинден къартнынъ параларыны чыкъаргъан. Алим, онынъ къолундан параларыны алып, ёлджу къарткъа берген де:

— Къартым, Алим — мына меним! О, хырсыз эрифнинъ бирисидир! — деп, шу ерде, къойнундан юз кумюш чыкъарып, къарткъа берген. Къарт, бу параларны да алып, къувана-къувана, коюне къайткъан экен.

(Ривает)

342-нджи иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, чокъ къысымлы муреккеп джумлелер уйдурып язынъыз.

1) □ , □ , сонъ □ , чюнки ○ .

2) □ , онынъ ичюн ○ , амма ○ .

343-юнджи иш. Метини кочюрип, джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Затен, бу мектепнинъ буюк пенджерелери ичиндеки чечек череплери, ярысындан ашагъыда тутулгъан тюрлю ресимли ве орьнекли перделер, сыныф ичерисининъ донатмалары ве кедиклери: оданынъ бир тарафында аякълы, буюк эсап алети, дигер якъта бир тарафы тегиз, экинджи тарафы къызыл сызыкълы буюк сантырач къара боялы язы тахтасы, бу тахтанынъ бир тарафына асылгъан сильгич-ястычыкъ, дигер тарафында язы бору къоюлгъан долапчыкъ — бутюн булар, балаларда буюк меракъ ве авеслик догъурып, озьлерине джелъп этмекте эдилер. Индже ве сары тюс йиплернен диварларгъа асылгъан айры-айры таблолар узериндеки табият левхалары: осюмликлер, айванлар ве дигер шейлернинъ ренкли, дюльбер ресимлери! Элифбенинъ ичиндеки чешит боялы о ресимлер не къадар дюльбер, не къадар гузеллер!

(С. Ильясов)

БАГЪЛЫ НУТУКЪНЫ ИНКИШАФ ЭТМЕК ИЧЮН МЕТИНЛЕР

Тапмаджалар кырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгынынъ энъ къадимий ве кениш севилип огренильген жанрыдыр. Къардаш тюркий халкъларнынъ фольклорында бу жанр «бильмедже» (турк), «тапышмоқ» (озьбек), «тапмаджа» (азербайджан, татар), «джумбакъ» (къазах) ве башкъа адларнен беллидир. Тапмаджа — джевабы тюшюнилип тапылмасы керек олгъан суальдир. Олар эки бюлюктен ибареттир: тапмаджа (суаль) ве тюшюнип тапылгъан (джевабы).

Кырымтатар тапмаджаларынынъ эксериятинде суаль тапмаджанынъ мундериджесинде бериле.

Аршындыр бою, ешилди сою,

Акътыр къаны, сувдыр джаны.

(Хыяр)

(Дж. Бекиров)

Орта асырлар кырымтатар шириетинде энъ сыкъ ишлетильген назм шекли оларакъ гъазель сайыла. II Гъазы Герай ханнынъ назмий анъанесини козьден кечирсек, эсерлерининъ эсас къысмы — бу шекильде язылгъаныны корермиз.

Гъазельнинъ язылув къалыпларыны козьден кечирсек, гъазельнинъ классик нумюнеси 5—12 бейиттен ибарет олгъаныны сечермиз. Къафие иле бейитлернинъ тек экинджи мысралары уйгъунлашып кельгенини къайд эте билирмиз. Амма биринджи бейиттеки (матлада) мысралар бу къаидеде бойсунмагъаныны ве экиси де гъазельнинъ умумий къафиесине багълы олгъаныны айры билирмиз. Бу айтып кечкенлеримизден гъазель назм шеклининъ къафиедже схемасы АА, ВА, СА, ДА бойле этип язылгъаныны къайд эте билирмиз.

Гъазельнинъ сонъки бейитинде (макътада) шаирнинъ эдебий лагъабы (тахаллюси) махсус олмалы. Даа бир лязим, керекли шарт — эр бейит мустакъиль мана ташымалы.

Бойледже, гъазельнинъ формаль къурулушы бейитлернинъ сайысы, матла, макъта, тахаллюс, везин ве къафие иле багълыдыр, амма буларнынъ ичинден гъазельде ишленильмеси шарт олгъан компонентлер — матла ве къафиедир.

(Т. Усеинов)

Къадимий эдебий кырымтатар тилининъ шекилленювине XIII асырда Эски Кырымда тизильген «Кодекс Куманикус» лугъаты, Махмуд Кырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» дестаны, Халиль

огълу Али шаирнинъ «Къыссаи-Юсуф» серлевалы дестаны, Абдульмеджит эфенди, Усеин Кефевий ве Менгли Герайнынъ эсерлери буюк иссе къоштылар.

Мухаммед Герай хан, Веджихий, Лютфий, Достмамбет Азавлы, Ашыкъ Умер, Селим Герай хан, Мустафа Джевхерий, Лейля Бикеч, Джанмухаммед, Исметий, Абдурефи Боданинский, Асан Нури, Исмаил бей Гаспринский, Решид Медиев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы киби шаирлер ве язиджыларнынъ эсерлери эски къырымтатар эдебий тили юкселювининъ нумюнелеридир.

Земаневий къырымтатар эдебий тили эски къырымтатар эдебий тилининъ девамы олып, къырымтатар тилининъ асырлар девамында ишленген ве шимдики талапкъа джевап берген шеклидир. XX асырнынъ биринджи къысмында Акъмесджите тильге багъышлангъан учь Бутюн Къырым конференциясы олып кечти. Шу конференцияларда эдебий тилининъ негизи ялы бою (огъуз) шивесинде орта ёлакъ шивесине кечирильди. Бу иште белли тильшынас Бекир Чобан-заде фааль иштирак этти. Земаневий къырымтатар эдебий тилининъ теракъкъиятына белли язиджылар Асан Чергеев, Асан Сабри Айвазов, Осман Акъчокъракълы, Умер Ипчи, Шевкъи Бекторе, Зиядин Джавтобели, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемьи-заде, Юсуф Болат, Джемиль Сейдамет, Шамиль Алядин, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Айдер Осман, Эмиль Амит, Джевдет Аметов, Ибраим Паши, Риза Фазыл ве башкъалары буюк иссе къоштылар.

(А. Меметов)

Инсанлар иптидаий джемиетнинъ биринджи девирлеринде баштадан къоранта-къоранта, сонъра исе урукъ-урукъ олып яшагъанлар. Урукъ адамлар коллективининъ энъ кичик адий ве къадимий болюгидир. Урукълардан къабилелер тешкиль олгъан. Эр бир урукънынъ ве къабиленинъ алякъа вастасы оларакъ урукъ ве къабиле тили олгъан.

Яшагъан еринден кочип кеткен къардаш къабилелер малюм ичтимаий-икътисадий шараитлерде бир тильнинъ тюрлю шивелеринде лаф этиджи къабилелернинъ бирлешмелери къабиле иттифакъларына къошулалар. Къабиле иттифакъларынынъ умумий тили ола, амма бунда айры къабиле тиллери, къабиле иттифакъы тилине коре, лехдже я да шиве алында олалар.

Къабиле иттифакъынынъ кочебе алдан ерлешюв алына кечюви ве теракъкъият этюви иле халкълар тешкиль олалар. Халкъларнынъ пейда олувынен берабер халкъ тиллери де пейда олалар.

Къырымтатар тили X—XI асырларда малюм ичтимаий-тарихий шараитлерге коре халкъ тили алында шекиллене башлады.

(А. Меметов)

Эр бир инсаннынъ омрю санатнен багълыдыр. Биз аятымызны китап, кино, телевидение, рессамджылыкъ, театр ве музыкасыз тасавур этип оламаймыз. Санатнынъ эр бир чешити инсанны рухий джеэттен зенгинлештире, онынъ билъги ве ис-дуйгъуларыны кенишлете. Бестекяр, рессам, яызджыларнынъ эсерлери бизге къуванч багъышлайлар.

Китаплар алемине биз та балалыкътан севда оламыз. Бизим бутюн анълы омюримиз китапнен багълана. Чюнки бедий эдебиятнынъ инсангъа олгъан тесиригъаебуюктир. Бедий эдебият инсанны этрафта олгъан, олып кечкен, олып кечеджек адисе-вакъиаларнен, халкъларнынъ тарихынен, табиат адиселеринен таныш эте, инсаннынъ ички дуйгъусыны, ирадесини, фикирини акс эте, дюньябакъышыны шекиллendirмеге ярдым эте.

Эдебият санатнынъ бир чешитидир. Бедий эдебият санатнынъ дигер чешитлеринден не иле фаркъ эте? Рессам боя ве фырчы ярдымынен ресим япа. Бестекяр сеслерни нотагъа къойып, макъам бестелей. Яызджи исе сёз ярдымынен бедий эсер яза. Сёз ярдымынен бедий эсер язылгъаны ичюн бедий эдебияткъа сёз санаты дейлер.

Сёз санатынынъ омюри узундыр. О та къадимий девирлерден шекилленип кельгени белли. Къадимий девирлердеки Индистан эдебиятында осюмлик ве айванларнынъ образлары олсун, къадимий Мысыр эдебиятында — Аллалар инсанлар къыяфетинде олсун, Юнанстан мифологиясында — инсанлар Аллалар къыяфетинде тасвирленсин, буларнынъ эписи сёз ярдымынен ифаделенген.

Эр бир бедий эсерде инсаннынъ образы аят арекетинде косьтериле. Инсаннынъ образы бирдемликте ве арекетте факъат санатта косьтериле. Инсанны арекетте косьтерюв — санатнынъ эсас хусусиетлериндендир.

Яызджынынъ фикир-дуйгъуларынен ашланып яратылгъан аят левхаларына бедий образ дейлер. Бедий образ вастасынен яызджи омюр акъкъындаки билъгилерини, дюньябакъышыны, фельсефий фикирлерини ифаде эте. Муэллиф эсеринде бедий образны джанландырмакъ ичюн, чешит усуллар ве бедий васталар къуллаана. Бу бедий васталар озь невбетинде окъуйуджыгъа тесир этелер.

Бедий эдебиятта инсаннынъ аяты бир сыра образлар ярдымында косьтериле. Инсаннынъ аяты бир сыра образлар ярдымында косьтерилюви эдебиятта образлылыкъ тюшюнджесини пейда эте. Образлылыкъ бедий эдебиятнынъ эсас хусусиетлеринден биридир. Бу хусусиет бедий эдебиятнынъ темели сайыла.

Бойледже, эдебият инсаннынъ яшайыш къанунларыны, омюрнинъ ичтимаий ве икътисадий эмиетини огрене. Эдебият бизге инсан гонълюнинъ сырларыны ача, алемнинъ дюльберлигини ве кенишлигини косьтере. Джемиетте олып кечкен денъишювлер сёз вастасынен тасвирлене. Шунунъ ичюн де эр бир инсан эдебиятны севмек ве огренмек керектир.

(Эдебият дерслигинден)

Отузынджы сенелердеки къырымтатар бала эдебиятынынъ шекиллениши ве осъмесине иссе къошкъан муэллифлернинъ хызмети гъает буюктир. Оларнынъ эсерлеринде акс олунгъан миллий тасвирий васталар муэллифлернинъ бу саада япкъан юксек хызметлерини исбатлайлар.

Яш несильни тербилев меселеси бу муэллифлернинъ нокътаиназарындан ич бир вакъытта четте къалмагъаны да эдебият ичюн буюк къазанчтыр. Несильден-несильге етип кельген миллий вариетни темелли огренип, оларны озъ эсерлеринде усталыкънен джанландыргъанлары да медений мирасымызнынъ инджилери сайылмакъта.

Бу миллий къазанчлар отузынджы сенелерде ижат эткен муэллифлернинъ эсерлеринде чарелери ве усталыкъларына коре, тасвир олунгъаны ичюн, пек фаркъ этелер. Шу себеп иле бу сенелерде балаларгъа уйгъун эсерлер яратмагъа мувафакъ олгъан баладжанлы шаирлернинъ сырасы шу къабилиетнинъ тесириnde артты.

Бойле корюмли, аджайип бала рухиятини терен анълагъан шаирлеримизден бири — Джемилъ Кендже, отузынджы сенелердеки бала шириетининъ мевзу ве мундериджесини кенишлетти. Миллий анъанелерни эсерлеринде усталыкъ ве къамилликнен файдаланып, къырымтатар бала шириетини зенгинлештирди.

(Усеинов Т.Б.)

Къырымтатар эдебияты чокъ асырлыкъ тарихкъа малик эдебияттыр. Эдебият тарихымызнынъ ирмакълары та VIII—XI асырларгъа аиттир. VIII асырда пейда олгъан эдебий абиделер рун язысы иле ташлар узеринде язылгъандыр. XI асырларгъа аит эдебий абиделер исе арап уруфаты иле язылгъан. Бу эдебият абиделери умумтюрк эдебият абиделеридир.

Къырымтатар эдебиятынынъ къадимий девринде Махмуд Къырымлынынъ тарафындан XIII асырнынъ башында язылгъан «Хикъет-и Юсуф ве Зелиха» дестаны асыл къырымтатар язма эдебиятнынъ ильк эсери сайылыр.

Язма әдебиат пейда олгъанына къадар Къырымда яшагъан халкъ фикирлери, арзу-хаяллары ве къасеветлерини халкъ агъыз яратыджылыгъында акс эттирген.

Халкъ дестанлары, масаллар, әфсанелер, йырлар, чынъ ве манелер киби даа бир чокъ дигер жанрлар та къадимий девирлерден несильден несильге айтыла-айтыла бизим кунълерге де етип кельгендир.

Къырым Ханлыгъы девриндеки (XV—XVIII) әдебиятымызда ширий шекиллер махсулдар инкишаф эткендир. Менъли Гирей, Девлет Гирей, Бахадыр Гирей, Халим Гирей, Гъазы Гирей киби ханларымыз юксек севиели лирик шиирлер язувынен ве авалар уйдурувынен белли олгъанлар.

Чар сиясетининъ юз йыл девамында япкъан зорбалыгъы нетиджесинде (1783—1883) әдебиятымыз ве медениетимиз дургъунлыкъкъа огъратыла. Къырымтатар әдебиятынынъ Рус истилясы девринде яшагъан муэллифлернинъ эксерieti Ватанындан иджрет этип, гъурбет иллерде иджатларыны девам этмеге меджбур оларар.

Миллетимизнинъ ве тюркий дюнъянынъ белли мутефеккири Исмаил Гаспринский тарафындан нешир олунгъан «Терджиман» газетасы бутюн тюркий дюнъягъа айдынлыкъ кетирди. Бу девирде әдебиятымызнынъ илерилемесине кениш мейдан яратылды. Къырымтатар әдебиятынынъ Уянув девринде иджат эткен Исмаил Гаспринский әдебиат тарихымызнынъ инкишафына «Молла Аббас» романы иле янъылыкъ кирсетти.

XIX асырнынъ сонъу XX асырнынъ башында «Терджиман» газетасында озь къалемлерини сынагъан Исмаил Леманов, Ильяс Борагъанский, Сеид Абдулла Озенбашлы, Осман Акъчокъракълы, Асан Сабри Айвазов, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Якъуб Шакир-Али, Мемет Нузет, Абдулла Лятифзаде, Бекир Чобан -заде, Абибулла Одабаш киби даа бир чокъ дигер муэллифлер әдебиятымызнынъ илерилевине буюк иссе къоштылар. Бу девирде несир, шириет ве драматургия сааларында бир чокъ эсерлер язылды.

(Әдебиат дерслигинден)

Аталар сөзлери

Агъыр иштен къачма, енгилине чапма!
Агъыр иштен къоркъма, агъыр сөзден къоркъ.
Адалет достлукънынъ темелидир.
Адам иш башында белли олур.
Адамны севдирген табиатнен эмектир.
Акъикъат атеште янмаз, сувда батмаз.
Акъикъый сөз акъкъан сувны токътатыр.
Акъыл акъылдан — устюн.
Акъылынъа акъыл къош, ачувынъа — сабыр.
Алим олмакъ — къолай, адам олмакъ къыйындыр.
Алла сабырлы къулуны север.
Бааръдеки арекет — кузьдеки берекет.
Барлы олгъандже, бильгили ол!
Вакътынъ кетти — бахтынъ кетти.
Ватан севгиси имандыр.
Ватансыз адам — йырсыз бульбуль.
Ватанынъ — экинджи ананъ.
Генчлик чагъынъны къачырма!
Догъру олсанъ, кет-кете гуль олурсынъ, хырсыз олсанъ, кет-кете куль олурсынъ.
Ишлеген демир тотланмаз.
Ишлегеннинъ иши битер, ишсизнинъ куню кетер.
Иш севмезни эль севмез.
Иш яшта дегиль, баштадыр.
Козь — коръмек ичюн, акъыл — бильмек ичюн.
Окъув ичюн ёкъ бир къарар, зиядеси бермез зарар.
Окъувнынъ сонъуна чыкъмагъан джаильден бетер.
Окъувны севген окъур, сонъундан гульдай къокъур.
Окъувсыз бильги ёкъ, бильгисиз кунюнъ ёкъ.
Окъутгъан алим олур, окъумагъан озюне залым олур.
Окъумакъ къайгъылыдыр, сонъу сайгъылыдыр.

Окъумакънынъ эртеси-кечи ёкъ.

Китап — бильги анахтары.

Китар язмакъ — иненен къую къазмакъ.

Сёз, еринде айтылса, сёздир.

Сёзю акънынъ иши — акъ.

Татлы сёз демир къапуларны ачар.

Татлы тиль йыланни ювасындан чыкъарыр, яман тиль инсанни имандан.

Татлы тиль къартны яшарта, къуветсизни къуветлендире.

Татлы тиль саибине бал едирир, аджджы тиль башына беля кетирир.

Терек не къадар юксек оссе де, тамыры ердедир.

Тилини унуткъан илини унутыр.

Тили татлы чокъ яшар.

Тиль акъыл теразесидир.

Тильге итибар — ильге итибар.

Тильден эм бал тамар, эм зеэр.

Тиль — къылычтан кескин.

Тырышкъан киши ёл тапар, таш-демирге мых къакъар.

Тырышкъан таш уфатыр.

Умютнинъ сынъыры ёкъ.

Унерли къолда берекет бар.

Унерлининъ къолу — алтын.

Унерсизге дюнья — тар.

Джаиллик факъырлыкътан бетердир.

Эмек къойсанъ, таш устуне гуль битер.

Эмек омюрнинъ зийнетидир.

Энъ эшрефи акъылдыр, энъ буюги илимдир, энъ гузели эдептир.

Энъ яхшы гузеллик эдеп ве бильги гузеллигидир.

Энъ яхшы дост китаптыр, энъ яхшы зенгинлик бильгидир.

Язда ишлеген къышта тишлер.

БАГЪЛЫ НУТУКЪКЪА АИТ ХАТЫРЛАТМАЛАР

1. Нутукъ чешитлери

Нутукъумызнынъ эсас чешитлери — **икяе, тариф, фикир юрютов.**

Икяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрютиле.

Икяе кириш, эсас ве нетиджелев къысымларындан ибарет олур. Кириште муэллиф икяе этеджек вакъиа не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени изалана. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озь фикир ве муляазаларынен пайлаша. Адий икяенинъ тизилювини (композициясыны) ашагъыдаки схеманен косътермек мумкюн:

Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиатнынъ, эшъяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. **Фикир юрюткенде** исе, бир де бир адисе, вакъианынъ себеби, озъара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкюн. Икяеге — *не олды?* Тарифке — *насыл?* Фикир юрютовге *не ичюн?* киби суаллер къоймакъ мумкюн.

Нутукъ чешитлери	Насыл суальге джевап бере	Не акъкъында сёз юрютиле	Эсас къысымлары
Икяе	Шахыс я да предмет <i>не япа, не ола?</i>	Вакъиа, адисе акъкъында	Кириш (икяенинъ башы), эсас къысым (вакъиа, адисенинъ кетишаты), сонъу
Тариф	Шахыс я да предмет <i>насыл?</i>	Шахыс я да предметнинъ аляметлери акъкъында	Умумий теэссуратлар, айры, муайен аляметлер, хусусиетлер
Фикир юрютов	<i>Не ичюн</i> шахыс я да предмет бойле?	Себеп, алямет ве адиселер акъкъында	Изалангъан, муайенлештирилген фикир; фикирнинъ исбатлары; нетидже (къыймет кесюв, теэссуратлар)

2. Языларны тезис я да конспект шекиллеринде язмакъ мумкюн

Тезис — кыскыа шекильде тизильген эсас малюмат, китапнынъ (макъале, лекциянынъ) фикирлери.

Тезистеки язылар малюматнынъ эсас фикрини, гъаесини изченликнен ифаделейлер.

Конспект — китап, макъале, джевап, марузанынъ кыскыартып язылгъан шекли. Конспектке эсас фикир, факт, муэллифнинъ сёзлери, сан ве сайылар, мисаллер языла. Окъулгъан метинни муэллифнинъ сёзлери иле къайд этмек мумкюн. Бундан гъайры, муэллифнинъ фикирлерини озъ сёзлерингизнен конспектлештирмек мумкюн.

Тезис я да конспект тизюв, маруза я да чыкышкыа азырлангъанда, пек муим вазифени беджере.

3. Къонушувнынъ эсас къаиделери

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этингиз. Инсанларгъа сёзюнгизнен ве ишингизнен ярдым этмеге тырышынгыз.

2. Къонушкъанда, субетдешингизнен урмет ве сайгъы иле лаф этингиз.

3. Башкъаларны диккъатнен динълемеге огренингиз.

4. Хатырангызда олсун: субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнгиз акъкъынгызда пек чокъ лаф этмек чиркиндир.

5. Субетдешингизнинъ яшы, табиятыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисингиз.

4. Нутукъкыа къоюлгъан талаплар

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикрингиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язмангыз.
Изчен	Фикрингизни белли бир тертипте беян этингиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынгыз.
Ерине коре уйгъун	Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенингизни даима назардан къачырмангыз.
Догъру	Теляффюз этюв къаиделерине риает этингиз, джумлелерингизни догъру тизингиз.

5. Метиннинъ планыны насыл тизмели?

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны аныкъланъыз.

2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгилеъыз.

3. Метинни мана джеэттен кысымларгъа болуеъыз.

4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планны метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планынъ кысымлары бири-биринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?

5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?

6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

6. Фикир юрютюв иншасынынъ язув тертиби

1. Беян этеджек фикринъизни кыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъыз.

2. Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе, вакъиялардан мисаллер кетиринъыз.

3. Беян эткен фикринъизни нетиджеленъыз.

7. Фикир юрютюв иншасынынъ схемасы

Эсас фикир

Исбатлар:

а) ...;

б) ...;

в) ...;

Нетидже.

8. **Маруза** бир де бир меселенинъ эсас мундериджесининъ агъзавий беяныдыр.

Маруза, тизим джеэттен, учъ кысымдан ибарет олур: кириш, эсас кысым, нетидже. Марузагъа азырлангъанда, эр бир кысым узеринде чалышмалы.

Марузанынъ кириш сёзюнде мевзуны сечип алувнынъ себеплери бельгилене (меселенинъ актуаллиги, макъсады).

Эсас кысымда икяе этильген меселенинъ энъ муим хусусиетлери изалана.

Марузанынъ нетиджесинде мантыкъий хуляса чыкъарыла.

Марузаны язгъанда, ашагъыдаки тертипте иш алып барылмалы

1. Эдебиятны козьден кечирип, мевзуны эр тарафлама огренип чыкъмакъ.

2. Малюматны топлагъанда, динълейиджилерге меракълы оладжакъ фактларны къайд этмек.

3. Ишнинъ планыны тизмек ве онъа бакъып, топлангъан малюматны тертипке чекмек.

4. Эсас меселелерни конспектлештирип, марузанынъ метинини язмакъ.

5. Истилаларны, янъы сёзлерни къайд этмек.

6. Чыкъышта булунгъанда, сёзлерни догъру теляффюз этмек, изченликнен ифадели икяе этмели.

7. Эвде метинни бир къач кере текрарламакъ ве 15—20 дакъикъа девамында марузанынъ мундериджесини беян этмеге огрнемек.

9. Мушавере — бир де бир муим меселени агъзавий я да язма шекильде кенъ суретте музакере этюв. Язма шекильде газета, журнал саифелериндеки макъалелерде бир де бир меселе котериле ве музакере этиле. Агъзавий шекильде исе топлашувларда мушаверелер кечирилип, инсанлар бакъылгъан меселе боюнджа озь фикир-мулязаларыны ифаделеп, исбатлайлар.

10. Инша язгъанда, неге эмиет бермели?

1. Иншанынъ мевзусыны сечип, бельгиленъыз.

2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.

3. Иншанынъ тизилювини бельгиленъыз.

4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къулланынъыз.

5. Язгъан фикирлерни „гонълюнъизден кечиререк” озь дуйгъу ве мунасебетинъизни косьтеререк, беян этинъиз.

11. Беян язмагъа азырланув тертиби

1. Метинни окъунъыз.

2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъыз.

3. Беянынъизни насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъыз (икяе, тариф, фикир этюв)?

4. Насыл нутукъ услубинден къулланаджакъсынъыз (лакъырды, бедий)?

5. Беянынъ планыны тизинъиз.

6. Беянынъ къысымларыны озъара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулладнаджакъсынъыз?

7. Беянынъ къаралама шеклини тешкерип, хаталарыны тюзеткен сонъ, кочюрип дефтеринъизге язынъыз.

12. Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этмеге азырланув

1. Метинни дикъкъатнен окъунъыз; анълашылмагъан сёзлернинъ маналарыны аныкъланъыз.

2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.

3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

4. Метин нутукънынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.

5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнджа метинни манаджа уйгъун кельген къысымларгъа болюнъиз.

6. Метиннинъ услубини бельгиленъиз. Метинде къулланылгъан сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икяенъизде ишлетмеге арекет этинъиз.

7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунъыз.

8. Китапны къапатынъ; беянынъызны къаралама шекильде язынъыз; тешкерип хаталарны тюзеткен сонъ, беянны кочюрип язынъыз.

13. Нутукъ услюплери

Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъында, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, лакъырды ве китабий услюплерге болюнелер.

Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багълыдыр:

не акъкъында айтасынъ (язасынъ);

насыл макъсатнен айта (язасынъ);

кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);

не ерде айтасынъ (язасынъ).

Лакъырды услубинен, къоранта азалары, достларымызнен къонушкъанда, къулланамыз.

Китабий услюп бир къач чешитке болюнир: ильмий, бедий, ресмий-иш, публицистик.

Ильмий услюп

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. Ильмий услюпнинъ макъсады — илимнен багълы бильгилерни окъуйджы я да динълейиджиге еткизмек. Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), муреккеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

Бедий услюп

Бедий услюпте шиир, повесть, роман, поэмалар языла. Бедий услюпнинъ макъсады — окъуйыджы я да динълейиджиге чешит левха ве образлар вастасынен тесир этмек. Бедий услюпте язылгъан метинлерде тюрюлю васталар къулланыла: къыяслав, метафора, эпитет киби.

Ресмий-иш услюби

Чешит-тюрюлю весикъа, къарар, эмир къыгъытларында нутукънынъ ресмий услюби къулланыла. Бу услюпнинъ макъсады — ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.

Илянларда бир сыра малюмат олмасы шарт:

- 1) хабер кимге айт олгъаны косътериле;
- 2) къыскъадан эсас малюмат изалана;
- 3) илян кимнинъ адындан берильгени къайд этиле.

Сенет бир де бир шахыстан я да тешкиляттан бир эшъя, весикъа, пара я да алет алгъаныны тасдыкълайыджы весикъадыр.

Протокол — бир де бир топлашув, мушаверенинъ кетишаты ве негиджелери. Тизимине коре, протоколлар учь тюрюлю ола:

- 1) къыскъа (музакере этильген меселелер языла, иштиракчилер ве къабул олунгъан къарарлар къайд этиле);
- 2) толу (музакере этильген меселелер къыскъадан изалана);
- 3) стенографик (топлашув иштиракчилерининъ эр бир сёзю ве арекети языла).

Терджимейал — инсаннынъ омюри ве фаалиетини тарифлеген весикъадыр. Терджимейал, окъув юрту я да ишке къабул олунгъанда, талап этиле.

Терджимейалда ашагъыдаки малюматлар къайд этиле:

- 1) сойады, ады, бабасынынъ ады;
- 2) догъгъан куню, айы, сенеси;
- 3) догъгъан ери (шеэр, кой, виляет)
- 4) тасили;
- 5) не вакъыт не ерде чалышкъаны;
- 6) къорантасы акъкъында къыскъа малюмат;
- 7) эв адреси;
- 8) тарих ве имзасы.

Публицистик услюп

Газета ве журнал макъалелеринде, топлашув, митинглердеки агъзавий чыкъышларда, радио ве телевизион яйынларда публицистик услюп къулланыла. Публицистик услюпнинъ эсас макъсады — динълейиджи я да окъуйыджыгъа тесир этмек, яни онда бир фикир акъкъында эминлик догъурмакъ.

Публицистика сезю латин тилинден алынгъан *publicus* — ичтимаий (халкъ) деген мананы анълата.

Публицистик услупте язылгъан метинлерде эксерий алларда динълейиджи ве окъуйдыжыгъа тесир этиджи тиль васталары къулланыла: хитап, эмир ве нида джумлелери, фразеологик ибарелер, ичтимаий омюрни тарифлейиджи васталар: антонимлер, кочъме манада къулланылгъан сёзлер.

Публицистик услупте язылгъан метинлерде, бедий услупте олгъаны киби, риторик суаллер къулланыла.

Публицистик услупте язылгъан метинни агъзавий шекильде икяе этмек тертиби

1. Къыскъадан метиннинъ эсас мундериджесини айтынъыз, метиннинъ фикир-гъаесини къайд этинъиз. Муэллиф мында насыл вазифени беджере, акс эте?

2. Метинде муэллиф къулангъан окъуйдыжыгъа тесир этиджи васталарны белгилеинъиз: текрарлавлар; джумлелернинъ озъара параллель багъ васталарыны къуланув; сойдаш азаларнынъ сыралары, окъуйдыжыгъа хитап этюв; лакъырды сёзлер ве ибарелерни ишлетюв.

3. Метинни агъзавий шекильде икяе этинъиз.

Улоп-нинъ хусусиет-лери		Лакъырды	К И Т А Б И Й			
			Ильмий	Ресмий иш	Публицистик	Бедий
Къуланув макъсады		Озъара къонушув субетлешюв, фикир пайлашув	Ильмий малюматнен таныштырмакъ, хабердар этмек	Ишнен багълы малюматнен таныштырмакъ, хабер этмек	Динълейиджи я да окъуйыджыларгъа тесир этюв	Эсерни окъугъан я да динълегенлерге тесир этмек
Къуланув саалары	агъзавий нутукъта	Якъын сой-акъраба, достлар арасында	Дерслер, лекция, марузалар	Илянлар (радио, телевидение васталы)	Топлашув, митинг, къурултайда чыкъышлар	Халкъ агъыз яратыджылыгъы
	язма нутукъта	Дост, сой-акърабанен мектюплешюв	Дерсликлер, лугъатлар, энциклопедия, ильмий макъале ве китаплар	Укъукъ, весикъа ве илянлар	Газета, журналларда макъалелер	Бедий эдебият эсерлери

СИНТАКТИК ТАЛИЛЬНИНЪ ТЕРТИБИ

I. Сёз бирикмеси

1. Джумленинъ грамматик негизи къайд этиле.
2. Джумледен сёз бирикмелери сечип алына.
3. Сёз бирикменинъ баш ве таби сёзю ве ашагъыдаки хусусиетлери бельгилене:
 - а) тизимине коре чешити (адий, мурекеп);
 - б) баш сёзнинъ ифаделенмесине коре чешити (исим, фииль, зарф);
 - в) багъ усулы (уйгъунлыкъ, идаре, сыра).

II. Адий джумле

1. Джумленинъ грамматик негизини къайд этип, адий джумле олгъаныны изаламакъ.
2. Джумле азаларыны талиль этмек:
 - а) баш азаларыны къайд этип, чешитлерини ве ифаделенювини изаламакъ;
 - б) экинджи дередже азаларыны сечип, чешитлерини ве насыл сёз чешитинен ифаделенгенини косътермек.
3. Джумленинъ тизим хусусиетлерини бельгилемек:
 - а) бир теркипли, я да эки теркиплими; эгер бир теркипли олса, чешитини (белли шахыслы, бельгисиз шахыслы, умумийлештириджи шахыслы, шахыссыз).
 - б) экинджи дередже азаларынынъ иштирагине коре чешити (кениш я да кениш олмагъан).
4. Адий джумленинъ теркибинде олгъан, сойдаш азалар, айырылма азаларны къайд этмек.
5. Джумленинъ макъсадына коре чешитини бельгилемек (икъе, суаль, эмир).
6. Нида я да нидаланмагъан чешитини къайд этмек.
7. Тоқътав ишаретлерининъ къоюлувыны аңлатмакъ.

III. Муреккеп джумле

1. Джумленинъ грамматик негизлерини къайд этип, бу джумле муреккеп олгъаныны косътермек.
2. Муреккеп джумленинъ чешитини бельгилемек (тизме я да табили) ве ашагъыдаки тертипте талиль этмек:
 - а) тизме муреккеп джумленинъ къач къысымдан ибарет олгъаныны, бу къысымлар озъара насыл багъ васталарынен багълангъаныны бельгилемек (багълайдыжылы, багълайдыжысыз); чешити косътериле (тенъештирме, кенишлетме, инкяр...)

б) табили муреккеп джумлелерде баш ве таби джумлелерни къайд этип, олар озъара насыл багъ васталарынен багълангъаныны (багълайыджылы, багълайыджысыз) ве чешитини косьтермек (муптеда, хабер, тамамлайыджы, вакъыт, ер...)

3. Макъсадына коре чешитини бельгилемек (икъе, суаль, эмир).

4. Бундан сонъ эр бир къысым адий джумле киби талиль этиле, джумленинъ макъсадына коре чешити бельгилене.

5. Къарышыкъ багълы чокъ къысымлы муреккеп джумлени талиль эткенде, грамматик негизлер къайд этиле, оларнынъ арасындаки багъ усуллар ве васталар бельгилене ве схеманен тасвирлене.

Бундан сонъ эр бир къысым адий джумле киби талиль этиле.

IV. Кочюрьльме лафлы джумлелер

1. Кочюрьльме лаф ве муэллифнинъ сёзюни къайд этмек.

2. Муэллифнинъ сёзюни бельгилемек.

3. Джумленинъ схемасыны сызмакъ.

4. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаламакъ.

5. Кочюрьльме лаф ве муэллифнинъ сёзлери айры джумле оларакъ талиль этиле.

СИНТАКСИСНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

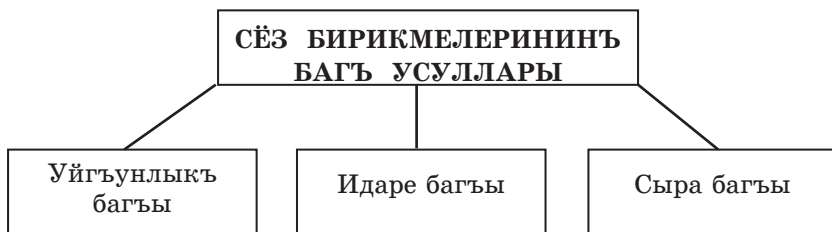
«Сёз бирикмеси» мевзусына аит джедвеллер

ИСМИ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ	
<p style="text-align: center;">Исим</p> <p>Алтын — Янғы — Эки — Бу — Тапылмагъан</p> <p style="text-align: right; margin-left: 20px;">юзюк</p>	<p style="text-align: center;">Сыфат</p> <p>Ойле — Пек — Дюльберден — Биринджисинден</p> <p style="text-align: right; margin-left: 20px;">дюльбер</p>
<p><i>Баш сёз</i> — исим, <i>таби сёз</i> — исим, сыфат, сайы, замир, сыфатфииль</p>	<p><i>Баш сёз</i> — сыфат, <i>таби сёз</i> — замир, зарф, исимлешкен сыфат, сайы</p>
<p style="text-align: center;">Замир</p> <p>Талебелернинъ — Буларнынъ —</p> <p style="text-align: right; margin-left: 20px;">эписи</p>	<p style="text-align: center;">Сайы</p> <p>Эки кере — Къавий — Бир къач —</p> <p style="text-align: right; margin-left: 20px;">беш</p>
<p><i>Баш сёз</i> — замир, <i>таби сёз</i> — исим, замир</p>	<p><i>Баш сёз</i> — сайы, <i>таби сёз</i> — сайы, сыфат, замир</p>

ФИИЛЬ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ	
Китап Мектепте Бешке Чокъ Ифадели Турып	 окъуй
<i>Баш сёз</i> — фииль <i>таби сёз</i> — исим, сыфат, сайы, замир, алфииль, сыфатфииль	

ЗАРФ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ	
Энверден Пек Бирден Ондан Баргъандан	 чокъ
<i>Баш сёз</i> — зарф <i>таби сёз</i> — исим, зарф, сайы, замир, сыфатфииль	

УЙГЪУНЛЫКЪ БАГЪ УСУЛЫ

<i>Меним китабым</i>	<i>Бизим китапларымыз</i>
<i>Сенинъ китабынъ</i>	<i>Сизинъ китапларынъыз</i>
<i>Онынъ китабы</i>	<i>Оларнынъ китаплары</i>
<i>Китапхане китабы</i>	<i>Китапханелер китаплары</i>
<i>Китапханенинъ китабы</i>	<i>Китапханелернинъ китаплары</i>

Сёз бирикмеде баш ве таби сёз шахысча ве сайыджа бири-биринен уйгъунлашалар.

ИДАРЕ БАГЪ УСУЛЫ

<i>Макъале окъуды</i>	<i>Эвден чыкъты</i>
<i>Китапны язды</i>	<i>Ёл бою кете</i>
<i>Мектепке кете</i>	<i>Денъизге таба чапа</i>
<i>Энвернен окъуй</i>	<i>Оннен берабер окъуй</i>

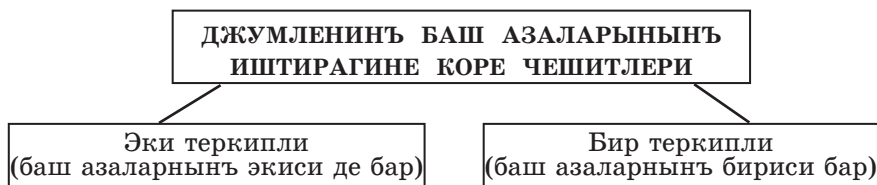
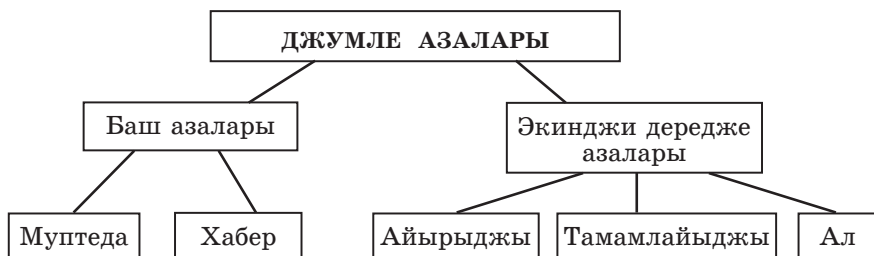
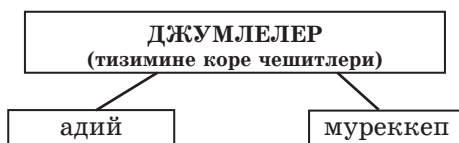
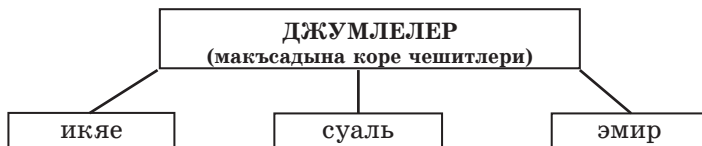
Баш сёз таби сёзни идаре эте.

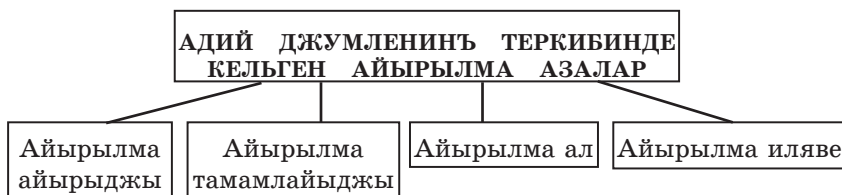
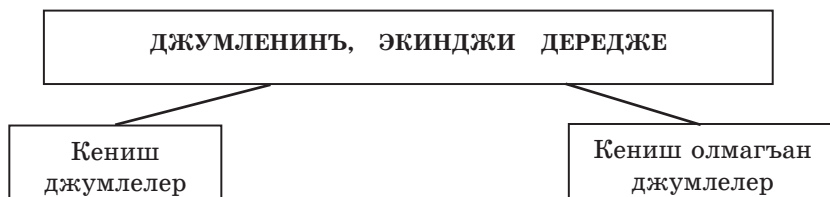
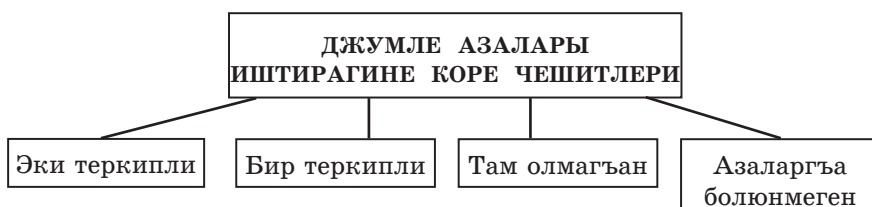
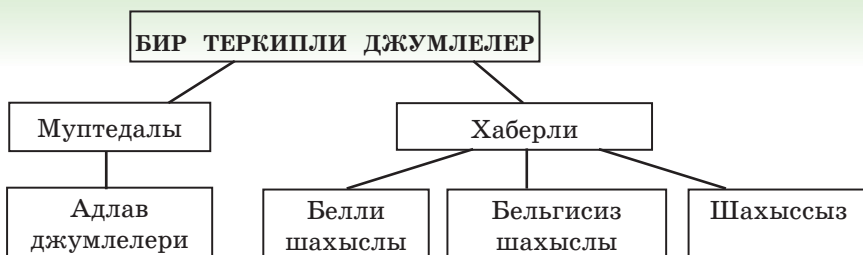
СЫРА БАГЪ УСУЛЫ

<i>Гузель къыз</i>
<i>Секизинджи сыныф</i>
<i>Тез юре</i>
<i>Меракъланып окъуй</i>
<i>Кельгендже язды</i>

Баш ве таби сёз бир сырагъа ерлешип келелер. Эгер бу сыра бозулса, сёзлернинъ ери денъишсе, сёз бирикме джумлеге чевириле.

**АДИЙ ДЖУМЛЕ МЕВЗУСЫНЕН
БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР**

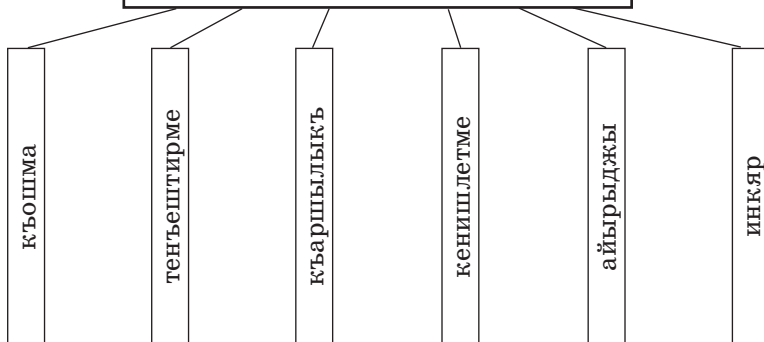

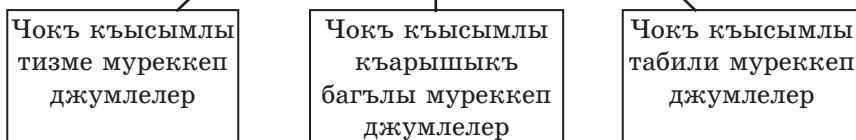
**МУРЕККЕП ДЖУМЛЕ МЕВЗУСЫНЕН
БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР**

ТИЗМЕ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР
(манасына коре чешитлери)

**ЧОКЪ КЪЫСЫМЛЫ
МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР**

Шартлы кыскыартуулар

А.А.	— Амет Адиль	Р.А.	— Рустем Алиев
А.Д.	— Абдулла Дерменджи	Р.Б.	— Ремзи Бурнаш
А.Г.	— Амди Гирайбай	Р.Т.	— Раим Тынчеров
А.И.	— Абляким Ильмий	Р.Х.	— Риза Халид
А.Къ.	— Абдураман Къадри-заде	Р.Ф.	— Риза Фазыл
А.Л.	— Абдулла Лятиф-заде	С.В.	— Субхи Вапиев
А.М.	— Амет Мефаев	С.Н.	— Сафтер Нагаев
А.О.	— Айдер Осман	С.С.	— Сабрие Сеутова
А.Ш.	— Абляй Шамиль	С.Ш.	— Самедин Шукурджиев
Ат. с.	— Аталар сёзлери	С.Э.	— Сеитумер Эмин
Б.В.	— Бекир Ваап	Т.Х.	— Таир Халилов
Б.М.	— Белял Мамбет	У.И.	— Умер Ипчи
В. Къ.	— Васфие Къыпчакъова	У.Э.	— Урие Эдемова
В.Н.	— Велядие Насырова	Ф.А.	— Фетта Аким
Гъ.Б.	— Гъафар Булгъанакълы	Ф.Ю.	— Фикрет Юртер
Гъ.М.	— Гъани Мурад	Ч.А.	— Черкез Али
Дес.	— Дестан	Дж.А.	— Джевдет Аметов
Д.С.	— Диляра Сеитджелилова	Дж. Д.	— Джынгъыз Дагъджы
З.Къ.	— Закир Къуртнезир	Дж. Гъ.	— Джафер Гъафар
З.Дж.	— Зиядин Джавтобели	Дж.С.	— Джафер Сейдамет
И.А.	— Иса Абдураман	Дж. С.	— Джемилъ Сейдамет
И.Б.	— Ибраим Бахшыш	Ш.А.	— Шамиль Алядин
И.П.	— Ибраим Паши	Ш.Т.	— Шамиль Тохтаргъазы
И.С.	— Исмаил Салет	Э.А.	— Эмиль Амит
«Йылд.»	— «Йылдыз» меджмуасы	Э.Ал.	— Эннан Алимов
«Л.Б.»	— «Ленин байрагъы» газетасы	Э.И.	— Эшреф Ибраим
М.А.	— Мамбет Алиев	Э.У.	— Эрвин Умеров
М.Аб.	— Мамбет Аблялимов	Э.Ф.	— Эскендер Фазыл
М.С.	— Мемет Севдияр	Э.Ч.	— Эмир Усеин Чалбаш
Мас.	— Масаллар	Э.Ш.-з.	— Эшреф Шемьи-заде
Н.Н.	— Николай Некрасов	Ю.Б.	— Юсуф Болат
Н.О.	— Николай Островский		

МУНДЕРИДЖЕ

1-инджи дерс. Эдебий тиль ве шивелер..... 4

8-инджи СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

2-нджи дерс..... 6

3-юнджи дерс 7

4-юнджи дерс 9

5-инджи дерс 11

6-нджы дерс. **Багълы нутукъ**. Китапнен чалышув..... 13

МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

7-нджи дерс. Муреккеп джумле. Багъ усулларына коре,
муреккеп джумлелернинъ чешитлери..... 15

8-инджи дерс. Муреккеп джумлелернинъ,
багъ васталарына коре, чешитлери 18

9-ынджы дерс. **Багълы нутукъ**. «Окъув, бильги»
мевзусында инша язув 20

Тизме муреккеп джумлелер

10-унджы дерс. Тизме муреккеп джумлелернинъ багъ
усуллары ве васталары 22

Къошма тизме муреккеп джумлелер 23

11-инджи дерс. **Багълы нутукъ**. Нутукъ чешитлери 25

12-нджи дерс. Тенъештирме тизме муреккеп джумлелер.... 28

13-юнджи дерс. **Багълы нутукъ**. Сербест мевзуда
язылгъан беян 30

14-юнджи дерс. Къаршылыкъ тизме муреккеп джумлелер ... 31

15-инджи дерс. **Багълы нутукъ**. Ватан мевзусы
узеринде тизильген икяе..... 34

16-нджы дерс. Кенишлетме тизме муреккеп джумлелер.... 36

17-нджи дерс. Айырыджы тизме муреккеп джумлелер 38

18-инджи дерс. **Багълы нутукъ**. Нутукъ ве къонушув.... 40

19-ынджы дерс. Инкяр тизме муреккеп джумлелер 42

20-нджи дерс 44

21-инджи дерс. Тизме муреккеп джумлелер
(умумийлештирюв ве текрарлав дерси)..... 46

22-нджи дерс. **Багълы нутукъ**. Иншанынъ талили 49

Табили муреккеп джумлелер

23-юнджи дерс. Табили муреккеп джумлелер, онынъ
багъ усуллары ве васталары 50

Муптеда табили муреккеп джумлелер 51

24-юнджи дерс. Багълы нутукъ . Адий ве муреккеп план	53
25-инджи дерс. Хабер табили муреккеп джумлелер	55
26-нджи дерс. Тамамлайыджы табили муреккеп джумлелер.....	57
27-нджи дерс. Багълы нутукъ . Маруза.....	60
28-инджи дерс. Айырыджы табили муреккеп джумлелер ...	62
29-ынды дерс. Вакъыт табили муреккеп джумлелер	65
30-ынды дерс. Багълы нутукъ . Инсан кыяфетининъ тарифи	68
31-инджи дерс. Себеп табили муреккеп джумлелер.....	70
32-нджи дерс. Ер табили муреккеп джумлелер.....	74
33-юнджи дерс. Макъсат табили муреккеп джумлелер	76
34-юнджи дерс. Багълы нутукъ . Тарифлейиджи инша.....	79
35-инджи дерс. Шарт табили муреккеп джумлелер.....	81
36-нджи дерс. Керилеме табили муреккеп джумлелер	83
37-нджи дерс. Багълы нутукъ . Мушавере	86
38-инджи дерс. Микъдар-дередже табили муреккеп джумлелер.....	87
39-ынды дерс. Тарз-арекет табили муреккеп джумлелер ..	89
40-ынды дерс	92
41- инджи дерс	94
42-нджи дерс. Багълы нутукъ . Нутукъ услюплери. Ильмий услюп.	96
43-юнджи дерс.....	98
44-юнджи дерс. Табили муреккеп джумлелер (умумийлештирюв ве текрарлав дерси)	99
45-инджи дерс. Багълы нутукъ . Ресмий-иш услюби	103
46-нджи дерс. Чокъ кысымлы муреккеп джумлелер.....	105
47-нджи дерс. Чокъ кысымлы табили муреккеп джумлелер.....	109
48-инджи дерс. Багълы нутукъ . Ариза. Терджимейял ..	112
49-ынды дерс. Къарышыкъ багълы чокъ кысымлы муреккеп джумлелер	114
50-нджи дерс	117
51-инджи дерс	118
52-нджи дерс	120
53-юнджи дерс. Багълы нутукъ . Ресмий-иш услюби. Протокол.....	122
54-юнджи дерс. Муреккеп джумлелер (умумийлештирюв ве текрарлав дерси).....	124

КОЧЮРИЛЬМЕ ВЕ КЪЫЯ ЛАФЛЫ ДЖУМЛЕЛЕР

55-инджи дерс.	127
---------------------	-----

<i>56-нджы дерс.</i> Кочюрильме лафлы джумлелернинъ тизилуви ве язылувы	129
<i>57-нджи дерс</i>	133
<i>58-инджи дерс</i>	135
<i>59-ынджы дерс</i>	137
<i>60-ынджы дерс.</i> Багълы нутукъ. Публицистик услюп	139
<i>61-инджи дерс.</i> Кочюрильме ве къяя лаф (умумийлештирюв ве текрарлав дерси).....	141

5—8-инджи СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

<i>62-нджи дерс.</i> Фонетика	143
<i>63-юнджи дерс.</i> Имля	145
<i>64-юнджи дерс.</i> Багълы нутукъ. Публицистик услюпте язылгъан метинни икяе этмек	147
<i>65-инджи дерс.</i> Лексикология	149
<i>66-нджы дерс.</i> Морфология	151
<i>67-нджи дерс</i>	153
<i>68-инджи дерс.</i> Багълы нутукъ. Фикир юрютюв иншасы..	155
<i>69-ынджы дерс</i>	158
<i>70-инджи дерс</i>	160
<i>71-инджи дерс.</i> Багълы нутукъ. Тильшынаслыкънен багълы беян. «Морфология»	161
<i>72-нджи дерс.</i> Синтаксис	163
<i>73-юнджи дерс</i>	165
<i>74-юнджи дерс</i>	167
<i>75-инджи дерс</i>	168

9-ынджы СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

<i>76-нджы дерс</i>	171
<i>77-нджи дерс.</i> Багълы нутукъ. Тильшынаслыкънен багълы беян.....	173
<i>78-инджи дерс</i>	175
<i>79-ынджы дерс.</i> Багълы нутукъ. Сербест мевзуда фикир юрютюв иншасы.....	177
<i>80-инджи дерс</i>	178
Багълы нутукъны инкишаф этмек ичюн метинлер	181
Багълы нутукъкъа аит хатырлатмалар	188
Синтактик талильнинъ тертиби	195
Синтаксиснен багълы джедвеллер	197
Шартлы къыскъартувлар	204

Навчальне видання

**Меметов Айдер,
Акмаллаєв Енвер,
Алієва Леніє**

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА

*Підручник для 9 класу загальноосвітніх
навчальних закладів з навчанням
кримськотатарською мовою*

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Відповідальний за випуск І. Б. Чегертма

Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 13,00. Обл.-вид. арк. 12,00.

Наклад 300 прим. Зам. №1200.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»,
вул. Радищева, 10, м. Чернівці. 58000.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.